André Maurois

Istoria Angliei

Histoire d'Angleterre, 1967

vol.1

NOTĂ PRELIMINARĂ

Cititorul va găsi la sfârşitul acestei lucrări lista cărților de care m-am folosit în mod constant. Lista, deşi foarte lungă, este desigur mult prea scurtă pentru a constitui măcar schița bibliografiei unui asemenea subiect. Omisiunile trebuie explicate nu prin aprecieri nefavorabile, ci prin dificila necesitate de a alege.

Nu era posibil să înfățişez în două volume, o dată cu istoria Angliei, şi aceea a Scoției sau a Irlandei. Raporturile dintre aceste trei țări le-am expus ori de câte ori mi s-a părut indispensabil, dar în modul cel mai scurt posibil. Din aceleaşi motive, istoria Imperiului britanic nu este tratată aci decât în funcție de istoria internă a Angliei.

Trebuie să aduc vii mulțumiri domnului Judges, conferențiar la Universitatea din Londra, care a binevoit să-mi citească lucrarea în corectură şi să-mi facă asupra mai multor chestiuni observații de care am ținut cu prisosință seama. În sfârşit, traducătorul şi prietenul meu Hamish Miles mi-a fost, ca întotdeauna, cel mai prețios sfătuitor.

AM.

CARTEA ÎNTÂI
ORIGINILE

I
POZIȚIA ANGLIEI

I. „Trebuie să ne reamintim mereu că suntem vecini, iar nu parte a continentului". Aceste cuvinte ale lui Bolingbroke{1} definesc poziția originală a Angliei. Ea e atât de apropiată de continent încât, de pe plaja Calais, se zăresc albele faleze de la Dover, ispită pentru invadatori. Timp de mii de ani a fost chiar unită cu Europa şi vreme îndelungată Tamisa s-a vărsat în Rin. Animalele care au repopulat Anglia după perioada glaciară şi primii vânători care le-au urmărit au venit din Europa pe uscat. Dar oricât de puțin adânc şi de îngust ar fi brațul de mare ce desparte astăzi insula engleză de Belgia şi Franța, el a fost de ajuns pentru a asigura țării pe care o proteguieşte un destin aparte.

II. „Insulară, dar nu izolată". Europa este prea aproape de englezi pentru ca insularitatea ideilor şi a moravurilor lor să rămână neinfluențată. S-ar putea spune chiar că insularitatea este mai curând un fapt uman decât un fenomen natural. La începutul istoriei sale, Anglia a fost invadată, la fel ca alte teritorii, şi s-a apărat foarte prost. Trăia atunci din agricultură şi din creşterea vitelor. Locuitorii ei erau mai curând păstori şi fermieri decât negustori sau marinari. Abia mult mai târziu, după ce-şi vor fi construit flote puternice şi se vor simți la adăpost, îndărătul unei centuri de mări bine apărate, englezii vor cunoaşte binefacerile reale ale insularității, care, scăpându-i de teama invaziilor şi eliberându-i pentru câteva secole de imperativele militare,

determinante în politica altor națiuni, le va permite să încerce, fără riscuri, forme noi de guvernământ.

III. O întâmplare fericită a vrut ca partea cea mai accesibilă a Angliei să fie câmpia din sud-est, care priveşte spre Europa. Dacă solul insulei ar fi fost înclinat în partea opusă, dacă piraţii celţi şi scandinavi n-ar fi descoperit, de la primele lor incursiuni, decât munţi inaccesibili, probabil că puţini dintre ei ar fi încercat o invazie şi istoria ţării ar fi fost cu totul alta. Dar mareele duceau vasele până în fundul estuarelor bine adăpostite; mici dealuri calcaroase acoperite de iarbă îngăduiau explorarea insulei evitându-se pădurile şi mlaştinile; în sfârşit, clima era mai blândă decât în alte regiuni situate la aceeaşi latitudine, deoarece Anglia se găseşte într-un golf de căldură hibernală creat de cețurile umede şi călduțe ale oceanului. Astfel, toate însuşirile acestei coaste erau făcute ca să încurajeze pe cuceritor, care a fost în acelaşi timp şi ctitor.

IV. Această Anglie accesibilă este situată exact în fața frontierei care desparte limbile romanice de cele germanice (astăzi flamanda de franceză). Era destinată, aşadar, să primească tot atât de bine pe mesagerii culturii romane şi latine ca şi pe mesagerii culturii teutone. Astfel că o altă trăsătură particulară a ei o va constitui, de-a lungul istoriei, combinarea elementelor celor două culturi pentru a-şi făuri propriul său geniu. Prin aceasta Anglia este profund deosebită de Franța sau de Italia, unde, în pofida anumitor contribuții germanice, fondul latin a fost totdeauna biruitor, precum şi de Germania, pentru care cultura latină n-a fost niciodată decât un ornament, respins adesea cu oroare. De trei ori va lua contact Anglia cu lumea latină - prin cucerirea romană, prin creştinism şi prin normanzi - şi influența pe

care aceasta o va avea asupră-i va fi profundă.

V. Pare paradoxal, dar adevărul este că poziția Angliei pe glob s-a schimbat între secolele al XV-lea şi al XVII-lea. Pentru popoarele din antichitate şi cele din evul mediu, aceste regiuni atât de des învăluite în ceață constituie marginea extremă a lumii. Este îndepărtata Thule{2}, magică şi aproape inumană, aflată nu departe de infern. Dincolo de stâncile pe care le bat valurile mari ale oceanului încep la nord ghețurile eterne, la vest marea fără de sfârşit. Cei mai cutezători se aventurează până acolo pentru că găsesc aur, perle, iar mai târziu lână, dar cum ar putea să-şi închipuie cineva viitorul prodigios al acestor insule? Orice activitate omenească lua atunci drept țintă, în mod direct sau indirect, bazinul Mediteranei. Va trebui să vină bariera Islamului{3}, descoperirea Americii şi mai ales puritanilor{4} pentru a deplasa căile comerciale şi pentru a face din insulele britanice - în fața unei lumi noi - baza navală cea mai înaintată a Europei.

VI. În sfârşit, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, insularitatea, după ce-i permisese Angliei să-şi acorde, la adăpostul flotei sale, mai multă libertate internă decât puteau avea popoarele de pe continent, îi va permite, grație aceleiaşi flote, să cucerească un imperiu mondial. Stăpânirea mărilor, soluție a problemei apărării naționale pe care i-o impunea Angliei poziția sa geografică, explică în parte istoria imperială a acestei națiuni. Inventarea aeroplanului reprezintă pentru ea evenimentul istoric cel mai însemnat şi cel mai periculos al timpurilor noastre.

II

PRIMELE SEMNE UMANE

I. Prima pagină din istoria Angliei nu este, aşa cum s-a scris adesea, o pagină albă, ci mai curând o pagină acoperită de semne care aparţin mai multor alfabete, a căror cheie noi n-o posedăm. Unele regiuni ale ţării şi, în deosebi, dunele cretoase şi ondulate din Wiltshire sunt presărate de monumente construite în timpuri preistorice.

Aproape de satul Avebury se pot vedea urmele gigantice ale unei adevărate catedrale megalitice. Peste cinci sute de pietre în picioare formau inele la care duceau imense alei. Un meterez mărginit de un şanţ interior acoperit de iarbă înconjura un vast spaţiu circular. De pe meterez se mai zăreşte şi astăzi, la o distanţă de câteva sute de metri, o colină artificială care domină câmpia şi care a cerut, desigur, unui popor primitiv tot atâta trudă, credinţă şi curaj cât le-au cerut egiptenilor monumentele de la Giseh. Pe toate deluşoarele din împrejurimi se ridică gorgane de iarbă, având forme neregulate, unele ovale, altele rotunde, - morminte ale căpeteniilor în care s-au găsit, înlăuntrul unor încăperi de piatră, schelete, obiecte de olărie şi bijuterii. Câmpul acesta de eroi, liniile simple şi maiestuoase ale gorganelor care se reliefează pe cer, profilul îndrăzneţ şi limpede al meterezului, inelele şi aleile, totul evocă existenţa încă de pe acele vremuri a unei înalte civilizaţii.

II. Monumentele de la Avebury, templul de la Stonehenge, gorganele de pe Colina Giganţilor par a dovedi existenţa, încă din al doilea mileniu înaintea erei noastre, a „unei populaţii numeroase obişnuite să se unească în vederea unei acţiuni comune sub conducerea unei autorităţi acceptate". Poteci de iarbă urmau crestele şi serveau drept drumuri primilor locuitori ai ţării. Multe dintre ele îşi mai păstrează importanţa, şi automobilul

englezului modern înaintează, întocmai ca însoțitorul turmelor în secolul al XVIII-lea, pe aceste drumuri ridicate care domină văile astăzi fertile, dar care odinioară erau inaccesibile călătorului din cauza pădurilor şi a mlaştinilor. Astfel, încă din acea perioadă învăluită în mister fu-seseră determinate anumite trăsături permanente ale geografiei umane. Multe din locurile sacre ale popoarelor primitive aveau să rămână pentru urmaşii lor pământuri fermecate. Şi încă de pe atunci natura sugera lo-curile de aşezare ale viitoarelor oraşe. Canterbury era punctul cel mai apropiat de coastă de unde a fost posibil, ținând seamă de flux şi reflux, să se ajungă în timp util în cutare sau cutare port; Winchester ocupa aceeaşi poziție în vest; Londra păstrează puține urme ale unei vieți preistorice, dar avea să se impună curând pentru că era, în fundul celui mai sigur estuar, un adăpost comod, la gura unui râu şi locul cel mai apropiat de mare unde era posibil să se arunce un pod peste Tamisa.

III. De unde veneau aceste familii care, după dispariția omului paleolitic şi la sfârşitul perioadei glaciare, au populat Anglia, aducând cu ele boul, capra şi porcul? Scheletele arată că au existat două rase, una cu craniul alungit, alta cu craniul lat. Odinioară se învăța că aceste cranii alungite se găsesc în gorganele ovale, iar craniile late în gorganele rotunde. Era comod, dar inexact. Din păcate s-au găsit cranii alungite în gorganele rotunde şi îți trebuie multă amabilitate intelectuală spre a sesiza printre monumentele megalitice din Anglia două civilizații distincte. Se dă în general denumirea de iberi acestei populații primitive şi se crede că a venit din Spania. Spaniolă sau nu, era cu siguranță de origine mediteraneană. Călătorul care se întoarce din Malta şi se duce la Stonehenge este izbit de trăsăturile comune pe care le oferă monumentele megalitice din locuri atât de

depărtate unul de altul. Fără îndoială că în timpuri preistorice a existat în Mediterana, pe țărmurile oceanului şi până în Insulele Britanice, o civilizație destul de omogenă, aşa cum a fost mai târziu în Europa - în evul mediu - creştinătatea. Această civilizație a fost adusă în Anglia de imigranții rămaşi în contact cu continentul grație negustorilor care veneau după metale în Britania şi aduceau în schimb produsele Levantului şi chihlimbarul din Baltica. Puțin câte puțin, locuitorii insulelor, ca şi cei de pe continent, au deprins noi îndeletniciri: agricultura, arta de a construi corăbii lungi şi aceea de a topi bronzul. Este interesant să-ți imaginezi încetineala acestor progrese pe care oamenii le-au înfăptuit în decurs de secole. Pelicula subțire a perioadei istorice se reazemă pe adâncile straturi ale preistoriei, şi nenumăratele generații care n-au lăsat alte urme tangibile sau vizibile decât pietrele cioplite şi ridicate în picioare, drumuri şi fântâni, au lăsat moştenire omului o seamă de cuvinte, de instituții şi de procedee fără de care continuarea aventurii ar fi fost de neconceput.

III
CELȚII

I. Între secolele al VI-lea şi al IV-lea î.e.n. sosiră în Anglia şi Irlanda valuri succesive de triburi de păstori şi de războinici, care, puțin câte puțin, luară locul iberilor. Triburile aparțineau unui popor numit celt, care ocupase imense teritorii în valea Dunării, la nord de Alpi şi în Galia. De ce migrau aceste triburi? Probabil pentru că popoarele de păstori sunt silite să-şi urmeze cirezile, împinse de foame spre noi păşuni. Fără îndoială că au intervenit şi cauze omeneşti: un şef aventuros, dorința de cuceriri, presiunea din partea altui popor mai puternic. Migrațiunile acestea fură încete şi continue. Un clan

traversa Canalul Mânecii, se instala la marginea mării; un alt clan îl alunga, iar acesta mergea mai departe, gonindu-i la rândul său pe indigeni. Triburilor celte le plăcea să se războiască, chiar şi între ele. Erau formate din bărbaţi înalţi şi puternici, mâncători de carne de porc şi de terci de ovăz, băutori de bere şi destoinici conducători de care. Scriitorii latini şi greci îi zugrăveau pe celţi ca pe un popor de statură înaltă şi slabă, cu pielea albă, părul blond. În realitate existau şi o mulţime de celţi bruni, şi învingătorii, ca să organizeze la Roma parăzi cu prizonieri corespunzători tradiţiei populare, trebuiau să-i trieze şi să le vopsească părul. Celţii înşişi îşi făuriseră un model ideal al rasei lor, de care căutau să se apropie cât mai mult. Îşi decolorau părul şi îşi pictau corpul în culori pastel; de aceea romanii îi supranumiră mai târziu pe celţii din Scoţia *picti,* adică oameni pictaţi.

II. În lunga şi înceata invazie celtică, istoricii disting două valuri principale: primul, format din goideli sau gaeli, care dădură limba lor, gaelica, Irlandei şi regiunii de munte din Scoţia; al doilea, format din britani, sau prytoni, a căror limbă a devenit limba galilor şi a bretonilor din Franţa. În Anglia invaziile germanice au dus mai târziu la dispariţia limbilor celtice. Au supravieţuit numai câteva cuvinte din viaţa domestică, salvate de femeile celte care s-au căsătorit cu învingătorii, ca *cradle* (leagăn), şi nume de locuri. *Avon* (râu) şi *Ox* (apă) sunt rădăcini celtice. Denumirea Londrei, *London,* în latineşte *Lundinium,* trece drept o denumire celtică analoagă cu aceea a satului francez Londinières. Mult mai târziu, cuvinte celtice aveau să fie reimportate în Anglia de către scoţieni *(clan, plaid, kilt)* şi de către irlandezi *(shamrock, log, gag)* {5}. Cuvântul *slogan* din publicitatea americană vine din celtă şi înseamnă „strigăt războinic". Cât despre cuvântul *britan* sau *pryton,* el însemna: ţara oamenilor tatuaţi. Când grecul Pytheas

ajunse în aceste insule în anul 325 î.e.n., el le dădu denumirea de *pretanice,* denumire care s-a păstrat aproape neschimbată.

III. Pytheas era un grec din Marsilia, matematician şi astronom, însărcinat de către o asociaţie de negustori cu explorarea Atlanticului. El, cel dintâi, a îndreptat farul istoriei spre o regiune obscură pe care oamenii din timpul său o considerau marginea universului. În aceste locuri fabuloase, Pytheas a găsit o ţară relativ civilizată. Omul Mediteranei a fost surprins de mareele Atlanticului; el a notat că poporul de acolo cultiva grâu, dar că era nevoit să-l treiere în hambare acoperite, din pricina climei umede. Britanii pe care i-a observat beau un amestec de gră-unţe fermentate şi de miere şi făceau comerţ de cositor cu porturile galice de pe continent. Două sute de ani mai târziu, un alt călător, Poseidonius{6}, ne descrie chiar minele de cositor, modul cum se transportau lingourile pe spatele măgarilor şi al cailor şi apoi cu corăbiile, până la insula Ictis, care trebuie să fie Mont-Saint-Michele. Traficul era destul de important pentru a justifica folosirea unei monede de aur, pe care celţii o copiaseră după *staterele* lui Filip din Macedonia{7}. Prima monedă bătută în Anglia purta capul lui Apollon, ceea ce este un simbol destul de grăitor al originii mediteraneene a acestei civilizaţii.

IV. Cel mai bun document pe care-l posedăm cu privire la viaţa celţilor este mărturia lui Cezar. Fiecare oraş, fiecare târg şi aproape fiecare familie erau divizate în două fracţiuni. Mai-marii fiecărei partide îşi proteguiau partizanii lor. Aceste popoare n-aveau simţul statului şi n-au lăsat nici o moştenire politică.

Statul, în Anglia şi în Franţa, este o creaţie deopotrivă latină şi germanică{8}. Celţii, care, uniţi, ar fi

fost invincibili, îşi depreciau prin certurile lor bravura şi inteligența. Clanul celt nu era un clan totemic{9}, ci un clan familial, ceea ce creează legături mai puternice, dar constituie un obstacol în calea dezvoltării unor societăți mai largi. Tot astfel se vede cum în țările de origine celtică familia a rămas unitatea vieții sociale. La irlandezi, chiar şi la cei care au emigrat în Statele Unite, politica rămâne o afacere de clan. Din timpul lui Cezar clanurile familiale „aveau gustul culorilor, al emblemelor, al blazoanelor... Tartanele clanurilor scoțiene au poate o origine celtică". Cezar apreciază că viața în comunitatea rurală, cu câmpiile şi păşunile comune, care vor juca un rol atât de important în istoria Angliei, este proprie germanilor. Ea n-ar fi fost compatibilă, la celți, cu sistemul de facțiuni pe care l-a descris. De altfel, pentru aceşti nomazi abia statorniciți, agricultura era mai puțin importantă decât vânătoarea, pescuitul şi creşterea vitelor. În Țara Galilor, până în evul mediu, populația îşi muta cătunele pentru a găsi noi terenuri de vânătoare, de păşuni sau chiar de cultivat.

V. Clasa cea mai onorată era aceea a preoților, sau druizilor. Nimic nu seamănă mai mult cu aceşti druizi decât brahmanii din India sau magii din Iran.

Multe din credințele celtice amintesc de Orient. Greva foamei, practicată de irlandezi, este *dharna* a indienilor: brahmanul posteşte la uşa adversarului său până ce obține satisfacție. Pe vremea lui Cezar, în Britania se găseau cei mai renumiți druizi. Ei se adunau în fiecare an într-un punct central, poate la Stonehenge, dar Sfânta Sfintelor era pentru ei insula Mona (Anglesey). Galii sau belgii care voiau să dobândească o cunoaştere aprofundată a doctrinei se duceau să se instruiască în Britania. Acolo învățau un număr mare de versuri care conțineau preceptele sacre. După învățătura druizilor, „moartea nu-i decât o schimbare a locului, căci viața

continuă, cu formele şi bunurile sale, în Lumea Morților, care constituie o rezervă de suflete disponibile... Se pare că pentru ei capitalul de suflete nu era limitat la specia umană şi că ei credeau în metempsihoză", ceea ce reprezintă încă o trăsătură comună cu Orientul.

VI. Între celții din Britania şi belgi, care trăiau de cealaltă parte a Canalului Mânecii, existau legături strânse şi constante. În momentul invaziei romane, celții din Britania trimiseră întăriri fraților lor de pe continent. Cezar remarcă totuşi că celții din insule erau mai puțin bine înarmați decât cei din Galia. Celții din Galia părăsiseră carele de luptă, instrument arhaic, pentru că găsiseră în câmpiile din sud destui cai buni. Britanii, care nu posedau cai în stare să poarte un oştean, luptau întocmai ca războinicii lui Homer şi aveau încă, în loc de cavalerie, o pedestrime purtată.

VII. După înfrângerea lor, celții, inteligenți şi adaptabili, imitară bucuroşi civilizația romană, atât în Britania cât şi în Galia. „Profesorii gali, formați la şcoala druizilor, au fost aceia care au dat Galiei cultura sa clasică... Mai târziu, în timpul evului mediu, călugări irlandezi vor readuce în Europa cultul literaturii greceşti şi latine". Dar celții n-au fost numai nişte buni agenți de transmisie ai unei culturi străine. Ei înşişi aveau gustul artelor şi ornamentațiile în spirală de pe armele lor, de pe bijuteriile şi obiectele de olărit dovedesc mai multă fantezie decât au avut vreodată romanii. Ei au adus literaturii europene simțul oriental al misterului şi o concepție dramatică despre fatalitate care le este proprie. Poate că mai ales, prin istoria lui Tristan şi a Isoldei şi prin aceea a regelui Arthur geniul celtic şi-a lăsat amprenta sa în Europa. Elementele celtice, păstrate în vestul insulelor, au jucat un mare rol în formarea Angliei

moderne; în secolul al XX-lea vom găsi guverne engleze prezidate şi armate engleze comandate de celți din Scoția, Țara Galilor sau Irlanda{10}.

IV

CUCERIREA ROMANĂ

I. E greu pentru popoarele slabe să rămână libere când sunt la îndemâna unei mari puteri. După cucerirea Galiei, Britania devenea cel mai firesc obiectiv de război al romanilor. Cezar avea nevoie de victorii pentru a uimi Roma şi de bani pentru a-şi recompensa soldaţii şi partizanii. Spera să găsească în acele insule fabuloase aur, perle, sclavi. În afară de aceasta, socotea nimerit să intimideze pe celţii britanici care-i ajutaseră pe cei de pe continent.

Pe la sfârşitul verii anului 55 î.e.n. se hotărî să facă o scurtă expediţie de recunoaştere dincolo de mare. Culese informaţii de la negustorii gali, care, din neştiinţă sau rea-voinţă, îl înşelară. Metoda preferată a lui Cezar era de a se amesteca în politica autohtonă şi a cuceri trib după trib, folosind pe unul împotriva celuilalt. Dar în această aventură improvizată, timpul îl presa. Trimise o navă pentru a alege un loc de debarcare prielnic şi plecă el însuşi cu două legiuni.

II. Operaţia reuşi destul de prost. Britanii, avertizaţi, aşteptau pe ţărm gata de apărare. Legionarii, siliţi să sară în apele unei mări destul de adânci, îngreunaţi de armele lor, izbiţi de valuri, reuşiră cu mare greutate să pună piciorul pe uscat. Cezar trebui să ordone galerelor de arcaşi şi aruncători cu praştia să acopere debarcarea printr-un baraj de proiectile. Forţa romanilor consta într-o disciplină şi o ştiinţă militară cu totul superioare celor ale britanilor. Abia debarcaţi, veteranii legiunilor ştiură să-şi construiască o tabără, să-şi proteguiască vasele, să facă o „broască ţestoasă", lipind scut de scut. Celţii veniseră cu mii de care. Când pedestrimea purtată intra în luptă, războinicii coborau din care, în timp ce conducătorii carelor se retrăgeau la o mică distanţă, gata

fiecare să-şi adune oamenii şi să se retragă în caz de înfrângere sau retragere. Cu toate succesele parțiale, Cezar îşi dădu repede seama că mica sa armată nu era în siguranță. Marea, foarte agitată, distrusese mai multe vase. Se apropiau mareele echinocțiului. Profită de o oarecare superioritate şi obținu făgăduința că i se vor da ostatici, după care, aparențele fiind salvate, ridică ancora pe neaşteptate, puțin după miezul nopții. Apoi trimise Senatului, cu privire la această expediție lipsită de glorie, un comunicat atât de strălucit că se votă o *supplicatio*{11} de douăzeci de zile pentru a celebra „victoria" lui Cezar.

III. Dar Cezar era prea realist ca să se amăgească atunci când a suferit un eşec. Cunoscuse natura țării, porturile, tactica britanilor; înțelesese că nu puteau fi învinşi fără cavalerie şi era hotărât să se întoarcă în anul următor (54 î.e.n.). De astă dată îi găsi pe britani uniți în fața marii primejdii şi ascultând de un comandant, Cassivellaunus, ale cărui ținuturi se găseau la nord de Tamisa. Armata romană se îndreptă spre acest fluviu. Ajuns pe țărmul de nord, Cezar, în mod abil, începu negocieri. El trase folos de pe urma invidiilor deja stârnite între căpeteniile celților, îi ațâță pe unii dintre ei împotriva lui Cassivellaunus, obținu supunerea din partea câtorva triburi, învinse altele cu armele şi, în sfârşit, tratând cu Cassivellaunus însuşi, fixă tributul pe care Britania avea să-l plătească anual poporului roman. De fapt, din anul 52 tributul n-a mai fost plătit şi războiul civil va abate pentru multă vreme atenția Romei de la britani. Cicero îşi bătea joc de „cucerirea" aceasta, care nu adusese nimic în afară de câțiva sclavi, muncitori manuali de categoria cea mai joasă, fără nici un literat sau muzician între ei, şi care fusese mai mult o manevră de politică internă decât o victorie imperială.

IV. După moartea lui Cezar, timp de un secol, Britania a fost uitată. Totuşi Galia, devenită pe de-a-ntregul romană în spirit, îi trimitea negustori. Moneda imperiului avea curs şi acolo. Poetul Martial (43-104) se lăuda că găseşte cititori în Britania şi vorbea cu entuziasm de o tânără britană care se măritase cu un roman şi se bucura de mare succes în societatea italică{12}.

În timpul împăratului Claudiu, diferite grupuri cereau să se pornească din nou la cucerirea Britaniei: generali care vedeau în aceasta o sursă de glorie şi profituri, negustori exportatori care spuneau că siguranța comerțului impunea prezența legiunilor, administratori gali care se plângeau de proasta influență pe care o exercitau asupra Galiei druizii, al căror centru activ rămăsese în Britania, nenumărați funcționari care sperau să găsească slujbe într-o provincie nouă. În consecință, Claudiu trimise (43 e.n.) o expediție formată din patru legiuni (a II-a Augusta, a XX-a Valeria Victrix, a XIV-a Gemina Martia Victoria şi celebra legiune a IX-a Hispana din armata Dunării), adică, punând la socoteală auxiliarii şi călăreții, circa cincizeci de mii de oameni. Cu o astfel de armată cucerirea părea destul de uşoară, şi numai după ce ajunse în districtele muntoase din Țara Galilor şi din Scoția rezistența deveni mai serioasă. De pe insula Mona, centru religios al druizilor, îşi făcu apariția o înfricoşătoare cohortă de războinici, în mijlocul căreia femei cu părul despletit agitau torțe aprinse, în timp ce druizii înşişi, în rânduri strânse, îmbrăcați în veştmintele lor albe, ridicau brațele spre cer şi invocau zeii. În regiunea de sud-est, care părea pacificată, o violentă răscoală - condusă de o regină, Boudicca sau Boadicea - pricinuită de nedreptățile comise de primii administratori romani puse o clipă în pericol pe cuceritori, dar se termină printr-un masacru al britanilor. De la începutul secolului al II-lea, bogata câmpie din sud a fost în întregime supusă.

V. Metoda romană de ocupație era peste tot cam aceeaşi: construirea de excelente drumuri, care permiteau legiunilor să se deplaseze repede, şi de aşezări fortificate în care stăteau garnizoane fixe. Cele mai multe din oraşele engleze ale căror nume se termină prin *chester* sau *cester* au fost, în timpul cuceririi, tabere romane *(castra).* Veteranii legiunilor luară obiceiul să se retragă după terminarea perioadei de serviciu în unele orăşele britane cum erau Camulodunum (Colchester) şi Verulamium (Saint-Albans). Oraşele din nord: Lincoln, York, nu au fost, la origine, decât oraşe de garnizoană. Londra (sau Lundinium) se mări pe vremea romanilor pentru că ei au îndreptat prin acest punct toate drumurile de legătură între nord şi sud, printre care şi drumul principal, Watling Street, ducând de la Londra la Chester. Portul Londrei, excelent, a fost folosit pentru aprovizionarea armatelor.

VI. În orăşelele fondate de romani, străzile se întretăiau în unghi drept; băile, templul, forumul, bazilica ocupau locul lor tradițional. Foarte repede sudul Angliei fu presărat cu căsuțe romane. Pictura de pe pereți şi mozaicurile de pe jos reprezentau scene clasice: povestea lui Orfeu sau aceea a lui Apollo. Slujbaşii şi militarii încercau, în climatul acesta cețos, să reconstituie - destul de sărăcăcios - decorul Italiei. La Bath (Aquae Sulis), care era „Simla Britaniei romane, în timp ce Londra era Calcutta sau Bombay", construiseră un oraş balnear în totul roman. Celții, sau cel puțin o parte dintre ei, se adaptaseră la noua viață. Poate că ar fi fost mai rebeli dacă s-ar fi simțit constrânşi, dar politica romană respecta instituțiile locale. Ea lăsa pe indigeni să se apropie spontan de o civilizație care avea un imens prestigiu. De altfel imigrația romană era prea puțin

numeroasă pentru a fi apăsătoare: câțiva negustori, câțiva cămătari, ofițeri şi funcționari. În scurtă vreme soldații fură asimilați sau înlocuiți prin autohtoni. Copiii pe care legionarii îi aveau cu femei băştinaşe erau crescuți în apropierea taberelor, iar mai târziu se angajau ei înşişi. Civilizația romană „nu era expansiunea unei rase, ci a unei culturi".

VII. Această metodă de penetrație paşnică a fost aplicată într-un mod deosebit de fericit de socrul lui Tacit, Agricola (79-85 e.n.). Era un tip nou de administrator roman. Nu se mai asemăna cu proconsulii aristocrați care puseseră bazele imperiului şi în acelaşi timp îl prădaseră. Agricola era un burghez{13} bogat, cu virtuțile şi slăbiciunile clasei sale. Provincial, inspira din această pricină mai multă simpatie provincialilor pe care-i guverna şi înțelegea mai bine împotrivirile lor. Obținu câteva succese militare, dar, „deoarece învățase că se câştigă puțin cu ajutorul armelor dacă în urma lor se dă curs nedreptății, el vru să taie din rădăcină cauza războaielor". Agricola se ocupa el însuşi de toate treburile, numea oameni cinstiți în funcții administrative, se opunea abuzurilor colectorilor de impozite şi încerca să încurajeze pe celți să participe la viața romană. Îi îndemna să construiască băi şi piețe, „lăudându-i pe indigenii activi, reprobând pe cei delăsători, el înlocuia constrângerea printr-o concurență la onoruri.

Organiză educația fiilor de conducători în spirit roman. Puțin câte puțin aceştia îmbrăcară toga... Cine ar fi recunoscut pe galul barbar de odinioară în elegantul roman cu părul roşu?" Mulți celți deveniră atunci cunoscători a două limbi. La Lundinium se vorbea latineşte şi, fără îndoială, pe cheiuri se auzea şi greaca, precum şi alte limbi ale marinarilor mediteraneeni. S-a găsit o tăbliță pe care un muncitor, ca să-şi bată joc de un camarad de-al lui, scrisese în latineşte: „Anstilis îşi ia

o săptămână de concediu pe zi". Asemenea inscripții dovedesc că unii lucrători cunoşteau latina, dar dialectele celtice rămâneau, pentru masa poporului, limba curentă.

VIII. Religia nu putea fi un obstacol la romanizarea Britaniei. Toleranți, romanii îşi anexau bucuros zeii necunoscuți. Dacă au urmărit druidismul şi l-au desființat aproape complet, au făcut-o pentru că vedeau în el un pericol politic. Dar zeul celt al războiului, Teutates, a fost identificat de ei cu Marte. În marile oraşe au ridicat temple împăraților, lui Jupiter, Minervei. Multe din inscripțiile şi mozaicurile găsite în Anglia evocă mamele, *Deae Matres,* zeițe al căror cult a fost adus cu siguranță de pe continent de soldați străini. Alți legionari adorau pe Mithras{14} şi s-a găsit la Londra chiar şi un templu închinat zeiței Isis. Creştinismul a fost, cu siguranță, cunoscut în Britania începând din secolul al III-lea; la începutul secolului al IV-lea exista la Londra un episcop, Restitutus, despre care se ştie că a participat la conciliul din Arles{15} împreună cu alți doi episcopi britani. Eparhia lui trebuie să fi fost mică şi săracă, deoarece credincioşii, neputând plăti cheltuielile de drum ale episcopului lor, s-a deschis o subscripție în Galia în acest scop.

IX. În timp ce sudul şi centrul Britaniei deveneau astfel o parte organică a imperiului, la nord ocupația romană nu făcea nici un progres. La marginea stepelor acoperite de bălării şi mărăcini trăia un trib semi-sălbatic, briganții, şi mai la nord un alt popor celtic, picții, refractari oricărei penetrații paşnice. Aceste triburi disidente, de neîmpăcat, atrase de relativa bogăție a cetăților celto-romane, coborau din când în când spre sud în incursiuni de jaf. În zadar au încercat să-i urmărească generalii romani. Agricola crezu că i-a învins grație unei

frumoase manevre combinate a armatei şi a flotei, dar, îndată ce romanii au ocupat Scoția, liniile lor de comunicație, prea lungi, deveniră vulnerabile şi fiecare raid al brigaților se termina printr-un masacru al legionarilor. În urma unui asemenea dezastru, în care a pierit legiunea a IX-a, împăratul Hadrian veni el însuşi în Britania, în anul 120, aducând cu sine legiunea a VI-a Victrix. Împăratul hotărî să se renunțe la cucerirea nordului şi să se fortifice frontiera, construindu-se, de la Tyne până la golful Solway, paisprezece forturi reunite la început printr-un val continuu de pământ, urmat în curând de un zid de piatră, cu o garnizoană permanentă. În fond, Hadrian renunțase să mai învingă disidența. În Caledonia, ca şi în Europa centrală, el se mărginea s-o stăvilească. Această „atitudine înțeleaptă" avea să aducă mai târziu căderea imperiului.

V
SFÂRŞITUL ANGLIEI ROMANE

I. Începând din secolul al III-lea, Imperiul roman, în ciuda unor redresări remarcabile, este amenințat de o întreită criză: economică, religioasă şi militară. Capitalismul{16} roman supusese unei exploatări neprevăzătoare bogățiile provinciilor; lupta dintre păgânism şi creştinism îi dezbinase pe împărați şi cetățeni; puterea militară a Romei se prăbuşise. Sistemul frontierei neîntrerupte (linia fortărețelor legate printr-un val de apărare) dăduse greş. În Britania metoda păruse ceva mai eficace decât în alte părți, pentru că frontiera de apărat era scurtă. Pe continent liniile fortificate au trebuit înlocuite prin trupe mobile. Dar legiunile înseşi se dovedeau neputincioase în lupta împotriva călăreților barbari. Curând spada şi sulița vor trebui să facă loc lanciei, arcului, şi victoriile goților antrenați în stepele

Rusiei, țară prin excelență a călăreților, vor prevesti înlocuirea apropiată a legionarului prin oşteanul călare. „Schimbarea capitală care determină arta războiului pentru o perioadă de douăsprezece treisprezece secole, constă în înlocuirea supremației pedestrimei prin aceea a cavaleriei". Pentru a-şi alcătui o cavalerie, de care are atâta nevoie, imperiul angajează barbari; la început ei nu sunt decât auxiliari; apoi intră în legiuni; mai târziu formează ei legiunile.

La mijlocul secolului al IV-lea, militar devine sinonim cu barbar. „Nimic nu-i bun în aceste armate în afară de ceea ce nu este roman".

II. În Britania, deoarece cavaleria barbară, din lipsa mijloacelor de transport, nu poate pătrunde, pacea romană durează mai multă vreme decât în provinciile continentale, şi prima jumătate a secolului al IV-lea reprezintă în această țară apogeul culturii romane; dar acolo, ca şi în alte părți, armata a încetat să mai fie romană. Garnizoana zidului de apărare este compusă din unități locale care nu sunt mutate niciodată. Prima cohortă dacică{17} stă acolo două secole. Soldatul, prinzând rădăcini, devine colon{18}. Puțin câte puțin legiunile britane uită legăturile lor cu Roma. Într-o zi îşi vor proclama un împărat propriu{19}, care se va duce să lupte pe continent cu pretendenții veniți din alte provincii. Imperiul va pieri în urma acestor lupte. Plecarea legiunilor, fie că se duc în Galia să lupte pentru cauza generalului lor, fie că le cheamă la Roma un împărat ajuns la capătul puterilor, va fi pentru Britania un eveniment cu atât mai grav cu cât elementele civile ale populației au pierdut în decursul îndelungatei păci romane toate virtuțile războinice.

Nici bogatul proprietar de *villa*{20}, nici fermierii din cătunele celtice, nici sclavii nu sunt oşteni. Primejdia civilizațiilor fericite este aceea de a face pe cetățean să

uite că, în ultimă analiză, libertatea depinde de valoarea sa militară. Feudalitatea va fi noua formă pe care o va lua apărarea locală, când occidentalii, după aspre suferințe, vor descoperi o dată mai mult necesitatea acesteia.

III. Incursiunile picților şi scoților în nord erau, în Britania romană, calamități vechi şi acceptate. Spre sfârşitul secolului al III-lea apare pentru prima oară un nou pericol: invadarea coastelor de către barbarii franci şi saxoni. Exista totuşi o flotă romană însărcinată să stea de pază la Marea Nordului şi la Canalul Mânecii *(Classis Britannica);* fără îndoială că era neîndestulătoare, deoarece, pe la 280, imperiul trebui să numească un nou amiral, Carausius, care primi misiunea specială de a respinge incursiunile saxone. Acuzat că e mai aprig la jefuirea jefuitorilor decât în apărarea provinciei, amenințat cu o anchetă, Carausius se revoltă, angajă în Galia mercenari franci şi puse trupele sale să-l proclame împărat. De la 286 până la 293, uzurpatorul, proteguit de flota sa, domni în Britania şi o parte a Galiei. E o figură ciudată acest împărat celt care a pus să se bată - până la Rouen - monezi gravate cu efigia Britaniei spunându-i: *Expectate veni*[21], şi alte monezi în onoarea *Romei eterne.* Dar succesul escapadei sale dovedeşte slăbiciunea imperiului. După ce Diocletian restabili în sfârşit ordinea, pentru a evita asemenea *pronunciamientos* încercă să împartă puterea în Britania între trei oameni: un guvernator civil, un comandant şef, sau *Dux Britanniarum,* şi un *Comes littoris saxonici,* comite al coastei saxone, care depindea de prefectul Galiei, şi nu de guvernatorul Britaniei. Această rânduială dădu bune rezultate de-a lungul primei jumătăți a secolului al IV-lea şi invaziile încetară.

IV. „Sfârşitul stăpânirii romane în Britania coincide

cu o adevărată dezlănțuire de tulburări şi răscoale militare, cu atât mai de neiertat cu cât imperiul se afla atunci într-un moment de mare pericol". Prin 384 legiunile din Britania proclamară împărat pe popularul şi foarte valorosul lor general Maximus, care, lăsând în Britania numai garnizoana zidului, îşi duse soldații în Galia pentru a-l ataca pe împăratul Gratian. Îl învinse, dar fu la rândul său bătut de împăratul Theodosius al Imperiului de răsărit şi decapitat. Legiunile sale nu s-au mai întors. „Una dintre cele mai frumoase povestiri ale celților descrie aventurile unui împărat roman, Maxen Wledig (evident Maximus) care, adormind în timpul unei vânători şi visând o prințesă minunată, porni în căutarea ei şi o găsi în Britania. O luă de soție şi înălță Britania pe culmile gloriei, dar Roma îl uitase şi trebui să-şi părăsească noul regat şi să recucerească imperiul. Pentru această expediție, Britania îi oferi legiuni, care nu s-au mai întors niciodată. Armata lui Maxen populează țara morților". Un document oficial (redactat între 400 şi 430), *Notitia Dignitatum,* mai citează Britania ca o provincie cu numeroase unități romane, dar cu siguranță lista lor nu era la zi. În realitate, cea mai mare parte a legiunilor plecase, la sfârşitul secolului al IV-lea, spre țara morților. Când începu marea invazie a Romei, în anul 410, Stilicon, copleşit de vandali şi burgunzi, mai ceru o dată întăriri Britaniei. Oştenii care au răspuns acestui apel şi au părăsit insula nu erau romani, ci britani. Provincia rămase aproape fără apărare.

V. Ce s-a întâmplat apoi? Se pare că picții şi scoții au devenit mai îndrăzneți şi că, pentru a-i combate, o căpetenie britană, Vortigern, ar fi chemat în ajutor pe saxonii Hengest şi Horsa şi le-ar fi oferit nişte teritorii în schimbul spadelor. Aceştia, după cum spune cronicarul, când s-au văzut pe insulă, s-au întors împotriva

patronului lor. Atraşi de această ţară bogată şi slab apărată, năvălitorii germani deveniră din ce în ce mai numeroşi. Cu privire la anul 418 se citeşte în cronica anglo-saxonă: „În anul acela romanii strânseră toate avuţiile care se aflau în Britania. O parte le ascunseră în pământ; restul îl luară cu ei în Galia". În zilele noastre s-au dezgropat mai multe dintre aceste comori, alcătuite din obiecte de argint şi aur. Toate descoperirile arheologilor dovedesc că întreaga ţară a fost atunci cuprinsă de groază. *Vilele* şi casele distruse poartă urme de incendiu. Ferestrele fuseseră zidite în grabă. Se găsesc schelete fără morminte. Beda venerabilul{22} descrie astfel invaziile: „Edificiile publice şi particulare au fost doborâte, preoţii ucişi în faţa altarelor... Dintre acei care au putut fugi, unii au fost prinşi în munţi şi masacraţi; alţii, înfometaţi, s-au predat şi, dacă nu erau omorâţi pe loc, deveneau sclavi. Iar alţii, cu inima îndurerată, au fugit peste mări. Ultimii rămaşi au dus o viaţă nenorocită printre stânci şi munţi". Cea mai mare parte dintre celţi se refugiară în regiunile muntoase din vest, unde se mai găsesc şi astăzi. „Se opriră aici, la malul mării, căţărându-se pe stânci. Dincolo începea o altă lume. Rămaseră pe mal, aşteptând barca podarului". Saxonii dădură acestor refugiaţi numele de gali, *Welsh,* adică *străini* (cuvântul german *Welsche).* Alţi celţi emigrară spre Armorica, una dintre cele mai pustii provincii ale Galiei, şi fundară acolo Mica-Britanie.

Legătura dintre cele două Britanii fu durabilă. „Tristan e britan; Lancelot a venit din Franţa la curtea lui Arthur şi Merlin face naveta între cele două ţări".

VI. Cucerirea insulei de către saxoni a fost lentă şi apărarea ei adeseori curajoasă. În 429, sfântul Germanus, episcop de Auxerre, sosi la Verulamium pentru a conduce lupta împotriva ereziei pelagiene{23}, ceea ce dovedeşte că britanii mai aveau răgaz să se ocupe

şi de teologie în timpul invaziilor. În vremea când episcopul se afla acolo, saxonii şi picții amenințau oraşul, şi atunci sfântul Germanus luă comanda trupelor, organiză o ambuscadă şi, la momentul prielnic, îi aruncă pe creştini împotriva barbarilor în strigătul de *Aleluia.* Ieşi învingător. În secolul al VI-lea, un rege Arthur (sau Artorius), miticul suveran care avea să inspire pe poeți, repurtă victorii împotriva năvălitorilor. Dar încă de pe atunci anglii, saxonii şi iuții sunt stăpâni pe cea mai bogată parte a țării. E un motiv firesc de uimire dispariția aproape totală a civilizației celto-romane din Anglia. În Galia, mai ales în sud, oraşele şi monumentele romane au rămas în picioare. Latina târzie a furnizat principalele elemente ale limbii franceze. Dar în Anglia limbajul a păstrat puține urme ale stăpânirii romane. Cuvintele englezeşti de origine latină sunt sau cuvinte ştiințifice însuşite mult mai târziu, sau cuvinte franceze care datează de la cucerirea normandă.

Între rarele vocabule care există din vremea primei cuceriri romane nu se pot cita decât *Caesar,* cuvânt universal, *street,* stradă *(strata via,* care se regăseşte în *Stratford) mile,* care este mila romană, *wall,* care este *vallum,* şi terminația *chester (castra)...* Un împărat, drumuri, un zid, să fie tot ce lăsa moştenire Roma, după patru sute de ani, celei mai îndepărtate dintre provinciile sale?

VII. „Lucrul cel mai important ce se poate observa cu privire la Franța şi Anglia nu e faptul că se găsesc acolo monumente romane, ci că ele *sunt* monumente romane". În moştenirea lăsată de romani, Anglia, ca şi Europa întreagă, a găsit creştinismul şi ideea de stat. Imperiul şi pacea romană vor rămâne visul de fericire al celor mai buni suverani barbari. În Irlanda, în Țara Galilor, preoții şi călugării vor salva cultura romană. Cronicarul Gildas (aproximativ 540) citează pe Virgiliu şi, când vorbeşte de

latină, spune: *Nostra lingua.* Cât despre nimicirea totală a celților romanizați, teorie scumpă odinioară istoricilor saxoni, este o idee greu de conceput. Faptul că rarele cuvinte celte care au supraviețuit în limba engleză sunt cuvinte referitoare la viața domestică pare a dovedi că invadatorii se căsătoriseră cu femei indigene. Dintre bărbați, mulți au fost masacrați, alții, cu siguranță, au devenit sclavi, dar, la fel ca şi odinioară iberii, celții n-au fost nimiciți{24}. Dacă englezul modern este atât de profund deosebit de german, lucrul se explică în parte prin aceea că cucerirea normandă a fost pentru el o a doua cucerire latină, iar în parte pentru că sângele năvălitorilor germani s-a amestecat într-o proporție destul de mare cu sângele semințiilor care îi precedaseră.

VI
ANGLII, IUȚII ŞI SAXONII

I. „Trupuri înalte şi albe, ochi albaştri crânceni şi părul de un blond roşietic; stomacuri nesățioase, veşnic înfometate, înfierbântate cu băuturi tari; tineri treziți târziu la dragoste; inşi care beau cu neruşinare zi şi noapte". Saxonii şi anglii au temperamente violente. Le vor păstra; după cincisprezece secole caracterul lor - cu toate regulile stricte ale unui cod protocolar născut din această violență însăşi - va rămâne mai puțin suplu decât acela al unui celt sau al unui latin. În timpul invaziilor, ei acordă puțină importanță vieților omeneşti. Plăcerea lor favorită este războiul. Istoria lor seamănă cu „aceea a corbilor şi a găilor". Dar „dincolo de această barbarie nativă există înclinații nobile" şi mai ales „o anumită seriozitate care-i fereşte de sentimente frivole". Femeile, la ei, sunt caste şi căsătoriile pure. Bărbatul, după ce şi-a ales o căpetenie, îi rămâne credincios. Crud față de

duşman, el se dovedeşte loial în cadrul grupului său. „Bărbatul din această rasă poate accepta un superior, este capabil de devotament şi de respect". Pus la încercare de înfricoşătoarea forță a naturii mai mult decât locuitorii din țări cu o climă mai blândă, el este religios. Are o imaginație exaltată şi tristă. Pustiurile în care a trăit sunt diferite de acelea în care s-a zămislit aspra poezie biblică, ele însă l-au pregătit s-o înțeleagă. Când va descoperi Biblia, va căpăta o pasiune sinceră şi durabilă pentru „Cartea cărților"{25}.

II. E uşor să-ți imaginezi o debarcare a unei bande de saxoni. Împinşi de maree spre un estuar, barbarii urcă un râu sau merg de-a lungul unui drum roman; găsesc o *villa* înconjurată de ogoarele sale sau colibele unui cătun celt. Nici un țipăt, nici un glas. În fața uşilor - cadavre; restul locuitorilor au fugit. Ceata e înfometată; au mai rămas câteva păsări, câteva animale; se vor opri aici şi, deoarece pământul e desțelenit, îl vor cultiva. Dar saxonii se feresc să se stabilească în *villa* romană. Mai întâi că e pe jumătate arsă şi, apoi, cu siguranță, barbarii aceştia superstițioşi se şi tem de umbrele stăpânilor asasinați. Cu atât mai puțin, oamenii aceştia obişnuiți să trăiască în aer liber, țărani, vânători, pădurari, se vor duce să locuiască în oraşe. După scurt timp micile cetăți romane vor fi abandonate. Germanii, ajunşi într-o țară nouă, îşi respectă vechile lor obiceiuri. Doboară copaci şi construiesc o casă din trunchiuri de arbori pentru şeful tribului, nobilul, iar pentru ei înşişi barăci de pionieri. Pentru repartizarea pământurilor, banda va urma tradiția germanică. Satul *(town, township,* de la cuvântul saxon *tun,* gard) va fi proprietarul colectiv al câmpurilor, dar fiecare va avea partea sa determinată {*}. Înainte de venirea romanilor, celții cultivau pământul într-un mod primitiv. Desțeleneau un câmp, semănau, recoltau şi, după ce pământul era secătuit, porneau mai departe.

Saxonii au metode mai eficiente. La unele triburi ogoarele comunei sunt împărțite în trei câmpuri, din care unul va fi lăsat în pârloagă timp de un an pentru ca pământul să-şi recapete vigoarea. Pentru desțelenirea solului se dă foc ierburilor, a căror cenuşă serveşte de îngrăşământ. Apoi se împarte fiecare dintre cele trei câmpuri comune în parcele, separate prin fâşii înguste de iarbă. Parcelele atribuite fiecărei familii sunt repartizate în locuri diferite ale celor trei câmpuri, astfel ca toți să aibă parte egală din pământul bun şi din cel rău. Şi păşunile sunt împărțite, până în ziua cositului. În sfârşit, se împrejmuieşte o pădure comună, în care porcii vor găsi ghindă şi oamenii vreascuri.

III. O comunitate rurală de zece până la treizeci de familii, iată ce e satul, celula vieții anglo-saxone. Ea e administrată din punct de vedere economic de o mică adunare, denumită *moot*, care se întruneşte sub un copac sau pe o colină, unde se decide repartizarea câmpurilor, numărul vitelor pe care este îndreptățit să-l trimită fiecare la păşunile comune, retribuția acordată păstorilor şi ciobanilor comunității. Tot aici se desemnează reprezentantul oficial al satului, *reeve,* care este în acelaşi timp primar şi administrator al domeniului comunal, un *wood-reeve,* care se va ocupa de păduri, precum şi pe plugarul care va mâna plugul comunal. Mai totdeauna se află în sat şi un nobil, *thegn* sau *thane,* căpetenie de război, care are dreptul de a cere redevențe în natură sau în muncă. În acele vremi primitive clasele societății sunt destul de vag definite. Mai jos de nobil este omul liber, care nu datorează nimic nobilului pentru pământurile sale în afară de *trinoda necessitas,* adică serviciul de război, reparația drumurilor şi a podurilor.

Apoi vin alte clase şi pături care variază după loc şi timp şi a căror trăsătură comună este că cei care fac parte din ele datorează o redevență, în natură sau în

muncă. În sfârşit, multe sate au sclavii lor, poate descendenți ai captivilor cruțați, care vor dispărea între secolul al X-lea şi al XI-lea.

IV. E probabil că în momentul venirii anglo-saxonilor, fiecare trib nou care debarca avea şeful sau regele său de care *thane*-ii erau legați prin credință personală. Puțin câte puțin, prin cuceriri, căsătorii, defrişări de terenuri, s-au creat formațiuni statale mai mari. O putere centrală embrionară a putut impune acel minimum de organizare administrativă fără de care nu poate fi recrutată o armată, nici perceput vreun tribut. În secolul al VII-lea existau încă în Anglia şapte regate. În secolul al VIII-lea mai subzistă trei: la nord Northumbria; în centru Mercia; la sud de Tamisa, Wessex. În secolul al IX-lea rămâne numai Wessex. În fiecare regat regele descinde totdeauna din aceeaşi familie sacră, dar dintre membrii acestei familii consiliul înțelepților sau *Witan* poate alege, într-o anumită măsură. Consiliul nu este o adunare reprezentativă, o prefigurare a parlamentului sau a Camerei lorzilor. Nici măcar nu este o adunare de *pairi* ereditari. Regele cheamă acolo principalele căpetenii, iar mai târziu, după ce germanii se vor fi convertit, pe arhiepiscopi, episcopi şi abați. Consiliul înțelepților, care este puțin numeros, constituie şi cea mai înaltă curte de justiție. Poate să înlăture un rege incapabil sau să refuze, mai ales în timp de război, încredințarea regatului unui minor. Aşadar, monarhia este pe jumătate electivă, dar alegerea se face dintre membrii unei anumite familii. Regatul este împărțit în *shires,* de unde numele comitatelor engleze (Wiltshire, Oxfordshire, Yorkshire); limitele shire-urilor anglo-saxone corespund aproape pretutindeni cu cele ale comitatelor de astăzi. La început un *shire* reprezintă mai ales o unitate juridică; este sediul unei curți de justiție, unde fiecare sat îşi trimite de mai multe ori pe an reprezentanții săi. Curând regele avea să

fie reprezentat acolo printr-un *sheriff,* pe când *ealdorman*-ul avea să fie un fel de guvernator local, şef militar şi totodată preşedinte al curţii. Un *shire* se compune din *hundreds* (care sunt sau grupe de o sută de familii, sau grupe care furnizează o sută de soldaţi). Aceste *hundreds* la rândul lor se subdivid în *tuns,* sau sate. Dar împărţirile administrative, multă vreme confuze, nu vor deveni precise şi stabile decât după mai multe secole de organizare.

V. Justiţia o distribuia o adunare, curtea *shire*-ului, şi nu, ca la romani, un magistrat reprezentând puterea centrală. Cum îşi pronunţa adunarea hotărârile sale? Nu ştim. Fără îndoială că aveau loc discuţii şi se forma apoi, într-un fel oarecare, o majoritate. Crimele cele mai obişnuite erau omuciderea, furtul cu mâna înarmată şi certurile violente. Pedeapsa se mărea proporţional cu numărul vinovaţilor. Legile saxonului Ina{26} (finele secolului al VII-lea) spun: „Numim hoţi pe aceia al căror grup nu-i format din mai mult de şapte persoane; dacă sunt între şapte şi treizeci şi cinci, constituie o bandă; dacă sunt mai mult de treizeci şi cinci, constituie o armată". Crimele erau socotite mai grave dacă violau *pacea regelui,* adică se comiteau în faţa lui sau în vecinătatea locului unde se afla.

„Dacă un om se bate în casa regelui, poate să-şi piardă toate bunurile şi viaţa lui e la discreţia suveranului; dacă se bate într-o biserică, va plăti o sută douăzeci de şilingi; dacă faptul se întâmplă în casa unui *ealdorman,* va plăti şaizeci de şilingi *ealdormanului* şi şaizeci regelui. Dacă se bate în casa unui ţăran, va plăti o sută douăzeci de şilingi regelui şi şase ţăranului". Se stabilea pentru fiecare ins un *wergeld* (sau wer-gild), adică o valoare personală, ce trebuia plătită familiei sale dacă era ucis; de altfel, era şi suma pe care trebuia s-o plătească el însuşi regelui pentru a răscumpăra propria

sa viață. *Wergeld*-ul nobilului era de şase ori mai mare decât al unui om liber şi jurământul său avea o valoare de şase ori mai mare. *Wergeld*-ul este indiciul unei societăți în care tribul, grupul de oameni legați între ei prin sânge, este mai important decât individul. Orice prietenie, orice ură, orice despăgubire este colectivă.

VI. Balanța justiției cântărea pe atunci nu probe, ci jurăminte. Curtea nu audia martori, reclamantul şi pârâtul trebuiau să aducă oameni dispuşi să jure în favoarea lor. Valoarea jurământului era proporțională cu suprafața proprietății martorului. Un om acuzat de furt în bandă trebuia, pentru a se disculpa, să producă jurăminte de o valoare totală de o sută douăzeci de *hides* (un *hide* fiind unitatea teritorială echivalentă cu necesarul întreținerii unei familii). Poate părea ciudată această însumare de jurăminte, dar sperjurul era, desigur, foarte rar printre aceşti oameni care credeau în miracole personale, şi, pe de altă parte, într-o comunitate restrânsă unde vecinii cunoşteau totdeauna adevărul într-o măsură mai mare sau mai mică. Cine era cunoscut pentru apucăturile sale rele nu găsea martori. În lipsa jurămintelor se recurgea la judecata prin apă (acuzatul, cu mâinile şi picioarele legate, era aruncat într-un lac, binecuvântat în prealabil, şi recunoscut ca nevinovat dacă se ducea la fund, semn că apa voia să-l primească) sau la judecata prin fierul roşu (acuzatul trebuia să țină fierul la o anumită distanță, vinovăția sau nevinovăția sa fiind determinată de aspectul arsurii după un anumit număr de zile). După cucerirea normandă, în caz de conflict cu privire la proprietatea unui teren, se recurgea la ordalia prin luptă (cei doi adversari, înarmați numai cu câte o pavăză şi un ciomag, se băteau până ce unul dintre ei, ajungând la capătul puterilor, cerea îndurare).

VII. Toate aceste trăsături schițează o societate brutală, grosolană, dar profund cinstită şi ale cărei instituții conțineau germenii unei puternice vieți locale. „Dacă Hengest şi Horsa nu vor fi adus cu ei, aşa cum au încercat unii să ne încredințeze, nici ciorna Declarației drepturilor din 1688, nici aceea a Actului din 1894 pentru instituirea curților de judecată în districtele rurale, ei au introdus totuşi în Anglia câteva uzanțe folositoare". Vom observa, studiindu-le istoria, că în tot timpul duratei vieții lor naționale anglo-saxonii au păstrat gustul pentru „comitete", grupuri de oameni care încercau să rezolve greutățile vieții cotidiene prin dezbateri publice, ducând aproape totdeauna la un compromis. Înclinația aceasta, care i-a ferit adesea de război civil, le-a venit, în parte, de acolo că de la începutul existenței lor naționale în *moot*-urile satului şi în curțile comitatelor deprinseseră excelentul obicei de a trata pe loc, fără a recurge la o birocrație centrală, un mare număr de probleme administrative şi judiciare.

VII
CONVERTIREA ANGLO-SAXONILOR

I. Religia anglo-saxonilor nu era lipsită de o frumusețe aspră. Ea era constituită din ansamblul legendelor povestite în Edda, Biblia nordului. Zeii Odin, Thor, Freya (care au dat, în englezeşte, numele lor unor zile ale săptămâni: *Wednesday, Thursday, Friday)* trăiau în Walhalla, paradisul în care fecioare războinice, Valkirii, transportau luptătorii ucişi pe câmpul de bătaie. Astfel cei viteji erau recompensați, trădătorii şi mincinoşii pedepsiți, cei violenți iertați. Religia pierdu mult din prestigiul său, prin emigrare. Era legată de meleagurile, pădurile, fluviile Germaniei. Wieland, făurarul{27}, nu mai era, în Britania, decât un simplu exilat. Tagma preoților

era la saxoni puțin numeroasă şi slab organizată. Nu pare să fi opus o rezistență energică în momentul în care creştinismul a fost introdus în Anglia. Singurul discurs al unui mare preot barbar, care ne-a fost păstrat de istoricul Beda, conține o acceptare sceptică şi descurajată. De altfel, regii anglilor şi saxonilor ştiau, începând din secolul al VI-lea, că frații lor de aceeaşi seminție din Galia şi Italia se convertiseră. Acest exemplu îi îndemna la bunăvoință. Biserica Romei era înconjurată de prestigiul, foarte mare încă, al imperiului; era moştenitoarea culturii antice şi a spiritului de organizare mediteranean. La micile curți anglo-saxone, misiunile creştine au fost primite cu îngăduință, adesea cu respect.

II. Convertirea Angliei a fost opera a două grupuri de misionari veniți unii din țările celtice, mai ales din Irlanda, alții din Roma. După plecarea romanilor, Țara Galilor rămăsese în mare parte creştină. În Irlanda, sfântul Patrick (romanul Patricius) convertise la creştinism triburile celte şi fondase mănăstirile unde s-au refugiat mai târziu, pentru a scăpa de barbari, apoi de sarazini, savanții de pe continent. Din aceste aşezări monahale au plecat sfinții care i-au convertit pe celții din Scoția, dintre care cel mai celebru a fost sfântul Columba. Creştinismul pătrunsese adânc în sufletul celților, mistici din fire. În țările celtice: Irlanda, Țara Galilor, Scoția, se formase o biserică națională, independentă de biserica romană şi care se străduia să semene cu biserica primitivă. Călugării din Irlanda fură vreme îndelungată nişte schivnici care trăiau, ca şi aceia din Tebaida, în colibe izolate; numai nevoia de siguranță i-a silit să accepte aşezarea acestor chilii într-un loc împrejmuit şi autoritatea unui stareț. În Irlanda nu era interzisă căsătoria călugărilor şi, de altfel, nici cea a preoților mireni. Bisericile erau goale, fără altare. Preoții îi botezau pe adulți pe malul râurilor. Liturghia se rostea în limba

poporului, şi nu în latină. Preoții trăiau în sărăcie şi dădeau de pomană toate darurile care li se făceau. În sfârşit zilele de paşti erau fixate după obiceiuri vechi, astfel că sărbătoarea nu coincidea, la celți, cu paştile roman.

III. Între timp, biserica Romei îşi găsise un şef. Papa Grigore cel Mare, aristocrat roman care ocupase la început demnități civile, ştiu să asigure papalității succesiunea provizorie a Imperiului de apus. Era necesar ca vechea funcție a împăratului să fie îndeplinită fie de un preot, fie de un oştean. După invazia lombarzilor, Italia căzuse pradă anarhiei. Roma şi Neapole mureau de foame. „Unde este poporul? - se întreba Grigore. - Unde este senatul? Senatul nu mai este, poporul a pierit". Conştient de pericol, a ştiut să-i facă față. Conducător spiritual, el a luat în mâinile sale şi administrația temporală a Romei. Dispunând din belşug de daruri primite de la credincioşii săi din Galia, Africa, Dalmația, el le-a folosit ca să hrănească poporul roman. Acest mare om de acțiune era şi un artist. Sub inspirația lui s-a dezvoltat cântul gregorian şi s-a statornicit frumosul ceremonial al bisericii, care i-a impresionat atât de mult pe barbari. Pentru propovăduirea religiei în statele nou create, s-a folosit mai ales de călugări. Sfântul Benedict fondase la începutul secolului ordinul benedictinilor, care îmbina munca manuală cu munca intelectuală; el introdusese legămintele perpetue, noviciatul, eligibilitatea staretului; reformele sale au atras în mânăstiri elita generației. Grigore încredință benedictinilor nenumărate misiuni. Pe unul dintre călugării lor, priorul{28} Augustin, l-a însărcinat cu evanghelizarea Angliei.

IV. Se cunoaşte anecdota clasică. Papa, trecând prin târgul de sclavi al Romei, vede nişte tineri cu păr blond,

cu pielea minunat de albă şi întreabă de unde vin: „Sunt angli din Britania - i se spune. - *Non Angli, sed Angeli* - răspunde Grigore. - Au fețe de îngeri şi ar trebui să stea alături de îngerii din cer..." (597). Pentru a-i creştina pe păgâni, papa trebuia să se bizuie pe femei, în aceeaşi măsură în care se sprijinea pe călugări. În Anglia, regele din Kent luase în căsătorie pe fiica creştină a regelui din Paris şi îngăduise soției sale să-şi aducă un capelan.

Ei i se adresară mai întâi priorul Augustin şi cei patruzeci de călugări ai săi, foarte înfricoşați că se găseau într-o țară pe care o credeau sălbatică. Ei fură îndată primiți în capitala Kentului, Canterbury. Papa le dăduse cele mai înțelepte sfaturi. Înainte de toate nu trebuiau să tulbure câtuşi de puțin obiceiurile păgânilor: „Nu te urci pe vârful unui munte sărind, ci încet, încet, pas cu pas... În primul rând trebuie să te fereşti să distrugi templele în care se află idolii; nu trebuie distruşi decât idolii, apoi să se pregătească apă sfințită, să se stropească templele şi să se aducă în fiecare relicve... Dacă templele sunt bine construite, e un lucru bun şi folositor ca ele să treacă de la cultul demonilor în slujba adevăratului Dumnezeu; căci atâta timp cât poporul va vedea că dăinuie vechile locaşuri de rugăciune, va fi mai înclinat să se ducă la templu, în virtutea obiceiului, ca să-l adore pe adevăratul Dumnezeu..." Metoda aceasta împăciuitoare reuşi şi regele Kentului se converti. Papa trimise lui Augustin *pallium*-ul, simbolul autorității, îl împuternici să numească episcopi în Anglia, îl sfătui să-şi aşeze arhiepiscopatul, în mod temporar, la Canterbury şi să-l mute la Londra de îndată ce oraşul va fi convertit. Dar nimic nu-i mai durabil decât provizoratul; Canterbury rămase capitala religioasă a Angliei. Beda ne-a păstrat un chestionar trimis de Augustin papei care arată preocupările unui înalt slujbaş ecleziastic în anul 600: „Cum trebuie să se comporte episcopii față de cler şi în câte părți trebuie împărțite darurile făcute de credincioşi?... Până la ce grad de rudenie se pot căsători

credincioşii cu persoane din familia lor şi dacă este legal ca un bărbat s-o ia de soție pe soacra lui?... Poate fi botezată o femeie însărcinată?... La cât timp după naştere poate veni o femeie la biserică?... După câte zile noul-născut poate fi botezat?... La cât timp după naşterea unui copil, o femeie poate avea relații trupeşti cu bărbatul său?... Toate aceste lucruri simte nevoia să le cunoască neamul primitiv al englezilor".

V. Evanghelizarea Angliei s-a făcut treptat; suntem în posesia relatării uneia din aceste convertiri, anume a lui Edwin, regele Northumbriei. Se poate vedea cu câtă seriozitate şi uneori cu câtă poezie vorbeau despre chestiunile religioase aceşti bărbați „care aveau simțul sublimului". Regele îi convocă pe cei mai de seamă prieteni şi sfetnici ca să-l asculte pe misionarul creştin Paulinus. Acesta explică noua doctrină şi regele întrebă pe fiecare dintre şefi ce gândeşte. Unul dintre ei răspunse: „O, rege, mi se pare că dacă se compară viața pământească a omului cu timpurile dinaintea şi din urma lui, care ne sunt necunoscute, ea seamănă cu zborul grăbit al unei vrăbii ce străbate sala unde iarna staţi la masă cu slujbaşii şi demnitarii voştri, în jurul unui foc straşnic, în timp ce afară bântuie furtuna sau viscoleşte... Vrabia, v-am spus, intră în zbor pe o uşă şi iese îndată pe alta şi, cât timp se află în sală, e la adăpost de urgia iernii. Dar după scurta clipă de timp frumos, ea se pierde îndată în noaptea întunecoasă din care a venit. Tot astfel viața omului n-o putem vedea decât într-un răstimp scurt, dar ce s-a întâmplat înainte sau ce va urma apoi, nu ştim de loc. Aşadar, dacă noua doctrină conține ceva mai sigur, pare că merită să fie urmată". După care marele preot păgân izbucni: „De mult mi-am dat seama că zeii pe care-i adorăm nu sunt nimic... Propun regelui să-i renegăm îndată pe toți, şi eu însumi voi da foc templelor şi altarelor pe care le-am slăvit atâta vreme fără

nici un folos". Convertirea regilor aducea după ea convertirea popoarelor, astfel că influența misionarilor se răspândea acum în salturi rapide.

VI. Progresele bisericii Romei în Anglia aveau să producă un conflict cu vechile biserici britanice din vest (Irlanda şi Țara Galilor). Augustin, fiind învestit de papă cu autoritate asupra tuturor episcopatelor din Britania, convocă pe episcopii celți. Aceştia veniră foarte stingheriți şi se arătară de îndată jigniți de faptul că Augustin, pentru a-şi sublinia superioritatea, nu se ridicase în picioare ca să-i primească. Le ceru trei concesii: să sărbătorească paştile în acelaşi timp cu ceilalți creştini, ceremonia botezului să se facă după ritualul roman şi să predice creştinismul păgânilor anglo-saxoni, ceea ce celții refuzaseră totdeauna să facă, deoarece, urându-i pe invadatorii care masacraseră pe strămoşii lor, nu doreau să salveze sufletele barbarilor. Britanii nu cedară asupra nici unuia din cele trei puncte, declarară că nu recunosc decât pe primatul lor şi o rupseră cu Roma. Relațiile dintre creştinii britani şi catolicii romani se înrăutățiră foarte mult. Preoții britani nu dădeau sărutul păcii preoților catolici şi refuzau să stea la aceeaşi masă cu ei. Călugării celți, uitând, din ură față de Roma, de animozitățile lor față de barbari, trecură şi ei la convertirea păgânilor. Ei repurtau succese la poporul de jos, pe când biserica romană atrăgea femeile, pe suverani şi pe cei din fruntea treburilor obşteşti. Când cele două biserici creştine evanghelizau aceeaşi curte, deosebirile doctrinale creau situații destul de dificile. Se întâmpla ca într-o familie să se celebreze sărbătoarea paştelor de două ori, una după alta. Un rege termina postul şi sărbătorea paştile, pe când regina lui celebra duminica floriilor şi mai postea.

VII. În sfârşit, regele Northumbriei, Oswy, care fusese convertit de britani, fu impresionat de argumentele fiului său Alfred, crescut de un călugăr catolic. Regele, ca să aibă conştiinţa împăcată, convocă un sinod la mânăstirea din Whitby, în care cele două părţi trebuiau să-şi expună doctrina lor. Oswy deschise dezbaterile cu mult bun simţ, spunând că cei care slujesc acelaşi Dumnezeu ar trebui să respecte aceleaşi reguli, că nu exista desigur decât o unică tradiţie creştină adevărată şi fiecare avea datoria să spună de la cine deţinea doctrina lui. La care britanii răspunseră că ei ţineau paştile sfântului Ioan Evanghelistul şi al sfântului Columba, în timp ce catolicii afirmară că paştile lor era paştile apostolilor Petru şi Pavel, pe care îl sărbătoreau creştinii din toate ţările lumii: în Italia, în ţările din Africa şi Asia, în Egipt şi în Grecia, în afară de britanii încăpăţînaţi din aceste două insule, cele mai îndepărtate ale universului, care aveau pretenţia să sfideze restul creştinătăţii. Urmă o lungă şi foarte inteligentă dezbatere, pe care catolicul Wilfrid o încheie spunând: „Chiar dacă Columba al vostru a fost un sfânt, cum ar putea fi el preferat prinţului apostolilor, căruia Domnul Nostru i-a spus: «Tu eşti Petru şi pe această piatră{29} voi zidi biserica mea, şi porţile iadului nu vor avea nici o tărie împotriva ei, şi ţie vreau să-ţi încredinţez cheile împărăţiei cerurilor...»". După ce Wilfrid vorbi astfel, regele întrebă:

„E adevărat, Colman, că aceste cuvinte au fost pronunţate de Domnul Nostru? - E adevărat, o, rege" - răspunse cu o perfectă bună-credinţă episcopul irlandez. - „Puteţi dovedi că o asemenea putere a fost încredinţată lui Columba al vostru?" Colman mărturisi că nu. „Sunteţi amândoi de acord - adăugă regele - că cheile împărăţiei cerurilor au fost încredinţate sfântului Petru? - Suntem" - răspunseră ei. „Atunci - conchise regele -, deoarece Petru veghează la porţile cerului, mă voi supune poruncilor sale de teamă că în clipa când mă voi înfăţişa în faţa porţilor nu-mi va deschide nimeni dacă purtătorul cheilor îmi va

fi potrivnic".

Toți cei de față îl aprobară pe rege şi hotărâră să dea ascultare de aci înainte papei.

VIII
CREŞTINISMUL ŞI GERMANISMUL ÎN ANGLIA

I. Începând din secolul al VIII-lea, întreaga Anglie face parte din biserica romană. Regii se reazemă pe biserică, în primul rând pentru că sunt credincioşi, dar şi pentru că înțeleg că această biserică, moştenitoare a tradițiilor imperiale, le aducea o ierarhie, o organizare şi o experiență care le lipseau. Vreme îndelungată episcopii şi arhiepiscopii vor fi miniştrii fireşti ai regelui. Biserica, dinspre partea sa, susține monarhiile, ea având nevoie de o putere temporală care să impună respectarea legilor sale. Pentru papalitate este o dovadă de mare tărie că a putut întemeia în Anglia şi Germania biserici noi şi supuse. Bisericile din Orient îşi dispută supremația cu biserica Romei; biserica Franței e uneori prea independentă; dar episcopii englezi solicită ei înşişi intervenția constantă a papei. Astfel că acesta trimite în Anglia adevărați proconsuli ai credinței, care sunt pentru Roma ecleziastică ceea ce fuseseră pentru Roma imperială marii organizatori ai provinciilor. Nimic nu dă o idee mai măreață despre universalitatea bisericii decât atunci când vezi un grec din Asia Mică, episcopul Theodor din Tars, şi un african, abatele Adrian, introducând în Anglia o întreagă bibliotecă latină şi greacă şi înființând în Northumbria mănăstiri, care vor rivaliza prin ştiința lor cu acelea din Irlanda. Printr-un ciudat paradox, cultura mediteraneană va fi păstrată pentru gali de către călugării anglo-saxoni. În clipa când sarazinii ajungeau în centrul Franței şi când părea că epoca clasică lua sfârşit în Europa, într-un regat aproape barbar, un călugăr, Beda

Venerabilul, scria în limba latină fermecătoarea sa *Istorie ecleziastică a națiunii engleze.* Or, Beda a fost învățătorul lui Egbert, care la rândul său a fost, la York, învățătorul lui Alcuin, şi se ştie că Alcuin a fost acela care, chemat fiind de Carol cel Mare, a pus stavilă decadenței intelectuale în Franța.

II. Anglia îşi are deci locul ei în istoria culturii latine şi creştine. Dar firea anglo-saxonilor, tradițiile anterioare şi gusturile lor au făcut ca la ei această cultură să capete trăsături particulare. Secolele al VII-lea şi al VIII-lea sunt o epocă a sfinților şi a eroilor în Anglia. Sufletele acestea violente şi viguroase se dovedesc capabile în acelaşi timp şi de mari sacrificii şi de mari crime. Mai târziu, amestecul moralei războinicului nordic cu morala creştină va da naştere eroilor din romanele cavalereşti. Dar în vremurile primitive şi sumbre, echilibrul între cele două forțe era greu de menținut. Ba regii saxoni se călugăresc şi pleacă în pelerinaj spre Roma - Sebbi de Essex intră la mănăstire în 694; Aethelred, regele Merciei, în 704. Urmaşul acestuia, Conrad de Mercia, îşi sfârşeşte viața la Roma, ca şi Offa de Essex. Ba prinții sunt asasinați, regatele devastate, oraşele jefuite, locuitorii masacrați. Biserica trebuie să lupte împotriva gustului pentru poemele epice şi războinice pe care *gleemen*-ii acompaniindu-se la harpă, le cântă, la terminarea festinelor în casele nobililor şi pe care menestrelii ambulanți le recită pe ulițele satelor.

Chiar şi preoții saxoni se complac în a asculta aceste poeme păgâne. În 797, Alcuin trebuie să-i scrie episcopului de Lindisfarne: „Când preoții cinează laolaltă, să se citească cuvântul Domnului. În asemenea împrejurări e mai potrivit să se asculte un predicator, şi nu un harpist, cuvântările sfinților părinți, şi nu poemele păgânilor. Ce are Ingeld comun cu Hristos? Casa e mică, nu pot încăpea amândoi".

Dar dragostea pentru poezia nordică era atunci atât de puternică încât un episcop saxon se deghiza şi se ducea, după liturghie, să cânte la un pod aventurile unui rege oarecare al mării.

III. Deşi poezia anglo-saxonă era bogată, singura operă completă care s-a păstrat este *Beowulf,* epopee cu substanță nordică, dar care a fost rescrisă de un călugăr englez, între secolele al VIII-lea şi al X-lea, ținând seama de prejudecățile creştine. Se spune că este o *Iliadă,* al cărei Ahile ar fi Hercule. Tema este aceea din *Siegfried:* nimicirea unui monstru de către un erou. Beowulf, prinț suedez, străbate mările şi vizitează castelul regelui danezilor. Acolo află că un monstru, Grendel, bântuie în fiecare noapte castelul şi-i devorează pe toți seniorii pe care-i găseşte. Beowulf îl ucide pe Grendel; mama acestuia încearcă să se răzbune; eroul o urmăreşte în ținuturile înfricoşătoare unde locuieşte şi scapă lumea de această seminție. Înapoiat în Suedia, devine el însuşi rege şi moare, în cele din urmă, rănit de dintele înveninat al ultimului dragon pe care a vrut să-l doboare. Se stinge în chip nobil: „Am ținut poporul în paza mea timp de cincizeci de ierni. Nici unul dintre regii vecini n-a îndrăznit să dea ochii cu mine. Mi-am păstrat cum se cuvine pământul. Nu am umblat cu şiretlicuri de trădător. Nu am jurat niciodată strâmb în multele jurăminte pe care le-am depus... Mă bucur că am putut dobândi înainte de a muri un asemenea tezaur pentru poporul meu. Acum nu e nevoie să rămân mai mult pe aici".

IV. Când citeşti *Beowulf* sau fragmente din alte poeme anglo-saxone, eşti izbit mai întâi de tristețea tonului. Peisajele sunt dezolante: stânci şi mlaştini. Monştri locuiesc „În curentele reci şi în înfricoşătoare

ape". „O imaginație sumbră a conlucrat cu tristețea unei naturi septentrionale pentru a zugrăvi aceste puternice tablouri". Este opera unui popor care a trăit într-un climat vitreg. De câte ori poetul vorbeşte de mare, e admirabil. Există, în *Beowulf,* descrierea plecării unor războinici într-o expediție pe mare, a corăbiilor cu gâtul înspumat asemănătoare unor păsări şi, în momentul sosirii, a falezelor strălucitoare şi a giganticelor promontorii, demnă de cei mai mari poeți epici. Dar niciodată poetul anglo-saxon nu atinge seninătatea lui Homer. În *Iliada* numeroase ruguri ale morților ard pe câmpie; în *Beowulf* corbii şi vulturii se abat asupra stârvurilor. În sufletele acelea lipsite de soare, se ghiceşte că, alături de sentimentele lor nobile, se află oarecare îngăduință pentru atrocități. Totuşi societatea descrisă e mult mai rafinată decât aceea din Germania lui Tacit. Nimic comun cu „democrația" anglo-saxonă imaginată de câțiva istorici englezi în secolul al XIX-lea. În lumea lui Beowulf, regele şi războinicii săi sunt pe primul plan. Tronuri, țesături, ornamente de aur îmbogățesc *hall*-urile prinților. Regele este atotputernic cu condiția să-şi păstreze sprijinul oamenilor săi. Față de aceştia e generos, îi copleşeşte cu pământuri şi daruri. În poeme, fiecare bărbat are un senior căruia îi datorează credință şi care, în schimb, trebuie să se ducă în căutare de pământuri străine. Trădătorul şi mişelul merită cel mai mare dispreț. Femeile şefilor sunt respectate, ele iau parte la toate banchetele. Dar dragostea e gravă, lipsită de veselie; „nici un cântec de dragoste în această veche poezie; într-însa dragostea nu-i distracție, şi nici voluptate, ci un angajament şi o devoțiune".

V. Pe bună dreptate poemele anglo-saxone au fost puse alături de poemele homerice. Şi unele şi altele prezintă aceleaşi trăsături, care s-ar putea numi ale vârstei eroice. În societățile foarte primitive, legăturile de

familie sau de trib au fost cele mai trainice. Familia fiecărui om trebuia să-l răzbune şi ea era răspunzătoare pentru greşelile lui. În societățile eroice, legătura de familie tinde să slăbească. Individul se emancipează de trib. Eliberat de teroarea naturii care-i apasă pe primitivi, el lasă frâu liber voinței sale de putere. Pasiunile individuale au precădere față de inteligența politică. E vremea duelurilor, a războaielor întreprinse pentru onoare. Totuşi, pentru că e absolut necesar ca orice societate să se impună indivizilor, se formează o legătură nouă, bazată pe loialitate şi prietenie. Eroul nu cunoaşte nici un fel de moderație, dar e curajos şi e credincios. Asta înseamnă că are un caracter destul de frumos, în care moralistul creştin va găsi elementele unei adevărate noblețe. Generozitatea eroului se va exercita curând în favoarea bisericii. Un rege pios dăruieşte pământuri episcopilor, mănăstirilor. Mai e nevoie, evident, ca violența să fie disciplinată sau să fie folosită pentru cauze juste. Umilința şi sfiiciunea creştină, unindu-se cu pasiunile eroice, aveau să dea naştere, între secolul al X-lea şi al XIII-lea, unui tip pe care nu l-a cunoscut antichitatea, care păcătuieşte încă uneori prin cruzime, dar care s-ar dori pur: cavalerul. Beowulf, care se luptă împotriva monştrilor ieşiți din infern, este aproape un cavaler creştin. El are acelaşi sfârşit ca Lancelot. Vom vedea, când vom studia admirabilul personaj al regelui Alfred, rezultatele optime pe care le-a putut da îmbinarea civilizației romane cu onoarea barbarilor şi morala creştină.

IX
INVAZIILE DANEZE ŞI EFECTELE LOR

I. În anul 787 *Cronica anglo-saxonă* pomeneşte pentru întâia oară de sosirea în Anglia a trei corăbii cu

bărbați din nord veniți din „țara hoților". *Reeve*-ul din satul cel mai apropiat, neştiind cine erau oamenii aceia, se duse în întâmpinarea lor călare, cum era de datoria lui, şi fu ucis. Şase ani de tăcere au urmat după acest omor, apoi, începând din anul 793, scurtele note anuale ale cronicii conțin aproape fiecare relatări cu privire la incursiuni ale „păgânilor". Ba jefuiesc o mănăstire şi-i masacrează pe călugări, ba „oştile păgâne au produs ravagii printre northumbrieni". Câteodată cronicarul notează cu satisfacție că unele corăbii păgâne au fost distruse de valurile furioase ale mării, că echipajele s-au înecat şi că supraviețuitorii, sosind pe plajă, au fost omorâți. Puțin câte puțin flotele duşmane cresc în importanță. În 851, „pentru prima oară, păgânii îşi petrecură iarna pe insula Thanet; în acelaşi an trei sute de corăbii ale lor au venit până la gura Tamisei şi echipajele lor au luat cu asalt Canterbury şi Londra". În anii următori „păgânii" sunt denumiți după adevăratul lor nume: danezi, şi cronicile nu mai vorbesc decât de mişcările „Armatei", adică armata oamenilor din nord, care se ridică uneori până la cifra de zece mii de inşi.

II. Triburile - toate de aceeaşi rasă - care locuiau pe atunci în Suedia, Norvegia şi Danemarca erau într-adevăr păgâne, căci suferiseră destul de puțin influența Romei antice şi în nici un fel pe aceea a Romei creştine, dar nu erau de loc barbare. Corăbiile pictate, figurile sculptate de la proră, calitățile literare ale *saga*-urilor, complexitatea legilor lor dovedesc că au ştiut să-şi creeze o civilizație proprie. Vikingii aceştia ascultau de un şef de bandă şi se băteau vitejeşte, dar nu le plăcea lupta pentru luptă. Când puteau înlocui forța cu viclenia, o făceau cu dragă inimă. Pe cât erau de războinici şi dedați jafului, pe atât erau de negustori şi, dacă se vedeau întâmpinați pe plajă de un număr prea mare de locuitori, nu cereau altceva decât să li se dea miere sau sclavi în schimbul unturii lor

de balenă sau al peştelui uscat.

III. De ce popoarele din nord, care de atâtea secole păruseră a ignora Anglia, începură deodată s-o invadeze în acelaşi timp în care atacau şi Neustria?{30} Se presupune că, în urma presiunii exercitate de Carol cel Mare asupra saxonilor, pe care i-a împins spre Danemarca, oamenii din nord şi-au dat seama de pericolul pe care-l prezentau pentru ei puterile creştine şi aceasta a fost cauza primordială a atacurilor lor. Poate că tot aşa de simplu e să ne gândim că hazardul, nevoia de aventură, dorința unor navigatori îndrăzneți de a merge mereu mai departe şi-au adus contribuția lor. Era un obicei al lor, cum avea să fie mai târziu şi un obicei al cavalerilor de Malta, ca fiecare tânăr să-şi facă „caravana sa", adică o expediție menită să demonstreze curajul lui. Populația creştea repede. Mezinii şi bastarzii trebuiau să-şi caute norocul în țări noi. Dar corăbiile lor, înguste şi lungi, purtând la catarg o singură velă roşie care se înălța rareori, pe flancuri scuturile războinicilor, galbene şi negre alternativ, şi la proră chipul unui monstru marin, nu erau făcute pentru navigația la mari distanțe. Ca toate corăbiile de război din antichitate, erau corăbii cu vâsle, şi raza de acțiune a unei asemenea nave este negreşit limitată.

Dacă o etapă a unui drum cerea mai mult decât o jumătate de zi de navigație, trebuiau neapărat două echipe de vâslaşi. Fiecare din ele era silită să tragă greutatea celeilalte; armele atârnau greu; rămânea puțin loc pentru provizii. Corabia însăşi trebuia să fie uşoară, astfel că nu putea rezista valurilor mari ale oceanului. A fost nevoie de secole de experiență şi, fără îndoială, de nenumărate naufragii pentru ca vikingii să descopere etapele de drum şi perioadele de timp prielnice navigației. Puțin câte puțin învățară să se repeadă din insulă în insulă, profitând de vremea frumoasă, să construiască

corăbii mai mari şi fură văzuți în lumea întreagă. Suedezii se îndreptară spre Rusia şi Asia; norvegienii descoperiră drumul spre Irlanda prin nordul Scoției şi, mai mult, făcând escală în Groenlanda, ajunseră până în America, după blănuri; danezii aleseseră ruta interioară, care, mai apropiată de țara lor, ducea până la coasta Scoției, a Northumbriei şi a Neustriei.

IV. Ar putea stârni surprindere succesul rapid al acestor expediții, la început formate dintr-un mic număr de oameni, care atacau regate întinse ce s-ar fi putut uşor apăra. Dar nu trebuie să uităm:

1. Vikingii aveau supremația pe mare. Nici saxonii, nici francii nu făcuseră nici un efort ca să-şi construiască o flotă. Or, cine domină marea este, înainte de toate, stăpân pe micile insule şi poate să-şi facă baze navale. Primele atacuri ale danezilor fură îndreptate împotriva bogatelor mănăstiri pe care cei dintâi monahi, din dorința de singurătate, le construiseră pe insule cum erau Iona sau Lindisfarne. Darurile credincioşilor îi înzestraseră pe călugări cu giuvaeruri şi aur. Vikingii jefuiau averile, îi masacrau pe călugări şi ocupau insulele. Oricât de aproape ar fi fost de țărm, erau invulnerabili. În felul acesta Noirmoutier deveni baza lor pe coasta Franței, Thanet pe coasta Angliei, insula Man în mările Irlandei.

2. Stăpânirea mării le îngăduia să-şi aleagă şi locul de atac. Găseau că într-un anume punct duşmanul era prea puternic? Le era uşor să se îmbarce şi să plece în căutarea unei şanse mai bune, cu atât mai mult cu cât mijloacele de comunicație între victimele lor erau primitive şi buna înțelegere destul de rară. Ce putea să le opună un rege saxon? Convoca *fyrd*-ul, adică miliția oamenilor liberi. Era o masă de țărani înarmați cu țepuşe, şi câteodată (când regele chema pe rezervişti) cu furci, adunându-se cu încetineală, greu de hrănit şi neputând rămâne multă vreme sub arme din cauza muncilor

agricole. Adversari nedemni de războinicii din nord, foarte bine înarmați, protejați de zale şi căşti de oțel şi care ştiau să mânuiască de minune topoarele de război. Singurii englezi capabili să se lupte cu ei erau oamenii din suita regelui *(comitati, gesiths),* dar aceştia erau puțin numeroşi şi, de altfel, danezii îşi perfecționau fără încetare tactica lor. Curând se învățară ca, imediat după debarcare, să pună mâna pe caii din ținut, să echipeze o pedestrime călare, apoi să construiască în grabă un mic fort. Saxonii, oameni obişnuiți cu câmpia şi pădurea, care niciodată nu construiseră oraşe fortificate, care-şi pierduseră tradițiile maritime şi care, în afară de aceasta, erau dezbinați, lăsară pe invadator să cucerească aproape toată țara. Irlanda, în plină anarhie pe atunci, fu supusă prima, apoi Northumbria şi Mercia. Curând Wessex-ul fiind el însuşi în parte pierdut, se putea crede că toată Anglia va deveni o provincie a unui Imperiu de nord.

V. Invaziile daneze avură ca efect imediat formarea în grabă a unei pături de militari de profesie în Anglia saxonă. Problema apărării țării putea să primească trei soluții: a) *fyrd*-ul, sau înrolarea în masă a oamenilor liberi; regii continuară multă vreme să recurgă la această soluție, dar am văzut care îi erau neajunsurile; b) mercenarii, oameni care primesc soldă, de unde şi termenii de soldați sau *lefegii* (aceasta fusese metoda adoptată de ultimii împărați romani şi va fi folosită din nou de regii Canut şi Harold), dar prinții saxoni nu aveau un venit care să le îngăduie întreținerea unei astfel de armate; c) armata permanentă de războinici de profesie pe care suveranul, în lipsa unei solde, îi plăteşte cedându-le terenuri. Această din urmă soluție fu puțin câte puțin adoptată - între sfârşitul Imperiului roman şi secolul al X-lea - de întreaga Europă, pentru că, neexistând state puternice, nu era posibilă o altă metodă. Se învăța odinioară că feudalitatea a fost introdusă în

Anglia în secolul al XI-lea de către normanzi. Un istoric a dat un răspuns destul de amuzant: feudalitatea a fost introdusă în Anglia de către sir Henry Spelman, un erudit din secolul al XVII-lea care, cel dintâi, a alcătuit un sistem coerent din nişte cutume destul de confuze. Adevărul este că feudalitatea n-a fost la început un sistem ales în mod conştient, ci rezultatul multiplelor transformări fireşti. În clipa în care triburile saxone au pus piciorul în Anglia, țăranul şi oşteanul se confundau în una şi aceeaşi persoană. Omul liber era liber pentru că putea să lupte. Când, după invaziile daneze, echipamentul unui războinic va deveni prea costisitor pentru țăranul mijlociu, meseria de militar nu va mai putea fi decât profesiunea unei anumite clase.

VI. De ce cultivatorul liber recunoaşte superioritatea acestei clase? Pentru că nu se poate lipsi de ea. Să ții de un superior în vremuri tulburi prezintă mari avantaje: nu numai că ai un comandant de război bine înarmat, dar el apără titlurile de proprietate ale oamenilor săi{31}. Atâta timp cât statul central e puternic, aşa cum a fost Imperiul roman sau cum va fi dinastia Tudorilor, indivizii se bizuie pe acest stat şi recunosc că au datorii față de el. Îndată ce statul slăbeşte, individul caută un protector mai apropiat, mai eficient, şi recunoaşte că are obligații militare sau pecuniare față de acesta. O legătură personală înlocuieşte legătura abstractă. În dezordinea micilor regate engleze, în luptă neîncetată unele împotriva altora, devastate de incursiunile piraților, nefericitul țăran, *ceorl*-ul, neputând să-şi păstreze pământul şi viața decât cu sprijinul unui oştean bine înarmat, primeşte să-i dea acestuia redevențe în natură, în muncă sau în bani, în schimbul protecției sale. Mai târziu această experiență va da naştere unei doctrine: „Nici un pământ fără senior". Dar la început feudalitatea nu-i o doctrină; e, în acelaşi timp, „o dezintegrare a dreptului de proprietate şi o dezmembrare

a dreptului statului". Guizot a scris că este o fuziune a proprietății şi a suveranității. Mai precis proprietatea şi suveranitatea trec amândouă, pentru un timp, în mâna aceluia care, singur, poate apăra pe prima şi exercita pe a doua. Ca toate instituțiile omeneşti, ea se naşte din necesitate şi va dispărea atunci când, guvernarea centrală fiind din nou puternică, feudalitatea va deveni inutilă.

VII. Un alt efect al invaziilor daneze va fi atenuarea rivalităților dintre regatele anglo-saxone. O presiune externă dă popoarelor de aceeaşi origine, dar dezbinate de vechi duşmănii, sentimentul unității lor. De altfel, câțiva regi anglo-saxoni au şi început să se intituleze regi ai întregii Anglii. Erau denumiți cu un cuvânt special: *bretwalda.* Egbert de Wessex (802-839), primul suveran din care descinde actuala regină a Angliei{32}, fusese al optulea *bretwalda.* Regii saxoni nu sunt atât de puternici cum vor fi regii normanzi de mai târziu. Dar ei pregătesc acestora terenul. Contrar celor întâmplate pe continent, ei au ştiut încă de pe atunci să facă din nobilimea lor o aristocrație de funcțiune mai curând decât de naştere. *Thane*-ii dețin pământul lor de la rege, pentru că, fie că sunt războinici, administratori sau oameni ai bisericii, ei se află în slujba lui. Nu sunt nimic fără rege, dar regele fără ei nu poate face nimic. Nu ia hotărâri importante decât împreună cu ei, în Consiliul său. Regele saxon nu este un rege absolutist, după cum regatul saxon nu este absolut ereditar. În sfârşit, după convertire, regele este şeful uns, proteguit şi sfătuit de biserică. El trebuie să respecte, mai mult decât oricine, poruncile ei. Imaginea suveranului drept, care ține sfat cu înțelepții săi pentru binele tuturor, va fi adânc imprimată în spiritul englez, cu mult înainte de cucerire, de către mari suverani saxoni ca Alfred. Şi de-a lungul întregii istorii a Angliei, de câte ori această imagine va amenința să pălească sau să se

şteargă, ea va fi reînsufleţită în timp util de către un Eduard I, un Henric al VII-lea sau de o Victoria.

X
DE LA REGELE ALFRED LA REGELE CANUT

I. Alfred este un rege legendar a cărui legendă e adevărată. Omul acesta simplu şi înţelept, care a fost în acelaşi timp oştean, marinar, literat şi legislator, a salvat Anglia creştină. El are toate virtuţile regilor pioşi, fără a avea slăbiciunea lor, nici indiferenţa lor faţă de treburile lumeşti. Întâmplările vieţii sale ţin de poveştile cu zâne şi de romanele cavalereşti. Ca mulţi eroi de romane, este cel mai mic fecior al unui rege: Aethelwulf. E crescut într-o vreme de invazii, în larma luptelor, şi trei din fraţii săi sunt ucişi înfruntând duşmanul. Bolnav, sensibil, are energia infirmilor care se vor puternici. Excelent călăreţ, mare vânător, este încercat din copilărie şi de dorinţa de a se instrui. „Dar, vai! ceea ce dorea mai mult: să înveţe *artele liberale*[33], nu prea era posibil, căci, pe vremea aceea, adevăraţii savanţi nu mai existau în regatul Wessex". La bătrâneţe avea să spună că marea durere a vieţii sale fusese că, pe vremea când avea vârsta şi răgazul să înveţe, nu găsise profesori şi că, pe vremea când reuşise să adune în jurul lui pe savanţi, fusese atât de ocupat cu războaiele, grijile administrative şi infirmităţile, încât nu putuse citi atât cât ar fi vrut. Adolescent, se dusese în pelerinaj la Roma, unde papa îl făcuse consul, apoi, întors în Anglia, se distinsese pe lângă fraţii săi în luptă împotriva „armatei" daneze. Când ultimul dintre ai săi fu ucis, Alfred fu ales rege de Witan, care-l preferase nepoţilor săi, prea tineri pentru a domni în timp de război.

II. Încă din primul an al domniei sale, trebui să poarte lupte cu danezii şi, neavând decât un pumn de oameni, fu bătut. Aşa cum au făcut deseori regii franci şi saxoni, cumpără pacea de la „armata" daneză, plătindu-i un tribut. Dar succesul şantajului nu putea decât să-l încurajeze pe adversar să-şi reînceapă manevra. Danezii ocupară nordul şi estul, apoi, după terminarea acestei cuceriri, o nouă hoardă, sub conducerea regelui păgân Guthrun, năvăli în Wessex.

Fu mai întâi o panică generală. Alfred trebui să fugă aproape singur în insula Athelney şi acolo, în mijlocul mlaştinilor, construi împreună cu oamenii săi o mică fortăreață. Aproape de locul acesta a fost găsită în secolul al XVII-lea, îngropată în pământ, o admirabilă bijuterie din email cloazonat, aur şi cristal, care poartă inscripția: „Alfred a pus să mă cizeleze". Celebra „bijuterie a lui Alfred", pe care regele a pierdut-o în timpul fugii sale, este acum într-un muzeu din Oxford, mărturie a adevărului vechilor cronici. Regele stătu ascuns toată iarna în mijlocul mlaştinilor, în timp ce danezii se credeau stăpâni peste Wessex. Cam pe vremea paştelor ieşi din ascunzătoare şi convocă în secret, la locul denumit Piatra lui Egbert, *fyrd*-urile din Somerset, Wiltshire şi Hampshire. Bucuria țăranilor saxoni, regăsindu-şi regele în viață, fu atât de mare încât voiră s-o pornească de îndată, împreună cu el, împotriva „armatei" danezilor. Aceasta fu urmărită până la linia sa de apărare, unde, fiind asediată şi nemaiavând cu ce se hrăni, se hotărî să se predea. Alfred acceptă să-i lase în viață, dar ceru ca „armata" să părăsească Wessex-ul şi ca Guthrun şi principalele căpetenii daneze să se boteze. Trei săptămâni mai târziu, Guthrun şi încă douăzeci şi nouă de şefi primiră botezul, naşul lor fiind regele însuşi. Apoi se semnă un pact şi se stabili o frontieră între Danelaw{34} şi Wessex. De atunci danezii rămaseră stăpâni pe est şi nord, şi Alfred putu domni în pace asupra teritoriilor situate la sud de această frontieră.

III. Exemplul lui Alfred cel Mare arată rolul imens pe care-l poate juca un individ în istoria unui popor. Fără tenacitatea sa, țara întreagă ar fi acceptat autoritatea păgânilor. Nu ar fi însemnat sfârşitul Angliei, dar țara ar fi avut o soartă cu totul diferită. Inteligență în acelaşi timp originală şi simplă, Alfred reorganiză tot atât de bine armata de uscat şi marină, ca şi justiția şi educația. Mări efectivele armatei, ridicând la rangul de *thane* pe toți oamenii liberi posesori a cinci *hides* şi pe negustorii din porturi care făcuseră cel puțin trei călătorii cu propriile lor mijloace şi cerând acestei mici nobilimi să presteze serviciul militar călare. Marea slăbiciune a armatelor anglo-saxone a fost totdeauna scurta durată a serviciului. Alfred creă „contingente" sau „echipe" care puteau fi chemate rând pe rând. Puse să se reconstruiască fortificațiile vechilor oraşe romane şi avu ideea, foarte modernă, de a înființa două eşaloane de apărare, apărarea mobilă şi apărarea teritorială. Cavalerii care locuiau aproape de un *burgh* (cetățuie fortificată) trebuiau să se prezinte acolo în caz de război; cei care locuiau în plină câmpie formau armata mobilă. Creă o flotă puțin numeroasă, dar ale cărei vase, făcute după planurile lui, se pare că aveau mai multă stabilitate decât ale vikingilor. Alcătui un cod în care adună regulile de viață acceptate atunci de oamenii din țara sa, începând cu decalogul lui Moise şi sfârşind cu legile regilor anglo-saxoni. „N-am vrut să schimb nimic - spuse el - pentru că nu ştiu dacă le-ar fi fost pe plac celor ce vor veni după mine". El menținu vechiul sistem *wergeld,* sau răscumpărarea crimei, *în afara cazului de trădare.* Pentru cel care-şi trădează regele sau seniorul, nu va mai exista de aci înainte nici iertare nici răscumpărare. Nimeni nu-şi mai putea apăra nici măcar ruda împotriva seniorului său. Era triumful concepțiilor neofeudale asupra vechilor idei tribale.

IV. Alfred trebui să depună mari eforturi ca să reînvie gustul studiilor într-o țară în care războaiele şi mizeriile nimiciseră orice ştiință. „Nu ştiu dacă, atunci când am luat în mână regatul, se găsea la sud de Tamisa un singur om în stare să traducă cartea de rugăciuni în limba engleză". Regele înființă înalte şcoli în care fiii nobililor sau ai oamenilor liberi şi bogați să învețe latina, engleza, călăria şi vânătoarea cu şoimi. Tot el dădu ordin să se înceapă o *Cronică anglo-saxonă* în care să fie notate anual principalele evenimente, cronică atât de prețioasă astăzi pentru noi. Poate că el însuşi a dictat istoria timpului său. El a scris mult, dar, mai curând decât autor, a fost traducător, de altfel foarte scrupulos; el căuta mai întâi sensul, cuvânt cu cuvânt, sau, cum spunea el, „gând cu gând", apoi tălmăcea într-o engleză curată. Când îl interesa subiectul, intercala pasaje scrise de el. Scopul pe care-l urmărea făcând aceste traduceri era de a pune textele pe care le socotea utile la îndemâna unui popor care nu mai ştia latina. A tradus *Istoria ecleziastică* de Beda, *Istoria universală* de Orosius, *Regula pastorală* de Grigore cel Mare (din care a trimis cincizeci de exemplare episcopilor şi mănăstirilor din regatul său) şi mai ales *Mângâierile filozofiei* de Boethius, care era, desigur, pe placul acestui rege filozof.

V. E ciudat şi frumos să vezi un suveran copleşit de griji, domnind peste cea mai amenințată dintre țări şi care scrie foarte simplu: „Atunci, între multiplele şi feluritele griji ale regatului, începui să transpun în engleză cartea care în latineşte se intitulează *Pastoralis"*. I-a încurajat pe artişti, ca şi pe oamenii de ştiință. Când vorbeşte de celebrul făurar Wieland, îl numeşte un înțelept şi adaugă: „Îl numesc înțelept pentru că un bun muncitor nu poate niciodată să-şi piardă iscusința şi asta

este o proprietate care nu i se poate lua, aşa cum soarele nu-şi poate schimba locul". Apoi, revenindu-i în minte legendele din copilărie, se întreabă, prefigurându-l pe Villon: „Unde sunt acum oasele lui Wieland?"{35}.

În sfârşit, biograful său ne informează că, dorind să impună respectarea în mănăstire a orelor de slujbă, se gândi să pună într-o lanternă de os patru lumânări, cântărite cu grijă ca să ardă fiecare câte şase ore. Astfel că, aprinzându-le una după alta, aparatul acesta indica ora aproape cu precizie.

VI. După moartea lui Alfred, succesorii săi, crescuți la şcoala lui, măriră şi mai mult prestigiul suveranilor anglo-saxoni. Ei recuceriră de la danezi mai întâi Mercia, apoi Northumbria. Regele Aethelstan (924-941) se putu intitula fără exagerare „regele tuturor Britaniilor". Danezii înşişi, stabiliți în Estanglia{36}, se amestecau cu populația anglo-saxonă şi începeau să adopte limba ei. Dar această pace internă presupunea două condiții: un rege puternic şi stăvilirea invaziilor. Or, dacă incursiunile piraților părură să se rărească, faptul se explica numai prin aceea că oamenii din nord se luptau între ei, în propriile lor țări, pentru crearea regatelor Norvegiei şi Danemarcei. După terminarea acestei perioade de lupte, ei începură din nou călătoriile aventuroase, acestea fiind cu atât mai numeroase cu cât mulți nemulțumiți voiră să fugă din noile monarhii. În *Cronica anglo-saxonă* se regăseşte, în timpul celei de a doua jumătăți a secolului al X-lea, aceeaşi dezastruoasă creştere în amploare a incursiunilor ca pe vremea primelor atacuri. Mai întâi se ivesc câțiva jefuitori, în şapte sau opt corăbii, apoi vin adevărate flote, după care urmează o armată şi, în cele din urmă „armata". Noua invazie coincide cu domnia unui rege incapabil: Ethelred. În loc să se apere, el recurge la cea mai laşă metodă din trecut şi răscumpără plecarea „armatei" printr-un tribut de zece mii de livre. Pentru

plata acestei enorme sume trebui să stabilească un impozit special, *danegeld* (banii danezilor), un impozit funciar de trei sau patru şilingi pentru fiecare *hide* de pământ posedat. Fireşte că danezilor li se deschise pofta şi deveniră din ce în ce mai exigenți, iar după moartea lui Edmund Ironside, fiul lui Ethelred, care încercase să lupte, dar fusese asasinat, Consiliul înțelepților nu văzu altă soluție decât să ofere coroana comandantului „armatei", Canut, fratele regelui Danemarcei, un tânăr de douăzeci şi trei de ani. „Țara întreagă - spune un cronicar - îl alese pe Canut şi se supuse de la sine omului căruia îi rezistase până atunci".

VII. Se întâmplă ca alegerea să fie bună. Canut fusese un duşman aspru şi chiar crud, dar era inteligent şi om de înțelegere. Străinul acesta vru să fie un rege englez. Începu prin a lua de soție pe regina văduvă, Emma de Normandia, femeie mai în vârstă decât el, dar prin care se lega mai strâns de noul său regat. Imediat după aceea dovedi că nu face nici o deosebire între englezi şi danezi. Mai mult decât atât, îi ucise pe toți nobilii englezi care trădaseră pe adversarul său, Edmund Ironside. „Cum ai putea deveni tu, omule care ți-ai trădat stăpânul, un slujitor credincios?...". Dizolvă marea sa armată şi nu păstră decât patruzeci de corăbii, ale căror echipaje, circa trei mii două sute de oameni, formară garda sa personală. Erau *house-carls,* sau *Hus-Carles,* trupe de elită care, contrar obiceiurilor feudale, primeau soldă, şi nu pământ. Pentru a le plăti, Canut continuă să perceapă *danegeld* sau *geld* şi transmise Cuceritorului{37} acest impozit funciar, acceptat de populație. În 1018, Canut convocă la Oxford o mare adunare, în care danezii şi englezii jurară să respecte vechile legi anglo-saxone. Uimitor personaj acest pirat princiar care, atât de tânăr, se schimbă într-un rege imparțial şi conservator. Convertit la creştinism, se dovedi atât de pios încât refuză

să-şi poarte coroana şi o atârnă deasupra altarului principal al catedralei din Winchester, ca să arate că Dumnezeu este unicul rege.

VIII. Rege al Angliei în 1016, rege al Danemarcei începând din 1018, după moartea fratelui său, Canut cuceri Norvegia în 1030 şi, cu preţul a numeroase concesii, primi omagiul regelui Scoţiei. O dată mai mult Anglia se găsea legată de soarta popoarelor nordice. Dacă ar fi durat opera lui Canut şi dacă Wilhelm de Normandia n-ar fi venit să întărească cucerirea romană, cine ştie care ar fi fost istoria Europei? Dar imperiul anglo-scandinav nu era viabil. Alcătuit din naţiuni care se ignorau una pe alta, întretăiat de mări primejdioase, imperiul nu exista decât graţie unui om. După ce Canut muri, la patruzeci de ani, opera lui nu-i supravieţui. În urma câtorva lupte dintre fiii săi, *Witan*-ul dovedi din nou eclectismul său, revenind la dinastia saxonă şi alegându-l ca rege pe Eduard, al doilea fiu al lui Ethelred. Aceste alternanţe întăreau autoritatea *Witan*-ului, iar regalitatea, funcţie electivă, îşi pierdea mult din prestigiul său.

Unii comiţi guvernau acum peste mai multe *shires* şi ar fi devenit, dacă cucerirea normandă nu i-ar fi nimicit, adevăraţi suverani locali şi rivali periculoşi ai regelui.

XI
CUCERIREA NORMANDĂ

I. Ducele Rollon, care în 911, prin convenţia verbală de la Saint-Clair-sur-Epte, obţinuse de la Carol cel Simplu ducatul Normandiei, era din aceeaşi seminţie ca şi cuceritorii Estangliei. Dar după un secol, aceste două grefe ale unei aceleiaşi specii se dezvoltaseră atât de diferit una de alta încât, pe vremea cuceririi, înşişi danezii

din Anglia numeau pe cei din Franța: francezi. Danezii din Anglia, întâlnind o civilizație europeană încă slab înrădăcinată, avuseseră asupra ei o influență destul de mare, în timp ce danezii normanzi, întâlnind Roma sub chipul Franței, se impregnaseră cu o uimitoare rapiditate de spiritul latin. De la sfârşitul secolului al X-lea, normanzii nu mai vorbeau la Rouen decât franceza, şi moştenitorul ducatului trebuia să fie trimis la Bayeux ca să învețe acolo limba strămoşilor săi. Vechea ordine romană şi tânăra energie normandă, contopindu-se, au dat minunate rezultate. „O, Franță - scria un cronicar -, erai zdrobită, zăceai la pământ... Iată venind spre tine, din Danemarca, o seminție nouă... Se încheie o alianță, pace între ea şi tine. Seminția aceasta va înălța până la ceruri numele şi imperiul tău".

II. „Pacea ducelui Normandiei", respectul legilor pe care ştiuse să-l impună curând pe teritoriul său au stârnit admirația cronicarilor. Ei relatează că ducele Rollon, atârnând nişte inele de aur de un stejar din pădurea Roumare *(Rollinis mare),* inelele au rămas acolo timp de trei ani. Vechile dicționare pretind că strigătul *haro* era un apel la protecția lui Rollon: „Ha! Rol!" Fireşte că baronii, *jarls,* foşti şefi de pirați, suportau cu greu această disciplină şi continuau să-şi rezolve certurile particulare cu o violență şi o cruzime nemaipomenite. Dar ducii au ştiut să-şi impună voința. Nu existau mari vasali în Normandia. Nici un senior nu era destul de puternic ca să se opună ducelui. Acesta avea în fiecare district un reprezentant, vicontele, care nu era un simplu administrator al domeniilor regale, ci un adevărat guvernator. Ducele de Normandia percepea impozite în bani şi avea o administrație a finanțelor: vistieria. Dintre toți suveranii de pe vremea lui, el semăna cel mai mult cu un şef de stat modern.

III. Mult mai devreme decât englezii, normanzii adoptaseră ceremonialul şi ierarhia sistemului cavaleresc continental. Feudalitatea se dezvoltase pe continent din aceleaşi pricini ca şi în Anglia (necesitatea apărării locale), dar în secolul al XI-lea era supusă unor reguli mult mai precise. După ducele Normandiei veneau baronii, care, la rândul lor, îi comandau pe cavaleri. Era cavaler orice posesor al unei bucăţi de pământ care implica prestarea serviciului de militar călare. La chemarea baronului său, cavalerul trebuia să se prezinte cu armele şi calul şi să facă patruzeci de zile de campanie. Era un timp scurt, dar de ajuns pentru expediţii mărunte. Pentru o acţiune mai îndelungată, cum a fost cucerirea Angliei, trebuiau contracte speciale. Baronul însuşi trebuia să răspundă la chemarea ducelui său şi să aducă pe cavalerii care depindeau de el. Ceremoniile feudale implicau în Normandia, ca şi în restul Europei, un omagiu simbolic: „Vasalul, în genunchi şi fără arme, îşi punea mâinile împreunate în mâinile seniorului şi se declara *omul* său pentru cutare feud; seniorul îl ridica şi îl săruta pe gură; apoi vasalul, în picioare, depunea jurământul de credinţă pe evanghelie". Pentru a se desface de el, trebuia o renunţare la jurământ *(diffidatio)* care nu era îngăduită decât în anumite cazuri determinate.

IV. Biserica participa din plin la ceremoniile cavalereşti. După convertirea normanzilor, ducii acestora dobândiseră favoarea deosebită a papei datorită strădaniei arătate în reînălţarea mănăstirilor şi bisericilor distruse de strămoşii lor. Arhitecţi înnăscuţi, cu un simţ al unităţii planului care amintea de nevoia lor de unitate guvernamentală, ei fură printre cei dintâi constructori ai frumoaselor catedrale din Europa. Aduceau cărturari de la mari depărtări. Astfel Lanfranc, care şi-a făcut studiile la şcoala din Pavia, a venit să predea dreptul la

Avranches, devenind celebru. Apoi, ruşinat de ignoranța lui în ce priveşte treburile religioase, a fost cuprins de dorința de a se face călugăr în cea mai sărăcăcioasă mănăstire. A intrat la mănăstirea pe care o construia Herlouin{38} pe malul Rislei şi care se mai numeşte şi astăzi Bec-Hellouin. *(Bec* înseamnă pârâu, ca şi cuvântul german *Bach.)* A fondat acolo o şcoală care şi-a câştigat o faimă atât de mare încât bretoni, flamanzi şi chiar germani veneau să audieze cursurile care se țineau aici. Din această fermecătoare vale va pleca Lanfranc pentru a deveni abate de Caen, apoi arhiepiscop de Canterbury.

V. Se cuvine explicat cum a putut un duce de Normandia, în secolul al XI-lea, să conceapă ideea de a se face rege al Angliei.

După moartea mediocrilor descendenți ai lui Canut, moştenitorul natural al regilor saxoni, Eduard, fusese proclamat rege de către *Witan* şi supranumit Confesorul din pricină că era peste măsură de pios. „Nu vorbea în timpul slujbei religioase - spune cu naivitate biograful său - decât dacă avea de pus o întrebare". Eduard Confesorul pare să fi fost un bărbat virtuos şi blând, dar lipsit de voință şi aproape copilăros. Se legase prin jurământ să rămână cast, ceea ce nu l-a împiedicat pe cel mai puternic dintre *ealdormen*-i, anume Godwin, odinioară simplu senior local, dar ajuns atotputernic în Wessex, să-i dea pe fiica lui în căsătorie. O căsătorie imaculată nu putea să-i displacă lui Godwin, care socotea că va juca în casa ginerelui său rolul de majordom{39}. Cine putea să ştie? Capețienii înlocuiseră într-o bună zi pe stăpânii lor... Eduard, crescut în Normandia, era mai mult normand decât englez. El se înconjură de sfetnici normanzi şi alese un normand, pe Robert de Jumièges, ca arhiepiscop de Canterbury. Într-o zi el primi vizita vărului său din Rouen, Wilhelm Bastardul (mai târziu Cuceritorul), care susținu toată viața că Eduard îi

făgăduise în cursul acestei vizite succesiunea la tron. În realitate Eduard nu putea oferi o coroană care nu depindea de el, ci de alegerea *Witan*-ului. Totuşi, s-ar putea s-o fi oferit, din imprudenţă, lui Wilhelm, aşa cum o mai oferise, se pare, şi lui Harold, fiul lui Godwin, şi lui Sweyn, regele Danemarcei. Binevoitor şi încurcă-lume, Eduard a fost asemuit acelor unchi bogaţi care-şi promit averea tuturor nepoţilor. Făgăduise să se ducă în pelerinaj la Roma; papa îl dispensă, cu condiţia să construiască o abaţie. O construi pe aceea din Westminster şi îşi mută lângă ea palatul, care până atunci fusese în cetatea{40} Londrei. Acest act de pietate al Confesorului (observă Trevelyan) avu consecinţe importante şi imprevizibile: mutând palatul regal din cetate, a îngăduit, în sânul orăşenilor din Londra, naşterea unui spirit independent care urma să exercite o influenţă constantă asupra istoriei ţării. Eduard Confesorul a murit în iunie 1066 şi a rămas o figură populară. Vreme îndelungată fiecare nou suveran trebuia să jure că va respecta „legile lui Eduard", care nu făcuse în viaţa lui nici un fel de lege. Dar fusese ultimul rege anglo-saxon înainte de cucerire şi, din această pricină, a devenit pentru englezii înrobiţi un fel de simbol al Angliei independente.

VI. Wilhelm Bastardul, duce de Normandia, era fiul nelegitim al ducelui Robert{41} şi al fiicei unui tăbăcar din Falaise: Arletta. Fusese recunoscut de tatăl său şi-i urmase la tron. Baronii i-au făcut la început viaţă grea suveranului, care era în acelaşi timp minor şi bastard. Wilhelm a trecut atunci printr-o aspră perioadă de ucenicie; din această încercare a ieşit nu numai stăpân pe ducatul său, dar l-a şi mărit prin cucerirea Maine-ului. Iar Normandia a devenit, sub conducerea lui, paşnică şi înfloritoare. Era un bărbat cu o voinţă tenace care, în caz de neizbândă, ştia să-şi ascundă dezamăgirea şi să

aştepte. Când s-a hotărât s-o ia de soție pe Matilda, fiica contelui Balduin de Flandra{42}, şi când papa interzise căsătoria din cauza unei oarecare înrudiri care o făcea ilegală din punct de vedere religios, Wilhelm răbdă cât răbdă, apoi îşi impuse voința de a se căsători. S-a mâniat îngrozitor împotriva lui Lanfranc, starețul din Bec, care îndrăznise să condamne această nesupunere față de un decret pontifical, apoi se sluji de acelaşi Lanfranc pentru a-şi negocia iertarea de către papă, pe care până la urmă a obținut-o cu condiția să construiască cele două frumoase biserici din Caen: l'Abbaye-aux-Hommes şi l'Abbaye-aux-Dames. În timpul negocierilor, foarte abilul stareț din Bec legase relații de prietenie cu omul cel mai puternic din Roma: călugărul Hildebrand, viitorul Grigore al VII-lea. Două ambiții aveau să concorde: Wilhelm visa să fie regele Angliei şi, la realizarea acestui plan măreț, papa îl putea ajuta; Hildebrand visa să facă din papă suzeranul şi judecătorul tuturor principilor creştinătății, şi un candidat la tron îşi lua bucuros, față de Roma, angajamente pe care le-ar fi refuzat un rege legitim.

VII. Care erau drepturile lui Wilhelm la coroana Angliei? E suficient să examinăm genealogia lui pentru a vedea că sunt nule. Ducele de Normandia nu avusese rude comune cu bunul rege Eduard decât o soră a bunicului şi, apoi, era bastard. De altfel, în secolul al XI-lea coroana engleză era electivă şi numai *Witan*-ul putea s-o atribuie. Promisiunea lui Eduard? Argument mediocru, pentru că Eduard promisese coroana tuturor celor care ar fi putut s-o pretindă şi nu avea dreptul s-o promită. Dar Lanfranc şi Wilhelm, oameni dibaci şi care dădeau totdeauna dorințelor lor o aparență morală, puseseră la cale o întreagă maşinație diplomatică împotriva singurului concurent periculos: Harold, fiul lui Godwin şi cumnatul lui Eduard. Nefericitul Harold fusese făcut prizonier, după un naufragiu aproape de Ponthieu,

de către comitele de Ponthieu, apoi eliberat de Wilhelm şi transportat la Rouen. Acolo ducele îl făcu să înțeleagă că este completamente liber, dar cu o singură condiție, aceea de a presta omagiu lui Wilhelm şi a deveni, în sens feudal, „omul său". În cursul acestei ceremonii, Harold trebui să depună un jurământ despre care nu se ştie nimic precis. Jurase s-o ia de soție pe fiica lui Wilhelm sau să susțină drepturile acestuia la tronul Angliei? În orice caz a făgăduit sub jurământ ceva ce a fost invocat apoi împotriva lui. Cronicarul relatează chiar că normanzii ascunseseră sub masa jurământului două racle conținând relicvele unor sfinți. Aşa cum îl cunoaştem pe Wilhelm, povestea pare verosimilă.

VIII. Ce valoare avea un jurământ impus cu forța? Harold, când se văzu liber, nu se socoti angajat şi, de altfel, o spunem din nou, alegerea unui rege al Angliei nici nu depindea de el. În clipa morții lui Eduard, *Witan*-ul nu şovăi o secundă între un mare senior viteaz şi foarte iubit (Harold) şi un copil (singurul descendent al lui Egbert: Edgar Atheling). Douăzeci şi patru de ore după alegerea lui Harold ca rege, el fu încoronat în noua abație din Westminster. De Wilhelm nici nu fusese vorbă. Imediat se dezlănțui în toată Europa, şi în special la Roma, prin grija lui Wilhelm şi a lui Lanfranc, o campanie de propagandă admirabil regizată. Ducele Normandiei lua întreaga creştinătate ca martoră a trădării căreia îi căzuse victimă. „Vasalul său Harold, violând în acelaşi timp legea feudală şi un jurământ solemn, smulgea o coroană făgăduită de suveranul dispărut unui bărbat care - descendent oricât de îndepărtat - era cel puțin din vița regală, pe când Harold nu era decât un uzurpator". Reaua-credință a lui Wilhelm e neîndoielnică; el ştia mai bine decât oricine cum fusese obținut jurământul şi cât valorau drepturile sale la tron. Dar situația, abil prezentată în lumina prejudecăților feudale, era cu totul

în defavoarea lui Harold. Cu principiile dreptului feudal se întâmpla atunci ceea ce se întâmplă astăzi cu principiile dreptului internațional: cei care le respectau mai puțin îi învinuiau pe ceilalți că le violează. De altfel Roma era de partea ducelui de Normandia pentru că se angajase să aplice ideile lui Hildebrand şi să reformeze biserica Angliei. Papa îi dădu dreptate lui Wilhelm şi, în semn de binecuvântare pentru acțiunea la care pornise, îi trimise un steag de război sfințit şi un inel având un fir din părul sfântului Petru.

IX. Pentru o campanie atât de grea, obişnuita chemare sub arme, de patruzeci de zile, a cavalerilor normanzi ar fi fost neîndestulătoare. *Huscarl*-ii lui Harold formau o trupă excelentă şi periculoasă. Când Wilhelm le explică întâia oară baronilor adunați la Lillebonne planurile sale, ei se arătară puțin entuziasmați. Părea o acțiune riscantă. Dar Wilhelm avu dibăcia de a prezenta un act de tâlhărie internațională drept o adevărată cruciadă. O cruciadă profitabilă. Fiecăruia dintre vasalii săi normanzi le făgădui pământ în Anglia şi bani. Fratele său Odo, episcop de Bayeux, şi mai mult oştean decât episcop, recrută şi el luptători. Apoi Wilhelm trimise chemări în toată Europa. Sosiră baroni aventuroşi din Anjou, Bretania, Flandra şi chiar din Apulia şi Aragon. Fu o mobilizare destul de înceată, fapt fără importanță, căci tot trebuia, înainte de îmbarcare, să se construiască o flotă. Se poate vedea în Tapiseria de la Bayeux cum au fost doborâte păduri întregi pentru construirea a şapte sute cincizeci de nave necesare atunci pentru transportul a douăsprezece sau cincisprezece mii de oameni, din care între cinci şi şase mii de călăreți. Flota fu gata la începutul lui septembrie 1066{43}. Timp de încă cincisprezece zile vânturile contrare îl reținură pe Wilhelm. Cum se întâmplă adesea în istoria omenirii, întârzierea, pe care o deplânsese, îi aduse o victorie

uşoară. Căci între timp sosise pe coasta Northumbriei regele Norvegiei cu trei sute de galere. Chemat de un trădător, contele Tostig, fratele lui Harold, venea şi el să reclame coroana Angliei. Harold, care îl aştepta pe Wilhelm lângă insula Wight, trebui deodată să alerge cu *huscarl*-ii săi spre nord. Repurtă o victorie completă asupra norvegienilor şi le distruse armata. Dar a doua zi după victorie află că Wilhelm a debarcat fără luptă, la 28 septembrie, pe plaja de la Pevensey. Vântul îşi schimbase direcția.

X. Harold se întoarse în marş forțat spre sud. Lucrurile luară o întorsătură proastă pentru el. Oştirea îi fusese ciuntită în lupta împotriva norvegienilor. *Thanii* din nord, care abia ieşiseră din luptă, se arătară puțin dornici să-l urmeze. Episcopii erau impresionați de protecția pe care Sfântul Scaun i-o acorda lui Wilhelm. Exista în țară un „partid normand" format din toți francezii aduşi de Eduard Confesorul. Unica bătălie din acest război avu loc pe drumul de la Londra la Hastings. Se înfruntară două tipuri de armată. Oamenii lui Harold formau - potrivit tradiției locale - o pedestrime purtată; se deplasau pe cai, dar luptau pe jos. Normanzii, dimpotrivă, atacau de pe cai, susținuți de arcaşi. Primele şarje ale cavaleriei normande nu reuşiră să smulgă creasta pe care o apărau luptătorii englezi. Wilhelm, bun tactician, folosi eterna viclenie a armatelor: bătu în retragere. Pedestrimea lui Harold îşi părăsi pozițiile ca să-l urmărească. Când normanzii văzură trupele lui Harold pornite de-a binelea, făcură cale întoarsă şi flancurile armatei lor învăluiră pe pedestraşii englezi. Urmă un masacru în care Harold însuşi pieri. Superioritatea cavaleriei, temeinic dovedită până acum pe continent, se văzu confirmată şi în această luptă.

XI. Şirul de operaţii militare şi diplomatice care au urmat pun în lumină caracterul lui Wilhelm. În loc de a porni un asalt direct împotriva Londrei, el încercui oraşul, îl înconjură cu o zonă de pământ pustiit şi aşteptă inevitabila predare. În loc să se proclame rege al Angliei, aşteaptă să-i fie oferită coroana, ba şi atunci păru să şovăie. El căuta, după obişnuita sa metodă, „să pună într-o situaţie proastă pe posibilii săi adversari" şi voia să apară în ochii tuturor ca un rege legal. În sfârşit, în prima zi de crăciun a anului 1066 fu încoronat la Westminster. Pe malul Tamisei, la porţile cetăţii, se şi aflau primele pietre ale fortăreţei care avea să devină celebrul şi sinistrul Turn al Londrei.

XII. Ce găsesc normanzii în Anglia? Un popor de ţărani, de pionieri saxoni şi danezi, ale căror comunităţi rurale, despărţite unele de altele prin păduri şi bărăgane, sunt grupate în jurul unor biserici de lemn şi al *hall*-ului seniorului lor. Celţii din Galia şi Scoţia nu fac parte din regatul cucerit de Wilhelm. Ca şi romanii, saxonii renunţaseră să învingă triburile celte din nord şi vest. Mult mai mic decât Franţa, regatul Angliei va fi relativ uşor de guvernat de către un rege puternic. Cunoaşte de multă vreme monarhia, biserica, impozitul funciar, *geld*-ul, recrutarea în masă, *fyrd*-ul. Regii normanzi se vor servi de aceste instrumente, dar ei vor fi aceia care vor da Angliei cea mai mare parte din instituţiile care îi vor constitui originalitatea. Regii saxoni nu convoacă un parlament; ei nu pun judecători regali, asistaţi de juraţi, ca să-i judece pe criminali; ei n-au înfiinţat adevărate universităţi. Dintre instituţiile saxone vor subsista numai acelea care reglementează viaţa locală şi sătească. Frumoasele cuvinte saxone care desemnează uneltele ţăranului, animalele din cireadă sau fructele pe care le recoltează vor păstra până în timpurile noastre formele lor simple şi viguroase. Adunările săteşti se vor

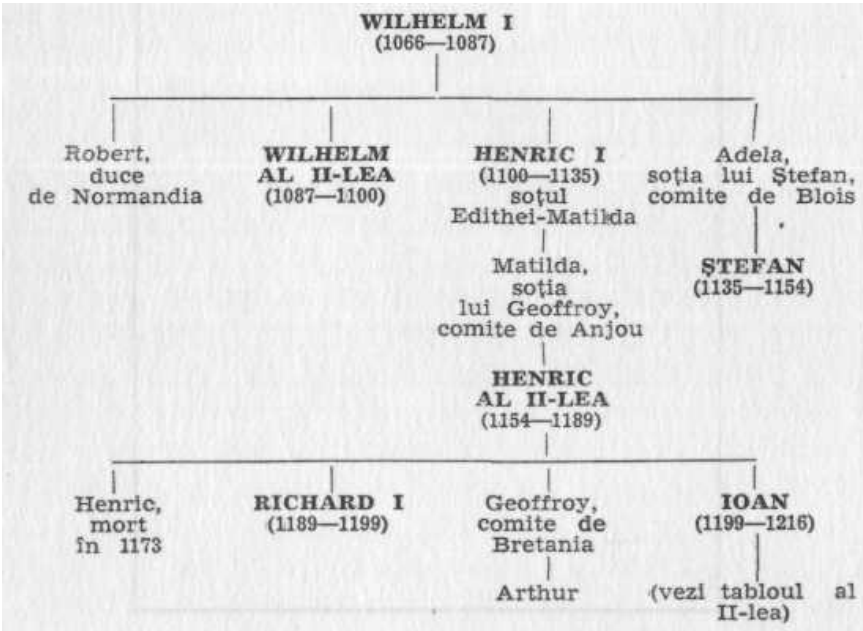
transforma în adunări ale parohiilor şi englezii vor continua ucenicia lor în arta guvernării prin comitete şi prin compromisuri. Hotarele parohiilor şi ale comitatelor nu se vor mai schimba. Dar dacă celulele rurale din care va fi format corpul Angliei există din 1066, regii normanzi şi angevini vor fi aceia care, în cursul următoarelor trei secole, vor da acestui corp forma şi organele sale.

CARTEA A DOUA
REGII FRANCEZI

TABLOUL I

Monarhii normanzi şi angevini

Wilhelm I a domnit în virtutea dreptului cuceritorului. Dar prin căsătoria fiului său Henric I cu Edith-Matilda, descendentă din a opta generaţie a lui Alfred cel Mare, Casa Normandiei s-a unit cu dinastia foştilor regi saxoni.

I
EFECTELE CUCERIRII NORMANDE. GUVERNAREA CENTRALĂ

I. Nu a existat situație mai ambiguă decât aceea a lui Wilhelm în Anglia, a doua zi după încoronarea sa. Legalmente, el vrea să treacă drept suveranul legitim - un membru al vechii familii regale, un continuator care nu dorește să introducă nici o schimbare; de fapt, este un cuceritor, înconjurat de cinci sau șase mii de cavaleri hrăpăreți cărora le-a promis pământ și pe care va trebui, desigur, să-i înzestreze în detrimentul unor vechi proprietari. Deși ar putea afirma că sunt de aceeași semințe cu anglo-danezii și veri foarte apropiați cu anglo-saxonii, normanzii s-au transformat atât de profund într-o sută cincizeci de ani, încât nici un englez nu le mai înțelege limba. Chiar și caracterul lor a devenit destul de

diferit. Cronicarul William de Malmesbury{44}, care compară cele două națiuni, zugrăveşte nobilimea engleză lăsându-se în voia poftei de băutură, a lăcomiei la mâncare şi a desfrâului în casele sale cu aparență destul de sărăcăcioasă, pe când „francezii, în splendidele lor castele, duc o viață cumpătată." În schimb, seniorii englezi, mai generoşi, nu caută în nici un chip să se îmbogățească, pe când normanzii „îi pizmuiesc pe egalii lor, îşi jefuiesc supuşii şi ar fi în stare să-l schimbe şi pe suveran, dacă ar câştiga în felul acesta ceva bani". Regele normand, el însuşi, spre marea indignare a cronicarului saxon, îşi arendează pământurile cât mai scump posibil şi le transferă oricui îi oferă o arendă mai mare, ceea ce este treabă de bun administrator, dar nu de perfect cavaler. „Ziua bătăliei de la Hastings a fost fatală pentru Anglia, pricinuindu-i scumpei noastre țări mâhnire şi jale, din cauza schimbării stăpânilor."

II. În ce mod un pumn de normanzi, izolați într-o țară străină, într-o vreme când mijloacele de comunicație erau greoaie şi încete, avea să se mențină şi să guverneze? Avantajele cuceritorilor erau destul de numeroase. Aveau în Wilhelm un adevărat conducător, care venea din Normandia cu o serioasă experiență de suveran; ei se loveau de o rezistență locală, dar nu de o rezistență națională; aveau mai ales o vădită superioritate a armelor. După înfrângerea *huscarl*-ilor lui Harold, nici o armată din Anglia nu se mai putea opune cavaleriei feudale a normanzilor. În afară de aceasta, ei ştiau să construiască, fie pe coline, fie în plin şes, pe nişte „movile" artificiale, castele fortificate, care, în lipsa artileriei, erau inexpugnabile. Curând, în toate comitatele de lângă frontiere, țăranii englezi vor face „corvoada pământului" pentru a ridica asemenea movile şi turnuri crenelate care vor fi folosite mai târziu ca să-i țină la respect chiar pe ei. Pe o movilă artificială, prima

construcție trebuia să fie un castel de lemn, pentru că pământul moale n-ar fi putut susține o construcție prea grea; îndată ce pământul era bătătorit, piatra înlocuia lemnul. De altfel, Wilhelm, rege prudent, nu autoriza construcția unor asemenea fortărețe decât pentru garnizoane regale, ca Turnul Londrei, sau în provinciile din nord şi din vest, pe care le încredința unor oameni siguri. Seniorilor din interior le interzicea să aibă castele fortificate şi el era omul care ştia să impună respectarea unei interdicții.

III. Era în firea Cuceritorului de a face ca acțiunile sale cele mai arbitrare să poarte masca dreptății. Pentru a distribui normanzilor domeniile făgăduite, trebuia să-i despoaie pe învinşi; îi despuie cu forme în regulă. Începu prin a-i lipsi de pământ pe trădători, trădătorii fiind aceia care luptaseră pentru Harold, ficțiune legală care se putea susține deoarece el, Wilhelm, se considera suveranul legitim. Apoi profită de nume-roasele revolte pentru a anexa coroanei noi teritorii. Cu o înfricoşătoare asprime, reprimă o răzmeriță în nord, dădu foc tuturor satelor de pe un întins teritoriu, apoi construi, pentru a domina regiunea devastată, splendidul castel de la Durham, flancat de o catedrală demnă de bisericile din Caen. În sfârşit, ultimul rebel saxon, Hereward the Wake{45}, fiind învins, trecu la organizarea regatului. Dintre domeniile devenite „legal" vacante, păstră pentru dânsul o mie patru sute douăzeci şi două, ceea ce-i asigura deopotrivă o putere militară şi o bogăție fără seamăn. După dânsul, cei doi seniori mai bine căpătuiți fură frații lui vitregi, Robert de Mortain şi Odo, episcop de Bayeux, care primiră respectiv şapte sute nouăzeci şi cinci şi patru sute treizeci şi nouă de domenii. Celelalte domenii erau cu mult mai mici. Unitatea fiind „pământul cavalerului" *(knight's fee)* după care se datora regelui un călăreț în timp de război, Wilhelm înființă numeroase

domenii de unul până la cinci cavaleri, ai căror proprietari trebuiau să formeze un fel de „plebe" feudală, cu care marii seniori nu s-ar fi putut coaliza contra regelui.

Chiar şi cele mai vaste domenii nu erau dintr-o singură bucată, ci alcătuite din moşii răspândite în toată țara. Aşadar, de la început nu exista o suveranitate ca aceea pe care o va exercita în Franța un comite de Anjou sau un duce de Bretania. După cucerire şi după repartizarea pământurilor, circa cinci mii de cavaleri normanzi, proprietari funciari şi trupă de ocupație în acelaşi timp, aveau toată țara în mâinile lor. În principiu englezii fideli aveau aceleaşi drepturi ca şi francezii; în realitate toate posturile importante erau ocupate de normanzi. Indispensabilul Lanfranc, chemat din Caen, devenise arhiepiscop de Canterbury. Nu se mai ştia de Geolfrid, de Wilfrid, de Athelstan; fuseseră înlocuiți cu Geoffroy, Robert, Guillaume, Simon. Noua nobilime engleză era formată din oamenii Cuceritorului.

IV. Aşa cum se întâmplă şi în zilele noastre în India sau în Maroc, două limbi erau folosite atunci concomitent în aceeaşi țară. Clasele diriguitoare, curtea regelui, seniorii, judecătorii vorbesc franceza. Înaltul cler vorbeşte franceza şi latina. Actele de guvernământ sunt redactate în latineşte, apoi, începând din secolul al XIII-lea, în franceză, şi vechile formule franceze ale regilor normanzi vor mai fi folosite şi în Anglia secolului al XX-lea: „Regele se va gândi...", „Regele mulțumeşte bunilor săi supuşi, acceptă a lor bunăvoință şi voința lui este..." Reprezentanții locali ai seniorilor şi ai regelui trebuie să vorbească franceza şi saxona. Poporul continuă să vorbească saxona. Timp de aproape trei secole, engleza va fi o limbă fără literatură, fără gramatică, o limbă populară şi vorbită. Această limbă se va transforma foarte repede, căci numai clasele diriguitoare sunt conservatoare în

materie de limbă[46]. Saxona ştiutorilor de carte fusese o limbă germanică, cu cazuri complicate. Dar poporul simplifică, şi, foarte repede, engleza, scăpată de sub tutela elitelor, dobândeşte o uimitoare suplețe. Cuvintele pronunțate de oameni fără cultură sau de străini nu păstrează decât silaba lor accentuată. De aici marele număr de cuvinte cu o singură silabă, care dă poeziei engleze densitatea ei inimitabilă. Totuşi, în contact cu stăpânii lor, țăranii saxoni şi danezi învață câteva cuvinte franceze, care devin, aproape fără nici o schimbare, cuvinte englezeşti. Cuvintele ecleziastice: *prieur, chapelle, messe, charité, grâces;* termeni militari: *tower* este francezul *tour; standard,* stindard; *castle,* castel; *peace,* pace; în sfârşit *court,* curtea, *crown,* coroana, *council,* consiliul, *prison* şi *justice*[47] completează schița unui tablou fidel al raporturilor administrative dintre cele două clase. O soartă ciudată a avut cuvântul *preux,* cu care în franceză se denumea un cavaler viteaz şi care a devenit în engleză *proud,* mândru, orgolios. Punctul de vedere al stăpânului şi acela al servitorului!

V. Consecințele acțiunilor umane sunt imprevizibile[48]. Aşa cum vremelnica dizgrație a limbii engleze avea să-i asigure o frumusețe deosebită, cucerirea avea să devină punctul de plecare al libertăților engleze.

Regele Franței, „sărac în domenii", încercuit de vasali prea puternici, va trebui să-şi cucerească cu greutate regatul şi, după cucerire, să-i impună o aspră disciplină; regele Angliei, care a împărțit el însuşi pământul, a avut grijă de interesele sale şi a împiedicat de la început formarea de mari domenii care să rivalizeze cu al său. Regalitatea engleză, născându-se în urma unei cuceriri, este de la început viguroasă. Indiscutabila forță a puterii centrale va aduce după sine relativa sa toleranță. În Franța birocrația regală va trebui să se impună prin forță; nu va reuşi totdeauna, nici peste tot, şi numai Revoluția

va termina prin a statornici unitatea legilor. În Anglia securitatea coroanei îi va permite să organizeze libertățile locale, lăsate moştenire de saxoni, şi să constrângă pe baroni la respectarea lor.

VI. Regele normand este înconjurat de o curte, *Concilium* sau *Curia Regis,* care corespunde aproape cu *Witan*-ul saxon. Wilhelm, ca odinioară Alfred sau Eduard Confesorul, „îşi poartă coroana"{49} de trei ori pe an, la Westminster, la Winchester, la Gloucester, şi duce „profunde discuții cu înțelepții săi". Baroni, episcopi, abați iau parte la Consiliu nu din datorie națională, ci din obligație feudală față de suzeranul lor.

Convocările sunt neregulate. Ba Marele Consiliu e compus din o sută cincizeci de prelați şi mari nobili, ba regele se mulțumeşte să se consulte într-o chestiune cu acei sfetnici care se află de față atunci când ea survine. De altfel prezența suveranului ajunge pentru ea să dea valabilitate oricărei decizii. În absența sa (căci fiind duce de Normandia trebuie să traverseze mereu Canalul Mânecii), un mic sfat de justițiari{50}, condus de câțiva oameni de încredere ca Lanfranc şi Odon de Bayeux, administrează regatul.

VII. Cucerirea normandă nu e urmată de o ruptură brutală cu trecutul. Această ruptură ar fi fost imposibilă. Cum ar fi putut cinci mii de oameni, fie ei cât de bine înarmați, să silească un popor întreg să renunțe la obiceiuri datând de mai multe secole? Dimpotrivă, Wilhelm, care se consideră succesorul regilor saxoni, face bucuros apel la legile lor şi la instanțele lor de judecată. El păstrează toate acele instituții saxone care servesc scopurilor sale. *Fyrd*-ul, sau recrutarea în masă, va deveni, îndată ce populația țărănească se va considera aliata coroanei (şi alianța va fi repede încheiată), o forță

utilă. În *sheriff*-ii saxoni normandul recunoaşte pe vicecomiţii săi şi găseşte în ei un instrument de guvernare. El numeşte deci un *sheriff* în fiecare *shire* şi-l însărcinează să perceapă impozitele, să prezideze curtea de judecată a *shire*-ului (care se va numi de aci înainte comitat) şi, în general, să reprezinte puterea centrală. Wilhelm nu suprimă curţile manoriale de judecată{51}, dar le controlează. În ce-l priveşte pe *sheriff,* funcţia sa nu este ereditară şi el însuşi se vede controlat din când în când de trimişii regelui, care sunt similari cu *missi dominici* ai lui Carol cel Mare. Într-o vreme când seniorii de pe continent au dreptul să condamne la moarte şi dreptul să judece delicte şi contravenţii{52}, cei din Anglia îşi văd curţile de judecată supravegheate de un rege sever. *Sheriff*-ul pedepseşte abuzurile de putere şi este atent la manifestările de nemulţumire ale populaţiei.

VIII. Dacă ne-am închipui puterea regală mereu preocupată să înfrângă rezistenţa marilor seniori, ne-am face o imagine grosolană şi falsă despre ea. Ostilitatea dintre Wilhelm şi oamenii săi nici n-ar fi fost normală, căci aceştia aveau nevoie de el, iar el avea nevoie de dânşii. Să ne ferim, deci, să ne imaginăm Anglia feudală într-un mod naiv: regele, sprijinindu-se pe popor, ca să înfrângă cerbicia baronilor{53}. În realitate societatea medievală este relativ stabilă; baronii conlucrează cu regele; el îşi alege reprezentanţii dintre ei, şi de atunci aristocraţia începe să joace în viaţa engleză un imens rol administrativ local, rol pe care-l va juca până în zilele noastre. Dacă unii dintre baroni se arată nesupuşi, cei mai mulţi însă rămân credincioşi regelui şi-l ajută să înfrângă rebeliunile. Când revolta este generală, cum se va întâmpla mai târziu în timpul Marei Carte, înseamnă că regele şi-a depăşit drepturile şi că toţi baronii se apără, adesea cu sprijinul cavalerilor şi al orăşenilor. De altfel, perioadele tulburi sunt scurte şi, cu toate că umplu

istoria cu zarva lor, nu trebuie să ne facă să uităm îndelungații şi liniştiții ani în care regele, nobilimea şi poporul se consideră membrii unui corp unit{54} şi în timpul cărora, fără vâlvă, s-a clădit o civilizație.

IX. Pentru ca regele să-şi poată impune controlul asupra unei nobilimi războinice, trebuie să fie împlinite două condiții: suveranul să dispună de forță militară şi să aibă un venit asigurat. Wilhelm se poate bizui, împotriva celor nemulțumiți, pe mulțimea cavalerilor, pe propriii săi vasali şi, curând, pe *fyrd.* În 1086, la Salisbury, va cere să i se presteze jurământ direct de către vasalii vasalilor săi, astfel încât credința față de rege va trece înaintea oricărui alt fel de loialitate. Cât despre venituri, cele ale regelui normand sunt considerabile. Are mai întâi veniturile sale private de la cele o mie patru sute douăzeci şi două de domenii, în afară de arenzile fermelor. Pământurile lui Wilhelm aduc o rentă anuală de unsprezece mii de livre{*}, de două ori mai mult decât toate veniturile Confesorului. La aceasta se adaugă veniturile feudale *(reliefs,* datorate de vasal în caz de schimbare a proprietarului; *aides,* în caz de cruciadă, de răscumpărare, de căsătorie a fiicei suzeranului, de intrare în rândul cavalerilor a primului născut; *gardes*{55}, asupra bunurilor minorilor); *danegeld,* impozit funciar preluat de la regii saxoni; contribuțiile plătite de orăşeni, de evrei; şi, în sfârşit, amenzile. Scriptele vistieriei arată că pe vremea succesorilor lui Wilhelm amenzile erau numeroase şi de multe ori ciudate: "Walter de Caucy a dat cincisprezece livre pentru permisiunea de a se căsători când şi cu cine va voi... Wiverona de Ipswich, patru livre şi o marcă de argint ca să nu se mărite decât cu bărbatul pe care-l va alege... William de Mandeville dă douăzeci de mii de mărci regelui ca să se însoare cu Isabella, contesă de Gloucester... Soția lui Hugo de Neville dă regelui două sute de livre pentru permisiunea de a se culca cu

bărbatul său, Hugo de Neville...{56}"

Acesta trebuia să fi fost prizonierul regelui. În sfârşit, regele vinde libertăţi: sub regele Ştefan, Londra va da o sută de mărci de argint pentru dreptul de a-şi alege *sheriff*-ii; episcopul de Salisbury dă un cal de paradă pentru a putea avea un iarmaroc în oraşul său; pescarii plătesc pentru dreptul de a săra peşti; profiturile justiţiei se măresc o dată cu prestigiul curţilor regale.

X. Cuceritorul se angajase faţă de papalitate, în clipa când obţinuse sprijinul acesteia, ca să reformeze biserica Angliei. Ajutat de Lanfranc, mare om de stat mai curând decât mare om al bisericii, şi-a ţinut cuvântul. Clerul englez, ignorant şi desfrânat, nu mai era respectat de credincioşi. Preoţii se îmbrăcau ca laicii şi beau ca seniorii. Episcopii, care ar fi trebuit să fie aleşi de preoţii şi credincioşii din parohii, cumpărau voturile alegătorilor. Din Roma, papa Grigore al VII-lea (Hildebrand devenise papă sub acest nume în 1073) stăruia ca Lanfranc să impună respectarea celibatului de către preoţi, ca dreptul de învestitură a episcopilor să fie lăsat papei şi ca regele Angliei, care-i datora tronul, să-i presteze omagiul cuvenit. Lanfranc şi Wilhelm urmară o politică prudentă. A impune preoţilor saxoni un celibat riguros ar fi fost o măsură periculoasă; trebuia să se ţină seama de obiceiuri şi de starea morală din noua lor ţară. Lanfranc, italian devenit normand, începuse să scrie "*noi* englezii" şi „insula *noastră*". El interzise să se mai celebreze vreo nouă căsătorie a unui preot, îi opri pe episcopi şi canonici să aibă femei, dar îngădui parohilor căsătoriţi până atunci să-şi păstreze căminele. Recunoscu că numai Roma avea dreptul să-i destituie pe episcopi, dar menţinu principiul alegerii şi cel al învestiturii de către coroană. În schimb, supuse judecăţii Romei propria sa ceartă cu arhiepiscopul de York şi obţinu să fie confirmat primatul Canterbury-ului. În sfârşit, regele, într-o scrisoare „fermă

şi respectuoasă", refuză să se considere vasalul papei. Toate aceste negocieri sunt impregnate de o mare deferență din partea regelui, de bunăvoință şi curtoazie din partea papei, dar se simt încolțind inevitabilele certuri dintre papalitate şi puterea civilă.

XI. Două dintre reformele ecleziastice ale lui Lanfranc sunt importante prin consecințele lor îndepărtate: a) îşi luă obiceiul de a întruni „sinoduri", sau adunări ecleziastice, în acelaşi timp cu Marele Consiliu. Mulți prelați luau parte concomitent la adunarea feudală - în calitate de seniori laici - şi la sinodul clerului. Regele prezida ambele adunări, *dar faptul că erau distincte va împiedica mai târziu formarea, în parlamentul britanic, a unei „stări" a clerului*; b) Lanfranc şi regele voiră să aibă asupra bisericii Angliei drepturile pe care ducele le avea asupra bisericii din Normandia, adică nici un papă nu putea fi recunoscut în Anglia fără consimțământul regelui, nu se putea întreține nici un fel de corespondență cu Roma fără ştirea lui, deciziile conciliilor engleze nu aveau valabilitate fără aprobarea lui şi, în sfârşit, baronii şi slujbaşii regelui nu puteau fi judecați de curțile ecleziastice fără asentimentul acestuia.

XII. Afirmându-şi din primii ani ai cuceririi autoritatea asupra nobilimii şi a bisericii, Wilhelm pune bazele unei mari monarhii. Dar el nu este un suveran absolut. A jurat, la încoronarea sa, să mențină legile şi obiceiurile anglo-saxone; trebuie să respecte drepturile feudale pe care le-a acordat oamenilor săi; se teme de biserică şi o venerează. Wilhelm Cuceritorul n-ar fi putut concepe ideea unei monarhii absolute aşa cum o vor institui mai târziu Carol I şi Ludovic al XIV-lea. Oamenii din evul mediu nici nu-şi imaginează cam ce-ar putea fi un stat în sensul modern al cuvântului; echilibrul țării lor

li se pare asigurat nu de o cheie de boltă centrală, ci prin întrepătrunderea drepturilor locale, care se completează şi se susţin unele pe altele. Regele normand e foarte puternic; nici o constituţie scrisă nu-i îngrădeşte voinţa; numai dacă şi-ar călca jurământul de suzeran vasalii săi s-ar considera autorizaţi „a fi neîncrezători" şi a denunţa jurământul de fidelitate{57}. Insurecţia rămâne un drept feudal şi baronii o vor folosi împotriva regilor nedrepţi. Din nevoia de a se substitui insurecţiei un mijloc mai simplu şi mai puţin periculos pentru a pune la respect un suveran nedrept, se vor naşte puţin câte puţin regulile care vor alcătui Constituţia.

II
EFECTELE CUCERIRII. FEUDALITATEA ŞI VIAŢA ECONOMICĂ

I. De pe vremea regilor saxoni existaseră ţărani şi seniori, colibe şi castele, dar spiritul saxon lăsa să se adune în voie cutumă după cutumă şi să se formeze o reţea confuză de relaţii economice. Normanzii, cu mintea lor limpede şi constructivă, introduc o ordine mai rigidă, bazată pe principiul: „Nici o bucată de pământ fără senior". În vârful ierarhiei economice, ca şi a ierarhiei politice, este regele.

El e proprietarul tuturor pământurilor regatului şi, pentru ca spiritul normand să fie perfect satisfăcut de acest edificiu logic, se admite că regele însuşi a primit regatul său de la Dumnezeu. Dar regele nu păstrează pentru sine decât o parte a pământurilor şi restul îl dă sub formă de feude marilor vasali şi unora dintre cavaleri, în schimbul unor servicii militare şi al unor anumite redevenţe. Să presupunem, de pildă, că regele acordă o sută de manoruri unui baron, în schimbul făgăduielii de a-i pune la dispoziţie cincizeci de cavaleri în caz de război;

baronul însuşi va reține patruzeci din aceste domenii pentru a-şi asigura existența sieşi şi suitei sale şi va da ca feude şaizeci de domenii unor vasali de rangul al doilea în schimbul a şaizeci de cavaleri. (Marele vasal, pentru prestigiul său personal şi totodată pentru a evita amenzile în cazul unor dezertări, se asigură de câțiva soldați în plus față de numărul promis regelui.) În principiu şi cu excepția unor cazuri de crime grave, toate feudele sunt ereditare în ordinea primogeniturii, ceea ce evită partajul. Seniorul şi cavalerul, neputând face cultură extensivă, ca un proprietar modern (pentru că n-ar găsi nici o piață unde şi-ar vinde produsele), păstrează numai o singură fermă{58} pentru nevoile domeniului şi restul pământului îl dau țăranilor, în schimbul unor redevențe în natură şi în muncă. Pe vremea saxonilor ierarhia țăranilor era tot atât de complexă ca şi aceea a nobililor, deoarece drepturile câştigate creau statute diferite. Se deosebeau atunci oameni liberi, *socmeni* (greu de diferențiat de oamenii liberi), *cottarii, bordarii*{59}. Seniorii normanzi, care nu înțelegeau aceste subtilități, nu prea țineau seamă de ele.

E lesne să-ți închipui ce greu îi venea unui *socman* saxon să explice situația lui privilegiată unui cuceritor nerăbdător, a cărui limbă n-o cunoştea. Se constată astfel că în cei douăzeci de ani care au urmat după cucerire, excepție făcând nord-estul danez, oamenii liberi dispar aproape cu desăvârşire. Țăranii devin sau *vilani* (care cultivau o *virgate,* circa treizeci de acri), sau *cotteri* (care n-aveau decât patru sau cinci acri). Vremurile erau grele pentru micul cultivator liber sau pe jumătate liber. În comitatul Cambridge erau nouă sute de *socmeni* pe vremea lui Eduard Confesorul şi doar două sute în 1086.

II. Cunoaştem cu precizie compoziția diferitelor clase ale națiunii la douăzeci de ani după cucerire, căci în anul 1085, Wilhelm Cuceritorul „îşi purtă coroana la Gloucester şi avu discuții profunde cu înțelepții săi".

Acolo arată că *danegeld*-ul perceput în anul precedent dăduse rezultate dezamăgitoare. Era un impozit de mare randament (în 991 *danegeld*-ul produsese zece mii de livre, în 1002, douăzeci şi patru de mii de livre, în 1018, pe timpul lui Canut, şaptezeci şi două de mii de livre), dar, pentru ca perceperea lui să fie eficace, ar fi trebuit să existe o situaţie exactă a tuturor pământurilor regatului. Se hotărî, aşadar, la Consiliul din Gloucester ca un număr de baroni, numiţi comisari speciali, să cutreiere ţara. Iată instrucţiunile ce li s-au dat: „Baronii regelui trebuiau să întrebe, sub prestare de jurământ, pe *sheriff*-ul *shire*-ului, pe toţi baronii şi pe francezii lor şi, în ce priveşte suta{60}, pe preoţi, pe *reeve*-i şi pe şase vilani din fiecare sat, cum se chema castelul, cine îl ocupa în timpul regelui Eduard, cine îl ocupă acum, câte *hides* de teren îi aparţin, câte pluguri există pe domeniu, câţi ţărani, câţi oameni liberi, câţi *socmeni,* câte păduri, câte păşuni, câte mori, câte pescării, toate acestea de trei ori, adică situaţia pe vremea lui Eduard, situaţia în momentul când regele Wilhelm a dăruit domeniul, situaţia din anul 1086, şi de asemenea cu cât s-ar putea scoate mai mult decât acum".

Comisarii îşi îndepliniră sarcina, şi totalitatea rapoartelor lor formează ceea ce se numeşte *Domesday Book*{61}. Şi pe vremea regilor saxoni fuseseră făcute, fără îndoială, asemenea anchete statistice, fără de care un impozit ca *danegeld* nu s-ar fi putut încasa, dar ancheta normandului se deosebeşte prin precizia sa meticuloasă. Totul este notat: „La Limpsfield, Surrey, există la ferma domeniului cinci pluguri cu boii lor; sunt de asemenea douăzeci şi cinci de *vilani* şi şase *cotteri,* având paisprezece pluguri; există o moară care aduce doi şilingi pe an, o pescărie, o biserică, patru acri de păşune, o pădure care poate nutri o sută cincizeci de porci, două cariere de piatră aducând fiecare doi şilingi pe an, două cuiburi de şoimi în pădure şi zece sclavi. Pe vremea regelui Eduard domeniul aducea douăzeci de livre pe an; în 1066, cincisprezece livre, acum douăzeci şi patru de

livre". Nici cel mai izolat individ nu scapă anchetatorilor Cuceritorului: „Aici, în mijlocul pădurilor şi în afara oricărei sute trăieşte un fermier singuratic. Are opt boi şi un plug al său. Doi şerbi îl ajută să cultive cam o sută de acri pe care i-a desțelenit. Nu plăteşte taxe şi nu e supusul nimănui". E un spectacol patetic şi puțin comic să vezi groaza cronicarului saxon în fața preciziei normande: „Cu atâta iscusință a organizat întocmirea acestei conscripții de către comisarii săi că nici un *yard* de teren, ba mai mult (mi-e ruşine s-o spun, cu toate că regelui nu i-a fost ruşine s-o facă), n-a rămas nici măcar un bou, nici o vacă, nici un porc care să nu fi fost înscris în registrul său".

Dacă se adună toate cifrele consemnate în *Domesday Book,* se găsesc aproape nouă mii trei sute mari vasali şi vasali care reprezintă nobilimea şi pe demnitarii ecleziastici; treizeci şi cinci de mii *socmeni* şi oameni liberi, care trăiesc aproape toți în nord-est; o sută opt mii vilani, optzeci şi nouă de mii *cotteri*, douăzeci şi cinci de mii de sclavi (care se vor transforma în şerbi în secolul următor), adică aproape trei sute de mii capi de familie, ceea ce îngăduie să se aprecieze populația totală a țării la un milion şi jumătate, poate două milioane de bărbați, femei şi copii.

III. Într-un regim feudal, aşa cum unitatea politică este pământul cavalerului, care trimite pentru armata regelui doar un singur cavaler, unitatea economică este domeniul. Întinderea lui varia, dar, într-un mare număr de cazuri, domeniul corespundea unui sat de astăzi. Adeseori domeniile erau separate unele de altele prin păduri sau bărăgane şi legate de domeniul vecin doar prin poteci, impracticabile în timp de iarnă. În centru se afla *hall*-ul, mai târziu castelul lordului, înconjurat de rezerva seniorială sau alodiul acestuia. Când seniorul avea mai multe domenii, se muta din unul în altul pentru

a consuma pe loc redevențele în natură. În absența sa era reprezentat de un seneşal sau de un bailiv{62}. Câmpiile şi păşunile comunale au păstrat acelaşi aspect ca pe vremea stăpânilor saxoni. *Vilanii* trebuiau să-şi macine tot grâul lor - plătind un preț mare la moara care aparținea lordului. Mulți îşi măcinau ei înşişi grâul, pe ascuns, dar erau condamnați la amenzi, dacă-i prindea. În fruntea țăranilor se afla un *reeve,* reprezentantul lor, ales de ei şi care, strâns între *bailiv* şi săteni, avea o viață grea. Multe din conflictele locale erau judecate de Curtea manorială, care se întrunea la fiecare trei săptămâni, fie în *hall*, fie sub un stejar tradițional, şi pe care o prezida lordul sau reprezentantul său. În principiu nu se judecau decât delicte mărunte: „William Jordan, pentru că a lucrat prost pământul, amendă: şase livre... Ragenhilda, pentru că s-a măritat fără permisiune, dă doi şilingi... Preotul bisericii, a cărui vacă a fost găsită pe păşunea seniorului, este iertat de pedeapsă... Se amendează tot satul, în afară de şapte vilani, pentru că n-au venit să spele mieii lordului: şase şilingi, opt... Doisprezece juraţi hotărăsc că Hugh Cross are drept asupra gardului cu privire la care a existat o neînțelegere între el şi William White". Pe unele domenii regele îngăduise dreptul să se judece crime mai grave. În principiu un domeniu trebuia să-şi acopere singur toate necesitățile. Îşi avea cizmarul lui, rotarul lui, țesătorii lui. Femeile torceau lâna. Nu se cumpăra din afară decât sare, unelte de fier sau de oțel şi pietre de moară. Pietrele de moară, foarte rare, veneau uneori din împrejurimile Parisului şi bailivul trebuia să se ducă în portul de debarcare ca să negocieze cumpărarea şi să organizeze transportarea lor. Pentru plata acestor „importuri", domeniul exporta lână şi piei. Toate celelalte produse erau consumate pe loc, în afară de cazul când exista o piață în vecinătate.

IV. Care era situația *vilanilor?* După o cercetare

sumară, un om de pe vremea noastră ar considera-o destul de nenorocită. *Vilanul* este legat de pământ şi nu-l poate părăsi, dacă este nemulţumit. El e vândut o dată cu proprietatea. Un abate nu ezită să cumpere şi să vândă oameni pentru douăzeci de şilingi. O văduvă bogată dăruieşte nişte vilani: „Eu, subsemnata doamna Aundrina de Driby, aduc la cunoştinţa tuturor celor de faţă şi viitori că, în exerciţiul deplinelor şi legalelor mele drepturi de văduvă, i-am donat prea iubitului şi devotatului meu Henry Cole şi moştenitorilor săi, pentru serviciile aduse, pe Agnes şi fiul său Simon, cu toate bunurile şi vitele lor, şi că le las lor orice drept de şerbie". *Vilanul* nu-şi poate mărita fata fără consimţământul lordului, care-l pune să-i plătească pentru asta. Dacă moare vilanul, lordul are dreptul să pretindă, ca drept mortuar{63}, cea mai bună vită sau cel mai frumos obiect lăsat de mort. După senior, preotul parohiei are dreptul să-şi aleagă partea sa de moştenire. Aşa se face că printre veniturile unei abaţii se află vaci, capre şi porci, luaţi în virtutea drepturilor mortuare{64}. *Socmanul* nu ia parte decât la lucrări extraordinare, de exemplu cară grâul la piaţă pentru lord, dar *vilanul* lucrează la ferma domeniului două sau trei zile pe săptămână şi încă vreo câteva zile suplimentare la spălatul şi tunsul mieilor, la culesul nucilor, la adunatul fânului. El plăteşte un mic tribut în natură: douăsprezece ouă la paşti, un fagure de miere, câţiva pui de găină pe an, un car cu lemne. În afară de asta, lordul poate ridica în fiecare an de la şerbii săi o dare personală *(taillage),* de valoare variabilă.

Totalul acestor redevenţe pare destul de împovărător, dar nu era poate mai oneros pentru ţăran decât un contract de arendă din zilele noastre. În loc să-i ceară jumătate din produsele sale, lordul îi cere aproape jumătate din timpul său. *Reeve*-ii şi *bailiv-ii* discutau cu violenţă despre aceste corvezi; după lungi târguieli terminau prin a se înţelege, mai mult sau mai puţin. Anotimpul verii trebuie să fi fost greu pentru *vilan,* cum e

încă şi astăzi la țară, „dar iarna nu putea fi decât liniştită, şi biserica veghea să se respecte zilele de duminică şi nenumăratele prăznuiri ale sfinților". În sfârşit, fiecare lord trebuia să respecte cutumele domeniului, adică drepturile tradiționale ale satului pe care țăranii înşişi se însărcinau să le reamintească în fața curților de judecată atunci când aveau loc. Puțin mai târziu toate drepturile şi obligațiile fură înscrise în registrele domeniului. Cam pe la mijlocul secolului al XIII-lea se fixă cutuma de a înmâna deținătorilor de pământ, la cererea lor, o copie după acele pagini din registru care priveau pământul şi drepturile lor. Posesorii unei asemenea copii fură numiți *copyholderi,* în opoziție cu *free-holderi*{65}, a căror proprietate era deplină şi fără rezerve.

V. Una din cele mai grave încriminări aduse de indigenii englezi Cuceritorului şi normanzilor săi a fost în legătură cu înființarea pădurilor regale. Ca duce de Normandia, Wilhelm avusese imense păduri, unde vâna cerbi şi porci mistreți. Ca rege al Angliei, el voi să-şi asigure distracția sa favorită şi puse de se plantă aproape de capitala sa, Winchester, Pădurea Nouă, distrugând, după cum spun cronicarii, şaizeci de sate, câmpii fertile, biserici şi ruinând mii de locuitori. Cifrele par exagerate, dar lucru cert este că pădurile regale au fost o plagă. În secolul următor ele vor acoperi o treime din suprafața regatului{66}. Pădurile erau proteguite de legi crude. Pe vremea lui Wilhelm, cui ucidea o căprioară sau un cerb, i se crăpau ochii. Era interzis, sub pedeapsa mutilării, să se atingă cineva de porcii mistreți sau de iepuri. Mai târziu uciderea unui cerb în pădurea regală atrăgea pedeapsa cu spânzurătoare. Pasiunea Cuceritorului se dovedea aici mai puternică decât spiritul său politic.{67} Scriitorii timpului încercau să justifice asprimea legilor pădurii spunând că pădurea scapă de sub legislația comună a regatului; regele îşi uită acolo orice grijă, până

şi aceea de a se comporta drept cu supuşii săi.

VI. La început, cucerirea schimbă prea puțin soarta micilor oraşe saxone. Celor care rezistaseră li s-au dărâmat zidurile; ici şi colo oamenii regelui demolară câteva case pentru a face loc castelului fortificat normand; în schimb, pacea Cuceritorului îngădui primilor negustători să se îmbogățească. Libertățile Londrei fuseseră în mod prudent confirmate: „Wilhelm, rege, salută cu prietenie pe William{68}, episcopul, şi pe Godefroy, *reeve*-ul fortului, şi pe toți orăşenii aflați în Londra, francezi şi englezi. Şi vă fac cunoscut că vă voi lăsa să vă bucurați de toate legile de care v-ați bucurat şi pe vremea regelui Eduard. Şi voința mea este ca fiecare copil să fie moştenitorul tatălui său, după moartea acestui tată. Şi nu voi îngădui nimănui să săvârşească față de voi vreo nelegiuire. Dumnezeu să vă aibă în paza lui".

Noi meşteşugari veniră din Normandia în urma armatelor. Se aflau printre ei şi negustători evrei. Poziția acestora în comunitatea creştină, în care toate tranzacțiile se bazau pe jurăminte religioase, nu putea fi decât precară. Deoarece ziua lor de odihnă nu coincidea cu aceea a creştinilor (sabatul lor fiind sâmbătă), le venea greu să se îndeletnicească cu munca câmpului şi chiar să țină vreo prăvălie{69}. Mijloacele normale de câştigare a existenței fiindu-le interzise, recurgeau la acea ocupație pe care biserica nu o permitea catolicilor: împrumutul de bani. Textele evangheliei, interpretate în litera lor, nu admiteau ca banul, care e steril, să producă vreo dobândă. (Tot astfel religia interzice musulmanilor, încă şi astăzi, să pretindă sau să primească vreo dobândă.) În secolul al XII-lea un baron normand care avea nevoie de o sumă de bani pentru a se duce la război trebuia să se adreseze evreilor, care cereau dobânzi enorme, cămătăreşti. Urâți în acelaşi timp ca dușmani ai lui Hristos şi ca zarafi, aceşti nenorociți (care locuiau în cartiere speciale, *jewries)* erau victimele fireşti ale oricărei

manifestări a furiei populare. Singurul lor protector era regele, căruia îi aparțineau, trup şi suflet, ca un şerb seniorului său. Winchester, oraş regal, era singurul în care evreii puteau dobândi drepturi de orăşeni; îi ziceau Ierusalimul englez. Titlurile de credit ale evreilor erau păstrate într-o sală specială din palatul Westminster şi creanțele lor, ca şi ale regelui, erau privilegiate. Unul dintre ei, Aaron de Lincoln, deveni sub Henric al II-lea un adevărat bancher şi atât de important încât, atunci când muri, pentru a lichida afacerile sale, trebui să se înființeze un serviciu special al vistieriei: *Scaccarium Aaronis.* În schimbul acestei protecții, regele, când avea nevoie de bani, cerea de la evrei. În anii normali aceştia aduceau vistieriei trei mii de livre, a şaptea parte din veniturile totale ale lui Henric al II-lea. „În casele de bani ale evreilor găsiră regii normanzi forța de a-i supune pe baroni".

VII. Țăranii saxoni şi danezi fură, fără îndoială, tot atât de indignați ca şi cronicarul când văzură pe regii normanzi făcând, cu o minuțiozitate ruşinoasă, statistica bunurilor fiecăruia, încasând cu străşnicie impozitele şi stabilind în toată țara baroni străini. Dar ordinea nouă le aducea cel puțin siguranța. În regimul feudal şi sub un rege puternic, dacă omul din popor nu era liber să se deplaseze, să-şi vândă bunurile, să-şi schimbe meseria, cel puțin locul pe care-l ocupa în armătura socială nu-i era contestat. Pământul nu putea fi vândut decât o dată cu el; nu ştia ce sunt crizele şi vânzarea în pierdere. Nimeni nu-l putea legalmente lipsi de mijloacele de a-şi produce el însuşi hrana sa şi a familiei. Era mai puțin ferit de erorile judiciare decât un om din zilele noastre, dar regii normanzi aveau să se străduiască să-i dea garanții, şi seniorul însuşi trebuia să respecte cutuma. Fireşte, ar fi o naivitate să ne închipuim că oamenii ar fi fost atunci mulțumiți de soarta lor. Umanitatea a fost

întotdeauna împărțită, aproape în mod egal, în optimişti şi pesimişti. Dar în secolul al XII-lea cea mai mare parte a englezilor nu pot concepe o altă stare socială decât aceea în care trăiau. Deşi nu se dădeau în lături să dezaprobe moravurile preoților, sunt sincer religioşi şi consideră un rege uns şi încoronat ca un personaj sfânt. Legătura personală dintre ei şi seniorul lor le apare ca firească. Atâta timp cât va persista amintirea pericolelor din trecut, a invaziilor piratereşti, a satelor jefuite, existența unei clase militare le va părea necesară. Abia în secolul al XIII-lea sistemul feudal va începe să apară ca inutil şi apăsător într-o societate care, grație lui, cunoaşte mai multă siguranță. Şi, puțin mai târziu, întocmai ca orice regim de ordine, el va sucomba în urma succeselor sale.

III
FIII CUCERITORULUI

I. Timp de douăzeci şi unu de ani Wilhelm domni asupra Angliei, cu o asprime care a dat bune rezultate, „purtându-şi coroana" de trei ori pe an, la crăciun, la rusalii şi la paşti, luptând împotriva baronilor prea ambițioşi, vânând cerbi şi ducându-se din când în când în Normandia, pentru a se apăra împotriva încălcărilor regelui Franței. Într-una din aceste campanii, când tocmai recucerise Mantes, marele om fu rănit mortal. Calul său alunecă şi el se lovi de oblâncul şeii, provocându-şi o contuzie internă în urma căreia a murit. Sfârşitul său fu destul de patetic. Nu iubise pe lumea asta decât pe Matilda, soția sa (care murise), şi poate, în felul său, posac, pe ministrul său Lanfranc (care nu era de față). Dintre cei trei fii, pe care nu-i făcuse niciodată părtaşi la opera de guvernare, preferatul său era al doilea, Wilhelm Rufus, sau cel Roşu, numit astfel din cauza culorii îmbujorate a obrazului său; lui îi lăsă moştenire

coroana Angliei. Lui Robert, fiul cel mai mare, pe care nu-l stima prea mult, îi lăsă până la urmă - şi asta cu regret - Normandia, prevestind că, sub un asemenea suveran, nimic bun nu se va întâmpla acolo. Al treilea, Henric, nu primi decât cinci mii de mărci de argint. După care Cuceritorul muri şi fu înmormântat la Sfântul Ştefan din Caen, în prezența unei asistențe puțin numeroase. Corpul, umflat, făcu să plesnească sicriul. „Astfel că - spune cronicarul - acel ce în viață fusese acoperit de aur şi pietre prețioase nu mai era acum decât putreziciune". Cei trei fii plecaseră deja să-şi culeagă fiecare partea lui de moştenire. Rufus se îmbarcase pentru Anglia cu o scrisoare din partea părintelui său către Lanfranc, care primi să-l încoroneze la Westminster. De astă dată nu Consiliul făcuse alegerea; baronii acceptară ca rege pe cel indicat de arhiepiscop. Era un semn al puterii crescânde a bisericii.

II. Wilhelm Rufus nu era prost, dar n-avea nici o cultură. Băiatul acesta corpolent, nu prea bine clădit, brutal, bâlbâit, sarcastic, nu-i prețuia pe lumea asta decât pe războinici. Într-o vreme de pietate universală, el îşi arăta pe față aversiunea față de preoți şi hulea cu o plăcere sălbatică. Când călugării se plângeau că nu pot plăti un impozit prea greu, el răspundea, arătând relicvele: „Cum, n-au ei sicriele acelea de aur şi argint pline de oseminte de cadavre?" Marile lui bucurii erau banchetele pe care le dădea, la crăciun şi la paşti, baronilor săi; pentru a le spori strălucirea, îi folosi timp de doi ani pe meseriaşii din Londra ca să construiască *Hall*-ul din Westminster, considerat atunci a fi cel mai magnific edificiu al regatului şi care urma să devină sediul Curții de justiție. Curtea lui Rufus fu „Mecca aventurierilor". Pentru a întreține sutele de cavaleri mercenari veniți din toate țările, institui nişte taxe contrarii cutumei. El făgăduise totuşi, în clipa încoronării,

să respecte legile: „Dar cine poate să țină tot ceea ce promite?", spunea el în mod cinic.

A luptat victorios împotriva mai multor rebeliuni ale baronilor, care voiau să-l înlocuiască cu fratele său mai mare, Robert de Normandia. Nu bietul Robert, om fără tărie de caracter şi plin de datorii, concepuse planul acesta, ci seniorii, care se gândeau că el ar fi un suveran mai maleabil decât Rufus. Este un fapt remarcabil că, pentru a pune la respect ceata sa de normanzi, regele a convocat *fyrd*-ul englez. Le făgădui țăranilor saxoni reducerea taxelor; ei avură naivitatea să-l creadă şi se bătură pentru dânsul. Îndată ce se simți stăpân pe situație în Anglia, următorul obiectiv al lui Wilhelm al II-lea fu recucerirea Normandiei, de la fratele său. Situația creată în urma cuceririi era grea. Seniorii vasali ai regelui Angliei erau şi vasalii ducelui de Normandia pentru domeniile lor de pe continent. Această dublă suveranitate crea situații confuze. Regele nu reuşi să pună stăpânire pe Normandia prin forță, dar, când fratele său plecă în prima cruciadă, Rufus îi împrumută zece mii de mărci şi primi ducatul în gaj. Roşcovanul însuşi nu a mers niciodată în cruciadă şi supuşii săi nu s-au arătat mai entuziaşti decât el. Niciodată nu se văzu în Anglia spectacolul devenit obişnuit în satele franceze: şerbii plecând spre Ierusalim şi târând fiecare după el un car în care se aflau copiii şi nevasta. Câțiva seniori normanzi, evlavioşi sau aventuroşi, luară crucea; poporul saxon continua să-şi cultive ogoarele.

III. Între biserica romană, reorganizată de Grigore al VII-lea, şi monarhiile civile izbucnirea unui conflict devenea inevitabilă. Scopul urmărit de papa era nobil: „Dorea să reformeze biserica pentru a o face demnă ca ea să reformeze lumea". Clerul, socotea el, îşi pierduse prestigiul pentru că se amesteca prea mult în treburile lumii laice. Dacă omul bisericii depindea de seniori sau

de regi, el nu putea arăta în lupta sa împotriva păcatului şi a necredinţei nici acelaşi curaj, nici aceeaşi intransigenţă pe care le-ar fi arătat dacă nu depindea decât de şefii săi spirituali. Acesta este sensul profund al aşa-ziselor certuri pentru învestitură care au tulburat Anglia şi Europa. Episcopii aveau atunci un dublu caracter: erau principi ai bisericii, şi ca atare nu depindeau decât de papa şi de Dumnezeu; dar mai erau şi seniori vremelnici, proprietari de mari feude, şi ca atare trebuiau să presteze omagiu regelui, seniorul lor. Mulţi episcopi se simţeau umiliţi de atare învestitură laică: „Stăpânim aceste pământuri în numele lui Dumnezeu şi al săracilor", spuneau ei. Dar, dacă după alegerea lor, ar fi refuzat să presteze omagiu regelui, acesta nu le-ar fi recunoscut dreptul asupra pământurilor episcopatelor.

IV. Dacă papalitatea ar fi cedat în chestiunea învestiturii, ar fi riscat să vadă biserica în mâinile unor favoriţi ai puterii civile, poate chiar în mâinile simoniacilor şi ale ereticilor. Dacă regele ar fi cedat, ar fi ajutat la instaurarea în regatul său a unei puteri rivale asupra căreia n-ar fi avut de aci înainte nici o autoritate. Pericol cu atât mai mare cu cât această putere părea să devină ostilă monarhiei. Mulţi teologi susţineau că orice guvernare civilă era născocirea unor oameni neştiutori de Dumnezeu şi îndrumaţi de diavol. „Zadarnică este autoritatea legilor dacă ea nu păstrează chipul legii divine, şi fără valoare dorinţa prinţului dacă nu e conformă cu rânduielile bisericeşti", scria Ioan de Salisbury{70}. Cu asemenea pretenţii, papa părea să aspire la dominaţia universală. Regii nu puteau decât să opună rezistenţă, dar era riscant pentru ei să intre în conflict cu vicarul lui Dumnezeu, atât de venerat de supuşii săi. Împăratul Germaniei, care făcuse această încercare, a trebuit să se umilească la Canossa (1077).

Nu se poate spune că cearta pentru învestitură a fost

primul conflict dintre biserică şi stat, deoarece statul nu exista încă. Dar era un conflict între biserică şi monarhie, care se considerau amândouă instituite de unul şi acelaşi Dumnezeu.

V. Atâta timp cât a trăit Lanfranc, prestigiul său a menținut echilibrul. După moartea sa (1089), regele încearcă să nu-l mai înlocuiască. Îşi luă drept consilier intim pe un anume Ranulf Flambard, născut din părinți umili, spirit vulgar, şi nu numi nici un arhiepiscop la Canterbury. Păstră astfel pentru el veniturile arhiepiscopiei şi găsi metoda atât de avantajoasă încât, la moartea lui, unsprezece abații mari şi zece episcopate se aflau vacante. Pentru scaunul din Canterbury însă s-a exercitat o presiune violentă asupra lui Wilhelm, din partea bisericii şi a baronilor, ca să-l numească pe Anselm{71}, starețul din Bec-Hellouin. Italian, ca şi Lanfranc, dar mult mai puțin interesat de treburile laice, Anselm era un sfânt căruia viața terestră i se părea un vis scurt şi zadarnic, fără alt sens decât acela de a fi o pregătire pentru viața eternă. A trebuit să survină o boală gravă a regelui pentru ca acesta să accepte, într-un moment de teamă, învestirea lui Anselm, care, de altfel, protesta. A fost nevoie „să-l târască literalmente pe arhiepiscop la patul regelui, care i-a pus cu forța inelul în deget şi cârja în mână, în timp ce episcopii intonau un *Te Deum".* Dar dacă Anselm avea modestia unui sfânt, avea şi fermitatea sfinților şi era hotărât să facă ca demnitatea bisericii să fie respectată în persoana sa. Între rege şi arhiepiscop începu o luptă când surdă, când ascuțită. Regele îl ura pe arhiepiscop şi nu se ferea s-o arate. Arhiepiscopul îl privea pe rege drept în ochi şi-i reproşa viciile. Împotriva voinței regelui, Anselm îl recunoscu pe papa Urban, căruia împăratul Germaniei încercase să-i opună un antipapă.

După acest act de sfidare, arhiepiscopul trebui să

părăsească în grabă regatul şi să se refugieze la Lyon. Scaunul arhiepiscopatului de Canterbury rămase din nou vacant şi regele îi încasă veniturile, dar visa urât şi, cu tot sarcasmul său, nu era liniştit în privința mântuirii sufletului. Nu avu răgaz să şi-o asigure, căci în anul 1100, ducându-se la vânătoare în Pădurea Nouă, o săgeată îl lovi drept în inimă. A fost un accident sau o crimă? Nu s-a ştiut niciodată.

VI. În acele vremuri aspre, un moştenitor n-avea răgazul să respecte buna-cuviință. Al treilea fiu al Cuceritorului, Henric, care participa la acea vânătoare, lăsă pe teren corpul neînsuflețit al fratelui său şi se grăbi să alerge la Winchester ca să i se înmâneze cheia tezaurului regal. Sosi tocmai la timp, căci abia o luase, şi vistiernicul Guillaume de Breteuil veni s-o reclame în numele lui Robert, duce de Normandia, moştenitorul legitim. Dar Henric puse câțiva baroni prieteni să-l proclame rege, în mare grabă, fiind încoronat, în lipsa unui arhiepiscop, de către episcopul Londrei. Totul era în afara regulilor, dar fu tolerat. Robert era departe, era un străin, avea o reputație proastă. Henric trecea drept energic şi instruit, mai ales în ale dreptului. De altfel, deveni popular chiar în ziua încoronării, acordând o cartă. Aceste promisiuni electorale erau atunci, împreună cu insurecția, singurele mijloace de a limita prerogativele regale. Henric I se angaja, prin carta sa, să respecte „legile lui Eduard Confesorul", să abolească „obiceiurile rele" introduse de fratele său, să nu lase niciodată disponibile beneficiile ecleziastice şi să nu mai perceapă impozite feudale nereglementare. După primele sale acte, el inspiră încredere; îl băgă la închisoare pe Ranulf Flambard, îl rechemă pe Anselm şi, mai ales, se însură cu o femeie de sânge regal englez, Edith, fiica regelui Scoției, Malcolm, şi descendentă a lui Athelred. Această căsătorie „indigenă" stârni ironia nobililor normanzi, care,

parodiind ciudățenia numelor saxone, dădură regelui şi reginei poreclele de Godric şi Godgifu, dar entuziasmă poporul anglo-saxon, care se complăcu să numească pe primul fiu al regelui *„Atheling",* aşa cum strămoşii lor îi numiseră pe primii născuți ai regilor saxoni. După această căsătorie care înlesni fuziunea celor două seminții, poziția lui Henric în Anglia deveni atât de solidă încât răscoala prietenilor fratelui său Robert fu zadarnică. În 1106, în urma victoriei de la Tinchebray, victorie engleză repurtată pe solul normand şi care păru a fi revanşa pentru Hastings, regele Henric cuceri Normandia. După lungi discuții asupra învestiturii, făcu pace cu papalitatea printr-un compromis. În viitor regele renunța să remită el însuşi episcopului cârja şi inelul, dar în schimb, episcopul, o dată învestit, trebuia să presteze omagiu suveranului pentru feudele sale laice. Henric, foarte înțelept, rezistase sugestiilor arhiepiscopului de York, care îl sfătuia să opună rezistență: „Ce nevoie au englezii - spunea prelatul - să primească de la papa din Roma voința lui Dumnezeu? N-avem oare sfintele scripturi care ne învață ce-avem de făcut?" Butada nu avea să fie urmată de nici o consecință, dar, încă pe atunci, în mintea acestui arhiepiscop englez lua naştere spiritul „protestant".

VII. După victoria sa împotriva baronilor răsculați, domnia lui Henric I fu destul de liniştită. El se folosi de liniştea aceasta ca să-şi organizeze regatul. Era un mare jurist şi, sub domnia sa, curțile regale de judecată se dezvoltară în dauna celor feudale. Aproape toate crimele fură de aci înainte considerate ca atentate la pacea regelui şi aduse în fața curților acestuia. Instituția juraților, aflată încă în faza de început şi împrumutată de către normanzi de la franci, era o metodă foarte veche pentru determinarea unui fapt prin mărturia acelora care puteau cunoaşte adevărul. În vremea când se alcătuise

Domesday Book, Wilhelm I a recurs la juraţi locali pentru a stabili drepturile de proprietate în fiecare sat. Puţin câte puţin regele îşi luă obiceiul de a convoca asemenea jurii pentru a decide asupra chestiunilor de fapt în toate procesele criminale. Apoi şi persoanele particulare cerură să se folosească de juriul regal. Regele le acordă acest drept, dar le puse să plătească. Curţile locale, prezidate mai întâi de sheriff, apoi de judecători veniţi de la curtea regală, şi asistaţi de juraţi, înlocuiră puţin câte puţin jurisdicţiile senioriale. Dar nu e cazul să ne închipuim că s-ar fi produs conflicte pe plan local. Schimbarea a decurs treptat.

VIII. La curtea centrală a regatului administraţia devenea din ce în ce mai complexă. Se găsea acolo un mare justiţiar (Ranulf Flambard, apoi Roger de Salisbury), un vistiernic, un cancelar (cuvântul vine de la *cancer,* crab. La romani *cancellarius* era un grefier care stătea *ad cancellos,* lângă nişte grile în formă de crab care despărţeau pe judecători de public). La început cancelarul nu era decât şeful capelei regale. Dar preoţii acestei capele, deoarece ştiau să scrie, erau însărcinaţi să copieze şi să redacteze documentele, astfel că importanţa şefului lor crescu repede. Lui îi fu încredinţat sigiliul regal. (Abia pe vremea regelui Ioan fu înfiinţat, alături de Marele sigiliu, şi Sigiliul privat.) Finanţele erau administrate de Curtea eşichierului, care se întrunea de două ori pe an, de paşti şi de sfântul Mihail, la Winchester. Toţi *sheriff*-ii din regat trebuiau să-i prezinte socotelile. Găseau acolo, stând în faţa unei mese mari, pe cancelar, pe episcopul de Winchester, şi un reprezentant al cancelarului, care, mai târziu, când acesta va fi prea ocupat cu alte treburi şi nu va putea veni în persoană, avea să-l înlocuiască şi să devină cancelarul vistieriei. Pe postavul mesei erau trasate linii orizontale şi şapte linii verticale pentru penny, şilingi, livre, zeci de livre, sute de livre, mii de livre

şi zeci de mii de livre. De unde şi numele de eşichier{72}. *Sheriff*-ii intrau pe rând şi enumerau cheltuielile făcute pentru coroană. Un slujbaş nota sumele indicate prin plasarea de jetoane în diferite coloane. (Zeroul, invenție foarte subtilă a arabilor, nu era cunoscut pe atunci de englezi.) Apoi *sheriff*-ul indica încasările, notate la rândul lor prin jetoane, care, aşezate deasupra celor precedente, le anulau. Excedentul de jetoane reprezenta soldul creditor al vistieriei, şi *sheriff*-ii trebuiau să verse suma în penny de argint, în timp ce slujbaşii Marelui registru, sau Registrul pipei{73}, notau sumele pe rulouri de pergament care ni s-au păstrat începând din 1131. Recipisa înmânată *sheriff*-ului consta dintr-o bucată de lemn, numită *tally,* care se cresta pe lățimea de o palmă pentru o mie de livre, pe lățimea degetului gros pentru o sută de livre, şi aşa mai departe, după care se tăia în două. Jumătate servea drept recipisă *sheriff*-ului, cealaltă de control pentru vistierie. Dacă într-o zi trebuia să se facă dovada plății, era destul să se apropie cele două bucăți de lemn. Concordanța crestăturilor şi a fibrelor lemnului făcea orice fraudă imposibilă, şi metoda era atât de sigură încât a fost folosită de Banca Angliei până în secolul al XIX-lea. (Mai e şi astăzi folosită în Franța de unii brutari de la țară). Prin reprezentanții vistieriei s-a format solida tradiție financiară pe care o continuă astăzi funcționarii Ministerului de finanțe englez.

IX. Pacea regelui nu fusese niciodată atât de senină, nici situația dinastiei atât de puternică, când deodată un accident imprevizibil destrămă speranțele tuturor. Moştenitorul tronului, Atheling-ul William, întorcându-se din Normandia cu un grup de prieteni, pe o navă numită *Corabia Albă,* aceasta s-a scufundat din pricina manevrei greşite a unui pilot beat. Când regele Henric află vestea a doua zi, leşină de durere. Deoarece nu voia cu nici un preț să lase regatul fiului lui Robert, Wilhelm de

Normandia, pe care-l ura, desemnă ca moştenitoare, în 1126, pe fiică-sa, Matilda, văduva lui Henric al V-lea, împăratul Germaniei. În scopul de a-i asigura acesteia fidelitatea baronilor, obținu ca Marele Consiliu să-i presteze omagiu. Apoi, pentru apărarea frontierelor Normandiei, mărită, pentru a doua oară, pe viitoarea regină a Angliei cu Geoffroy de Anjou, vecinul cel mai puternic al ducatului. Căsătoria aceasta cu un străin nu fu pe placul englezilor. Mulți începuseră să regrete că s-au legat cu jurământ în favoarea unei femei şi s-a putut prevedea încă de pe atunci că la moartea lui Henric se vor produce tulburări.

X. Cei trei regi normanzi: Cuceritorul, Roşcovanul şi Henric I{74} slujiseră bine patria lor adoptivă; făcuseră să domnească ordinea, menținuseră un echilibru acceptabil între drepturile bisericii şi ale suveranului, organizaseră finanțele publice, reformaseră justiția. Englezii le datorau mult şi o ştiau. Cronicarul anglo-saxon, care nu poate fi bănuit de indulgență față de normanzi, după ce relatează moartea lui Henric I, adaugă: „Era un om viteaz acest rege şi băgase mare spaimă în oameni.

Pe vremea sa nimeni nu cuteza a săvârşi vreo nedreptate. El a înstăpânit pacea atât pentru oameni cât şi pentru animale; puteai călători prin regatul său, încărcat de oricât aur sau argint, şi nimănui nu i-ar fi trecut prin gând să te întâmpine altminterea decât cu cuvinte binevoitoare". Pacea regelui este marele titlu de glorie al monarhiei şi aceea care, la sfârşitul secolului al XV-lea, îi va asigura triumful.

IV
ANARHIA. HENRIC AL II-LEA. CONFLICTUL CU THOMAS BECKET

I. Nouăsprezece ani de anarhie făcură poporul englez să aprecieze fericirea de a trăi sub o guvernare puternică şi relativ justă. Henric I o desemnase ca moştenitoare pe fiică-sa Matilda, soția contelui de Anjou. Dar după moartea regelui, se ivi un alt pretendent: Ştefan de Blois, nepotul Cuceritorului prin fiică-sa Adela. Locuitorii Londrei şi o clică puțin numeroasă de baroni îl proclamară rege pe Ştefan şi regatul se împărți în partizanii Matildei şi în partizanii lui Ştefan. Începuturile acestuia din urmă fură stângace. „Când mişeii îşi dădură seama - spune cronicarul - că era om blând, moale şi bun şi că el nu va împlini cu străşnicie dreptatea, atunci începură a chibzui la fel de fel". Pretutindeni se ridicară castele fortificate fără învoirea regelui. Oraşul Londra, imitând o nouă modă continentală, se proclamă „comună"{75}. Unii seniori, scăpând de orice control, deveniră adevărați bandiți. Îi foloseau pe țărani pentru corvezi de construcție şi, după ce castelul era gata, îl umpleau de oşteni, numai „diavoli şi soi rău". Pe cei care le stăteau împotrivă îi supuneau la torturi îngrozitoare. Bărbații erau spânzurați de picioare şi pârjoliți ca jamboanele. Alții erau aruncați, ca eroii din poveştile cu zâne, în donjonuri pline de broaşte râioase şi de vipere. Ciudat e că aceşti nobili bandiți, înfricoşați de ideea damnațiunii, ctitoreau în acelaşi timp mănăstiri. Numai în timpul domniei lui Ştefan au fost zidite mai mult de o sută de lăcaşuri creştine.

II. Tipul aventurierului din acele vremuri este Geoffroy de Mandeville, care a trădat rând pe rând pe Matilda şi pe Ştefan, a reuşit să fie numit de ambii pretendenți *sheriff* ereditar al mai multor comitate şi a murit răpus de o săgeată rătăcită în mod fericit (1144). Nu se mai lucra pământul; oraşele erau lăsate pe mâna jefuitorilor; singurul refugiu rămânea religia. Niciodată

oamenii nu se rugaseră atâta; sihaştrii se statorniceau în păduri; abațiile cisterciene{76} deșteleneau pădurile din nord şi Londra se împânzi de biserici. „Anglia avea impresia că Dumnezeu şi toți îngerii lui dormeau" şi că trebuiau treziți printr-o dublare a zelului religios. În sfârşit, în 1152, tânărul Henric, fiul Matildei (şi care, în urma morții tatălui său, Geoffroy, devenise conte de Anjou), se întâlni, grație arhiepiscopului de Canterbury{77}, cu Ştefan. Biserica, jucându-şi, în mod util de astă dată, rolul ei de arbitru, redactă un tratat, care, semnat la Wallingford, fu confirmat la Westminster.

Ştefan îl adoptă pe Henric, îl asocia la administrarea regatului şi-l declara moştenitorul său. Ştefan şi Henric, „episcopii, comiții şi toți bărbații bogați" jurară că pacea şi unirea vor domni de aci înainte în toată Anglia. Puțin mai târziu Ştefan muri şi Henric deveni rege, fiind primit cu mare entuziasm, „căci era pe bună dreptate".

III. Henric al II-lea Plantagenetul descindea dintr-o puternică şi cumplită familie. Printre strămoşii săi angevini se afla şi Foulque cel Negru, despre care se spunea că ar fi pus să i se arunce soția în flăcări şi că l-a constrâns pe propriul său fiu să-i ceară iertare în patru labe, înşeuat ca un cal. Se povestea că una din bunicile lui, contesa de Anjou, ar fi fost vrăjitoare şi ar fi zburat într-o zi prin fereastra unei biserici. Fiul său Richard va spune mai târziu că o astfel de familie nu putea fi decât înverjbită, căci toți purcedeau de la diavol şi la diavol se vor întoarce. Henric al II-lea, el însuşi, avea un caracter aspru, o „forță vulcanică", o cultură uimitoare şi maniere seducătoare. Adolescent zdravăn, cu gâtul de taur, cu părul roşu tuns scurt, plăcuse grozav de mult reginei Franței, Eleonora de Aquitania, când venise să presteze omagiu slabului rege Ludovic al VII-lea pentru provinciile Maine şi Anjou. Femeie cu un temperament tot atât de violent ca acela al angevinului, Eleonora „se măritase -

spunea ea suspinând - cu un călugăr, şi nu cu un rege". Ea şi tânărul Henric se înțeleseră de îndată. Eleonora obținu divorțul şi, după două luni, luă de bărbat, la douăzeci şi şapte de ani, pe băiatul acesta de nouăsprezece, căruia îi aducea ca zestre imensul ducat de Aquitania, adică Limousin, Gasconia, Perigordul, cu drepturi de suzeranitate peste Auvergne şi comitatul de Toulouse. Henric al II-lea, care avea de la mama sa, Matilda, ducatul de Normandia, şi de la tatăl său, Geoffroy, Maine şi Anjou, devenise mult mai puternic în Franța decât însuşi regele Franței. Abia de i se mai putea spune rege al Angliei. Din treizeci şi cinci de ani de domnie, el nu va petrece decât treisprezece în partea de nord a Canalului Mânecii. Între 1158 şi 1163 nu va părăsi Franța de loc. În realitate este un împărat, în ochii căruia Anglia nu-i decât o provincie; de altminterea limba şi gusturile sale sunt pur franceze, dar francezul acesta a fost unul dintre cei mai mari regi ai Angliei.

IV. Ca şi strămoşul său Cuceritorul, Henric al II-lea avea avantajul în Anglia că era străin. Energic, el venea într-o țară care recăzuse în stare de anarhie; avea să taie în carne vie şi să restabilească ordinea normandă. Fiind stăpân peste atâtea provincii continentale, de unde putea aduce armată, rebelii nu îndrăzniră să i se opună. Henric îi sili să dărâme donjonurile clădite fără învoire. Impozitele se percepură din nou şi *sheriff*-ii deveniră iar revocabili. Serviciul feudal de patruzeci de zile nu-i putea ajunge împăratului angevin pentru campaniile sale din Aquitania sau Normandia. Îl înlocui cu o taxă, denumită *bani de scut,* care-i îngădui să-şi plătească mercenari. Mulți dintre nobilii englezi pierdură atunci obiceiul de a se război şi înlocuiră bătălia reală prin întrecerile în lupta cu lancea şi turnirul. Ei cereau scutiri de serviciu militar, sub ingenioase pretexte, ca anumiți recruți moderni. Seniorul războinic nu supraviețui decât în provinciile de

la graniță; în comitatele palatine[78], la frontierele Scoției şi ale Țării Galilor, vor începe de aci înainte toate marile revolte. Dar dacă calitatea de străin îi dădea lui Henric o libertate de spirit şi de acțiune mai mare în treburile englezeşti, caracterul eterogen al imperiului său constituia pentru el un punct slab. Între Normandia, Anglia şi Aquitania legătura rămânea artificială.

Fără îndoială că Henric al II-lea visa de multe ori să fie în acelaşi timp regele Franței şi al Angliei. Dacă reuşea, Anglia ar fi devenit, poate pentru secole, o provincie franceză. Dar evenimentele, aşa cum se întâmplă deseori, fură mai tari decât dorințele. Pasiunea sa pentru ordine îl angajă pe rege în conflictele engleze. Şi astfel trecu timpul, şi cu el viața.

V. La urcarea pe tron a tânărului rege străin, arhiepiscopul de Canterbury, Theobald, vrând să aibă pe lângă suveran un om sigur, îi recomandă pe unul dintre preoții săi, Thomas Becket. Acesta îi plăcu lui Henric al II-lea şi fu numit cancelar. Era o funcție a cărei importanță creştea atunci în dauna aceleia de mare justițiar. Becket era un om de treizeci şi opt de ani, un normand pur sânge, fiul unui negustor bogat din Londra. Fusese crescut ca un gentilom, apoi, după ruinarea familiei sale, devenise preot pe lângă arhiepiscopul Theobald, care provenea din acelaşi sat al Normandiei ca şi tatăl lui Becket. Calitățile sale părând mai curând de administrator decât de preot, arhiepiscopul, care-l iubea, îl cedase regelui. Şi în scurt timp suveranul şi slujbaşul lui deveniră inseparabili. Regele aprecie pe acest tânăr ministru, bun călăreț, bun dresor de şoimi, capabil să susțină cu el un duel de glume savante şi miraculos de eficient în munca sa. Lui Becket i se datorează în bună parte faptul că, după moartea lui Ştefan, ordinea a fost atât de repede restabilită. Succesul făcu din cancelar un om orgolios şi puternic. În campania din Vexin[79], din

1160, a adus şapte sute de cavaleri ținând de curtea sa, o mie două sute de angajați cu bani şi patru mii de soldați: o adevărată armată particulară. Becket însuşi, deşi preot, l-a provocat la duel, în timpul campaniei, pe un cavaler francez şi l-a zvârlit de pe cal.

VI. Când muri arhiepiscopul Theobald, Henric al II-lea hotărî să-l înscăuneze pe Becket la Canterbury. Călugării şi episcopii care urmau să-l aleagă mormăiră puțin; Becket nu era călugăr şi părea mai mult oştean decât preot. Cancelarul însuşi, arătându-i regelui veşmintele sale de laic, îi spuse râzând: „Ați ales un foarte frumos costum ca să-l puneți în fruntea călugărilor voştri din Canterbury!" Apoi, după ce acceptase: „În curând aveți să mă urâți tot atât pe cât mă iubiți acum, deoarece vă arogați în treburile bisericeşti o autoritate pe care eu n-o accept. Arhiepiscopul de Canterbury va trebui să-l ofenseze sau pe Dumnezeu sau pe rege". Acest mare senior laic care, îndată ce s-a văzut arhiepiscop, a devenit un ascet, e un caz ieşit din comun. De aici înainte, el îşi va închina tot timpul operelor de caritate şi rugăciunii. La moartea sa i se va găsi pe trup o târsână şi cicatricile lăsate de biciul de penitență. Scaunul din Canterbury, care făcuse din blândul Anselm un arhiepiscop militant, a făcut din cancelarul Becket, slujbaş al regelui, un rebel, apoi un sfânt. Când citeşti viața lui Becket, ți se pare că a încercat să fie un ministru desăvârşit şi apoi un desăvârşit om al bisericii, aşa cum şi-l imaginau contemporanii săi cei mai exigenți. În atitudinea lui se vădea deopotrivă scrupulozitate şi orgoliu.

VII. Tema discuțiilor dintre rege şi biserică nu mai era chestiunea învestiturilor, ci aceea, de altfel analoagă, a curților de judecată ecleziastice. Când Cuceritorul şi Lanfranc au separat curțile civile de curțile religioase, ei

au vrut să rezerve acestora din urmă numai cazurile de conştiinţă. Dar puţin câte puţin biserica a făcut din toate procesele procese religioase. Se viola o proprietate? Era un sperjur, deci un caz de conştiinţă. Acuzaţii nici nu doreau să mai recurgă decât la această jurisdicţie, care era mult mai blândă decât aceea a regelui şi care nu condamna la moarte, nici la mutilare - ba destul de rar şi la închisoare, din lipsă de localuri -, ci numai la penitenţă sau amendă. Preoţii nu erau justiţiabili decât de tribunalele ordinului lor. În felul acesta un preot asasin ieşea aproape totdeauna basma curată.

Situaţie gravă „într-un timp când orice slujbaş de notar era «şi un slujbaş» în sensul religios al cuvântului"{80}. Nimic mai uşor pentru un tânăr răufăcător decât să intre într-o tagmă religioasă minoră{81} şi să scape astfel de legile ţării. În afară de aceasta, curia romană îşi rezerva dreptul de a judeca orice proces ecleziastic şi în cazul acesta amenzile nu mai intrau în vistierie. Dacă amestecul acesta în treburile civile n-ar fi fost reprimat, în scurtă vreme regele Angliei n-ar mai fi fost stăpân la el în ţară. Henric al II-lea ceru ca un preot recunoscut vinovat de către o curte ecleziastică să fie răspopit. După care, devenind laic, putea fi predat justiţiei lumeşti. Thomas refuză, argumentând că un acuzat nu poate fi pedepsit de două ori pentru o singură crimă. Regele, furios, convocă un conciliu la Clarendon şi acolo, sub ameninţarea cu moartea, Becket semnă Constituţiile de la Clarendon, care dădeau câştig de cauză regelui. Dar arhiepiscopul nu se considera legat de un jurământ prestat sub constrângere. Papa Alexandru îl dezlegă. Condamnat de o curte de baroni, arhiepiscopul, mândru, cu cârja în mână, învins, dar nu îmblânzit, părăsi Anglia şi, de la Vézelay, unde se refugie, începu să lanseze excomunicări împotriva adversarilor săi.

VIII. Oricât de puternic ar fi fost Henric al II-lea, nu

era însă destul de puternic ca să se expună nepedepsit la o excomunicare, nici să rişte de a-şi vedea regatul pus sub interdict papal, adică să-şi vadă poporul lipsit de tainele bisericeşti. Într-o vreme de credință universală, reacția poporului ar fi putut mătura dinastia. Dar un acord era greu de făcut. Regele nu putea, fără a se umili, să renunțe la acordurile de la Clarendon; arhiepiscopul refuza să le recunoască. În cele din urmă Henric al II-lea se întâlni cu Becket la Fréteval, se împăcă în aparență cu el şi îi ceru numai să jure că va respecta de aci înainte cutumele regatului. Dar abia debarcase Becket în Anglia că începură să-i sosească, la cererea sa, scrisorile papei de destituire a episcopilor care, în timpul dizgrației arhiepiscopului lor, îl trădaseră pe acesta. Or, una din legile introduse de Cuceritor era că nici un supus n-avea dreptul să corespondeze cu papa fără autorizație regală. Regele află ştirea aceasta în timp ce sărbătorea crăciunul lângă Lisieux. Fu cuprins de o mare furie; „Supuşii mei sunt laşi şi oameni fără inimă. Ei nu respectă credința pe care o datorează seniorului lor; ei îngăduie să devin batjocura unui preot de neam prost". Patru cavaleri care auziră spusele regelui ieşiră fără nici un cuvânt, traversară Canalul Mânecii în prima barcă pe care o găsiră şi, ajungând la Canterbury, îl amenințară pe arhiepiscop: ,,Absolvă-i pe episcopi", îi spuseră ei. Becket, prelat şi soldat, răspunse cu curaj şi dispreț. Dar nu trecură decât câteva clipe şi creierul său ciopârțit de săbii se răspândi pe treptele altarului.

IX. Când regele află de crimă, fu atât de desperat, că stătu închis în castel timp de cinci săptămâni. Era prea inteligent ca să nu înțeleagă că moartea lui Becket constituia pentru Roma o imensă victorie morală. Poporul, care ar fi şovăit între rege şi arhiepiscopul viu, luă, fără rezervă, partea martirului. Timp de trei secole pelerinajul la Canterbury fu una din trăsăturile

permanente ale vieții engleze. Toți dușmanii regelui prinseră curaj şi ridicară capul. Pentru a se feri de primejdia cea mai mare, îl linişti mai întâi pe papa, renunțând la Constituțiile de la Clarendon; apoi jură să restituie scaunului din Canterbury bunurile confiscate, să trimită bani templierilor{82} pentru apărarea mormântului lui Hristos, să construiască mănăstiri (astfel fu construită, între altele, abația Newstead a familiei Byron) şi, în sfârşit, să lupte împotriva irlandezilor schismatici. Dar soția şi chiar copiii săi se răsculară împotriva lui. Se comportase totuşi bine cu fiii săi. Încă în timpul vieții îl încoronase pe cel mai mare, pe Henric, ca rege al Angliei şi îi atribuise lui Richard, fiul al doilea, moştenirea maternă: Aquitania şi Poitou. Când le ceru să cedeze câteva castele fratelui lor mai tânăr, Ioan, amândoi refuzară şi, instigați de Eleonora, se puseră în fruntea unei coaliții a nobililor împotriva tatălui lor. După două generații reîncepeau urile familiale din casa de Anjou. Plantageneții aceştia aveau toți un dram de geniu, dar, fiind trimişi ai diavolului, la diavol se întorceau. Henric al II-lea, în fața acestui pericol, se dovedi energic. De pe continent, unde se afla, se întoarse pe neaşteptate în Anglia pentru a înăbuşi revolta. După ce debarcă, trecu pe la Canterbury, coborî de pe cal, se duse pe jos până la mormântul lui Thomas şi, după ce stătu un timp îndelungat şi se rugă, îşi scoase hainele şi ceru să fie flagelat de către şaptezeci de călugări. După aceasta avu succes pretutindeni; nobilimea cedă, fiii lui îi prestară omagiu. După ce totul intră în normal, chestiunea curților ecleziastice fu reglementată prin bună înțelegere: preoții acuzați de trădare erau justițiabili de curțile civile; cei care nu erau acuzați decât de felonie (asasinate minore sau furturi) de către curțile ecleziastice. Soluție imperfectă, căci multă vreme încă supuşii englezi vinovați de omor sau de furt vor pleda pentru dreptul la „beneficiul clerului". Dar ca să se ajungă la acest compromis imperfect, doi bărbați, cei mai remarcabili de

pe vremea lor, prăpădiseră două vieți şi o prietenie.

V
HENRIC AL II-LEA CA ADMINISTRATOR. JUSTIȚIA ŞI POLIȚIA

I. O trăsătură esențială a istoriei Angliei începând de pe vremea lui Henric al II-lea o constituie unitatea regatului. Strădania regilor a fost mult mai uşoară ca în Franța. Mulțumită Cuceritorului, nici un mare senior englez nu-i suveranul unei provincii care să-şi aibă tradițiile, istoria, mândria sa. Țara Galilor şi Scoția, care ar fi fost greu de asimilat, nu sunt încă anexate. Întreg teritoriul fiind mai mic, orice rebel poate fi repede reprimat. Spre sfârşitul domniei biserica pare să fie supusă regelui, care controlează toate legăturile clerului cu Roma, supraveghează alegerea episcopilor şi, cu o infinită răbdare, se străduieşte să-i împace pe călugării din Canterbury şi pe episcopii regatului care-şi dispută alegerea arhiepiscopului. Acesta din urmă este pe deplin devotat regelui. „Cred că arhiepiscopul - scrie cu năduf un cronicar ecleziastic - n-ar face nimic fără porunca regelui, nici dacă apostolul Petru ar veni în Anglia să i-o ceară". În sfârşit, la un secol după cucerire, contopirea învingătorilor şi a învinşilor era completă, „până într-atât încât este aproape imposibil să deosebeşti dintre oamenii liberi care este englez şi care este normand de origine". Cele două limbi subsistă una alături de cealaltă, dar ele corespund unei împărțiri în clase, şi nu în rase. Orice saxon cultivat îşi face un punct de onoare din a vorbi limba franceză. Căsătoriile mixte sunt numeroase: „Un rege puternic, baroni slabi, un regat omogen, o biserică ținută în frâu", iată ce-i îngăduia lui Henric al II-lea să facă din curtea sa unicul centru motor al țării.

II. Această curte era unul din locurile cele mai animate de pe lume. Regele, curios şi cultivat, se înconjura de oameni de ştiinţă şi erudiţi. Se aflau acolo teologi ca Hugh de Lincoln, Pierre de Blois; mari lingvişti ca Richard Fitz Neal{83}, autorul Dialogului Vistiernicului, istorici ca Gerald de Wales{84}. Regina Eleonora dispăruse; se răzvrătise şi era ţinută prizonieră. Regele avea numeroase amante, dintre care cea mai celebră era acea frumoasă Rosamunda pe mormântul căreia călugării aveau să scrie: *Hic jacet in tumba rosa mundi, non rosa munda*{85}. Henric al II-lea se interesa de treburile tuturor curţilor din Europa şi călătorii care îi aduceau informaţii erau totdeauna bine primiţi. Atunci, pentru prima oară, insularul englez începu să se preocupe de cele ce se întâmplau în Germania sau în Spania. Curtea continua să călătorească din domeniu regal în domeniu regal, când în Anglia, când în Franţa, ca să consume pe loc veniturile în natură.

Pierre de Blois ne-a descris acest cortegiu regal, în care mişunau actori, spălătorese, cârciumari, vânzători de turtă dulce, prostituate, bufoni „şi alţii de aceeaşi teapă". Grele călătorii pentru curteni, care călăreau pe cai proşti, dormeau în condiţii proaste, se hrăneau cu pâinea coaptă la repezeală, beau vin acru care mirosea a butoi. Dar ceea ce făcea aceste lipsuri şi mai insuportabile era faptul că nu puteau şti niciodată dinainte care sunt intenţiile regelui. „Li se anunţa un lung popas şi a doua zi, în zori, tabăra pornea. Atunci curtenii care-şi puseseră lipitori sau li se administrase vreun purgativ trebuiau să-şi urmeze prinţul în detrimentul sănătăţii lor şi puteau fi văzuţi alergând ca nişte nebuni printre catâri şi căruţe - un adevărat infern".

III. Dar îndărătul acestei dezordini, a acestui talmeş-balmeş se năştea o ordine trainică. Pretutindeni justiţia

regelui ştirbea din justiția privată. Ținta lui Henric al II-lea era ca, în toate provinciile regatului, să funcționeze câte o curte de justiție regală, care să reprezinte pe plan local *Curia Regis.* Era absolut necesar, deoarece aceasta din urmă fiind mereu pe drum, nenorocitul de împricinat trebuia să se țină după ea; se cita cazul unuia care alergase timp de cinci ani după judecătorii săi. Începând din 1166, în fiecare an, la o dată fixă, judecătorii curții aveau să parcurgă un anumit „circuit" în provincii. Călătoria lor e solemnă şi persoana lor se bucură de un infinit respect. Sunt precedați de un ordin *(writ)* adresat *sheriff*-ului ca să convoace pentru cutare zi pe seniori, laici şi de rang preoțesc, pe *reeve* şi patru oameni liberi din fiecare sat, precum şi doisprezece orăşeni din fiecare târg. La sosirea sa, judele prezidează această adunare şi-i propune să numească un juriu, compus pe cât posibil din cavaleri sau, în lipsa lor, din oameni liberi.

IV. Modul de alegere era complicat: notabilii comitatului numeau patru cavaleri; aceştia alegeau câte doi cavaleri pentru fiecare *sută* şi cei doi cavaleri numeau alți zece, care, împreună cu ei, completau juriul sutei. Juriului i se supuneau de către judecători probleme din cele mai variate. Li se cerea un verdict *(vere dictum,* o judecată adevărată) asupra pretențiilor coroanei, asupra unor treburi ale particularilor care obținuseră autorizația de a se adresa juriului regelui, asupra unor treburi ale evreilor. Uneori judecătorii şi juriul se duceau să viziteze împreună închisorile sau făceau un raport asupra modului în care *sheriff*-ul îşi îndeplinea îndatoririle administrative. În sfârşit, juriul trebuia să acuze el însuşi pe toți cei din ținut bănuiți de felonie, şi jurații care neglijau această datorie erau amendați. Mai târziu rolul de acuzator fu încredințat (şi mai este şi astăzi) unui juriu mai numeros, numit marele juriu, urmând ca micul juriu *(petty jury)* să cerceteze după aceea dacă acuzația era

îndreptățită, ceea ce mărea garanțiile acuzatului.

V. E uşor de imaginat că toți englezii fură imediat mai doritori să fie judecați de un juriu compus din vecini, lămurit de martori, decât să recurgă la periculoasa ordalie medievală a fierului şi a apei. Henric al II-lea decretă în mod înțelept că orice individ cunoscut ca răufăcător să fie expulzat din regat chiar dacă ordalia îl absolvea. În 1215 papa interzise proba apei şi a focului; fu ascultat. Ordalia prin luptă supraviețui încă multă vreme (nefiind abrogată, rămase în vigoare în Anglia până în secolul al XIX-lea, astfel că, în 1819, un ucigaş cerând să fie judecat în modul acesta, cei care aveau să-i respingă cererea fură puşi în mare încurcătură). Regele, favorizând aceste reforme, n-o făcea numai din dorința de a da popoarelor sale o justiție dreaptă. El îmbogățea vistieria cu amenzile încasate odinioară de curțile feudale. De altfel înşişi judecătorii regelui nu erau totdeauna cinstiți; foarte adeseori puteau fi cumpărați; turneele lor aveau drept scop, în afară de administrarea justiției, şi perceperea, prin cele mai aspre mijloace, a veniturilor regale. Dar, prin aceste căi indirecte, bunul simț şi mila câştigau, încet, încet, teren.

VI. Sistemul judecătorilor „itineranți" dădu naştere curând legii comune, *Common Law,* aceeaşi peste tot. Curțile feudale şi populare judecaseră în virtutea cutumelor locale, dar un jude care se deplasa dintr-un comitat într-altul era înclinat să impună adoptarea de către toți a celei mai bune cutume. Normele locale nu fură desființate, ci, într-un fel, contopite în creuzetul legii comune. Curtea centrală înregistra precedentele şi astfel se formă foarte devreme, în Anglia, o legislație națională care acoperea cea mai mare parte a cazurilor. Alături de *Common Law* supraviețui (şi mai supraviețuieşte încă) un

sistem legal complementar, acela al Curților de echitate, care, în virtutea prerogativelor regale, nu judecă potrivit cutumei, ci, din contra, îi aduc îmbunătățiri, înlăturând lipsurile şi nedreptățile ei. Principiul echității constă în aceea că în anumite cazuri regele poate „viola legea pentru a asigura dreptatea". O acțiune bazată pe *Common Law* se punea în mişcare printr-un *writ,* sau mandat, un ordin al cancelariei către un *sheriff* sau un acuzat, iar o acțiune în echitate printr-o petiție adresată regelui.

VII. Trebuie să spunem un cuvânt despre clasificarea crimelor. Dintre toate, cea mai îngrozitoare era înalta trădare, tentativa de a ucide sau a detrona un rege (căci trădarea statului nu putea fi concepută în evul mediu). Pedepsele aplicate trădătorului ni se par crude, dar trebuie să ne amintim că de persoana regelui depind salvarea şi pacea țării. Vinovatul era legat de coada unui cal şi tras astfel până la locul de execuție, apoi spânzurat, tăiat în bucăți şi bucățile expuse în locuri publice. Intrarea pe podul Londrei fu multă vreme împodobită cu capetele trădătorilor. Mica trădare *(petty treason)* consta în uciderea unui stăpân de către servitorul său sau a unui bărbat de către soția lui; ea era de asemenea pedepsită cu moartea. Erezia şi vrăjitoria, trădări față de Dumnezeu, trebuiau teoretic să fie pedepsite cu moartea, dar, de fapt, niciodată nu s-au aplicat astfel de pedepse, până în secolul al XV-lea, moment în care erezia, prin neliniştea la care dădu naştere, făcu să renască cruzimea religioasă. Printre „felonii" trebuie numărate omuciderea, atacul cu mâna înarmată şi furtul. Felonia era pedepsită cu moartea sau cu mutilarea: tăierea unei mâini, a urechilor, scoaterea ochilor. Un om rănit în război, dacă era prudent, se înarma cu un certificat asupra cauzelor mutilării sale, căci în lipsa acestuia, dacă era găsit într-un oraş străin, cu o mână sau un picior tăiat, putea fi alungat de acolo ca recidivist. Pentru micile delicte se

țintuia la stâlpul infamiei sau se băga în butuci *(stocks),* existenți în fiecare oraş, ceea ce îngăduia ca cei vinovați să fie expuşi disprețului şi adeseori loviturilor publicului. Femeile flecare sau bârfitoare erau aşezate pe un scaun fixat la capătul unei prăjini şi scufundate într-un iaz.

VIII. Funcția menținerii ordinii este exercitată în societățile moderne de două corpuri distincte: justiția şi poliția. Poliția previne tulburările şi arestează pe criminali. Cine juca acest rol în evul mediu? Ordinea era asigurată prin concursul tuturor. Henric al II-lea restabilise *fyrd*-ul şi ceruse prin statutele privind slujba militară (1181) ca orice bărbat liber să aibă acasă un echipament militar şi să jure că-l pune în slujba regelui. Echipamentul era mai mult sau mai puțin complet potrivit averii omului, cei mai săraci neavând decât o lancie, un coif de fier şi o tunică vătuită. Un sistem de responsabilitate colectivă făcea ca supravegherea răufăcătorilor să fie destul de uşoară. Pentru orice *vilan* care aparținea unei case răspundea stăpânul; ceilalți trebuiau să se înroleze într-un grup de zece. În momentul înrolării omul se aşază în genunchi şi jură pe evanghelie să dea ascultare şefului celor zece, să nu fie nici hoț, nici prieten cu hoții şi să nu fie niciodată tăinuitor de obiecte furate. În caz de crimă grupul celor zece trebuie să-l înfățişeze pe criminal în fața justiției; dacă nu poate s-o facă, e pedepsit cu amendă. Dacă vreun criminal evadează, bărbații din satul lui îl urmăresc până la hotarele „sutei" suflând în cornuri şi țipând; era ceea ce se numea *hue and cry,* un fel de huiduială. Ajunşi la hotare, urmăritorii trec răspunderea lor „sutei" celei mai apropiate. E o poliție cu schimbul. În cazul în care criminalul reuşeşte să se refugieze într-o biserică, e protejat de dreptul de azil. El are dreptul atunci de a chema în biserică pe *coroner,* reprezentantul coroanei, şi în fața lui „să renunțe la regat". La această ceremonie

criminalul jură să părăsească Anglia şi să nu se mai întoarcă niciodată. *Coroner*-ul îi indică un port şi el pleacă imediat, ținând în mână o cruce de lemn, care arată tuturor ce este. El trebuie să se îndrepte spre portul respectiv pe drumul cel mai scurt şi să ia prima corabie. Dacă nu găseşte o corabie în câteva zile, omul e obligat ca în fiecare dimineață să intre în mare până ce apa îi ajunge la genunchi, ca un semn al bunei sale intenții. Dacă nu-şi respectă jurământul, e considerat în afara legii şi poate fi ucis de primul venit. Dreptul de azil dădea loc la nenumărate abuzuri şi locuitorii Londrei se plângeau că în unele biserici şi mai ales în jurul Westminster-ului trăiau bande de criminali intangibili care ieşeau noaptea să prade pe oamenii cinstiți.

IX. În general, în cea mai mare parte a țării domnea în secolul al XII-lea „pace deplină". Pacea se datora în bună parte regelui. Judecătorii nu erau cinstiți decât dacă îi controla un rege sever. Unui judecător laic, care-şi bătea joc de încetineala curților ecleziastice, un preot îi răspunse: „Dacă regele ar fi atât de departe de voi precât este papa de noi, n-ați face mare lucru", şi celălalt, râzând, recunoscu adevărul spuselor. Dacă *vilanul* se bucura de ordinea instaurată de rege, mulți nobili şi chiar unii preoți regretau frumoasele timpuri de altădată când ducele de Normandia încă nu era regele Angliei. „Căci nimic nu mişcă mai mult inima omului ca bucuria libertății şi nimic nu o slăbeşte mai tare decât apăsarea sclaviei", spuse într-o zi Gerald de Wales jurisconsultului Glanville. Când un rege se dovedea slab sau ieşea slăbit de pe urma unor aventuri în afara granițelor, trebuia să se producă în mod inevitabil o reacție a baronilor. Dar, la moartea lui Henric al II-lea, Anglia are conducerea cea mai puternică din Europa. „Ea reînvie practici de pe vremea lui Carol cel Mare, dar, în acelaşi timp, prin preciziunea mecanismului său, asprimea tonului şi a

atitudinilor, te face să te gândeşti la statul roman sau, dacă vrei, la statul modern".

VI
FIII LUI HENRIC AL II-LEA. MOARTEA REGELUI. RICHARD INIMĂ DE LEU. CRUCIADA ŞI CAPTIVITATEA. IOAN FĂRĂ ŢARĂ.

I. Sfârşitul lui Henric al II-lea fu tragic. Fiii săi, între care ar fi dorit să-şi împartă imperiul, se urau unii pe alţii şi-l trădau toţi. „Nu ştii - îi răspunse unul dintre ei unui trimis al regelui - că e propriu firii noastre, lăsată moştenire din moşi-strămoşi, ca fratele să lupte împotriva fratelui şi fiii împotriva tatălui?" Henric şi Geoffroy, cei doi fii mai vârstnici, muriră înaintea regelui, Geoffroy, lăsând un fiu, Arthur de Bretania; al treilea, Richard, complota împotriva tatălui său cu noul rege al Franţei, Filip August, tânăr abil şi rece, care, hotărând să recucerească regatul său de la angevini, se folosea cu dibăcie de disensiunile dintre ei. Henric al II-lea, bătrânul rege solitar şi trist, nu mai simţea afecţiune decât pentru cel de al patrulea fiu, Ioan. Deoarece îi lăsa lui Richard Anglia şi Normandia, dorea să-i lase lui Ioan Aquitania. Proiectul acesta îl înfurie pe Richard, care, semănând mai curând cu mama sa, Eleonora de Aquitania, decât cu tatăl său, ţinea mai mult la această provincie decât la tot restul regatului. Pe neaşteptate, el jură credinţă regelui Franţei pentru toate pământurile continentale ale tatălui său, de la Canalul Mânecii până la Pirinei. Henric al II-lea, încolţit de către Filip August la Le Mans, trebui să fugă din oraşul în flăcări. Mans era cetatea unde se născuse şi unde era înmormântat tatăl său, contele de Anjou. Blestemă pe Dumnezeu când o părăsi. În timp ce fugea în galop pe poteci ocolite, însuşi fiul său Richard îl urmărea. La Chinon regele se simţi atât de bolnav că

trebui să-şi întrerupă drumul. Cancelarul său, pe care-l trimisese la Filip August cu o scrisoare, se întoarse aducându-i lista trădătorilor englezi pe care o găsise la curtea regelui Franței. În fruntea listei se afla Ioan, fiul său favorit. Văzându-l pe tatăl său în primejdie, îl trădase şi el. „Mi-ai spus destul - strigă regele. - Nu mă mai sinchisesc nici de mine, nici de lume". După aceasta începu să delireze şi muri curând în urma unei hemoragii. Henric al II-lea fusese un rege mare, cinic, realist, aspru, dar, în fond, n-a făcut decât bine patriei sale (1154-1189).

II. „Unui om de stat îi urmă un cavaler rătăcitor". Richard, supranumit de unii „Inimă de Leu" şi de perigurdinul Bertrand de Born{86} „Richard Da şi Ba", avea anumite trăsături ale tatălui său, întreaga violență a Plantageneților, dragostea lor nemăsurată pentru femei şi curajul lor. Dar Henric al II-lea urmărise țeluri practice şi prudente. Richard căuta aventura şi disprețuia orice prudență. „Viața lui a fost ca un acces de furie violentă". Poet şi trubadur, prietenul tuturor castelanilor războinici din Périgord, el dorea să joace în viață rolul romantic al cavalerului. La începutul regimului feudal a fi cavaler însemna să faci serviciul militar călare, cu obligația de a lupta în schimbul unor pământuri. Dar biserica şi poeții au îmbogățit acest legământ şi cuvântul acesta, împodobindu-le cu idei mai frumoase. Investirea cavalerului devenise o ceremonie creştină. Tânărul cavaler lua o baie simbolică de purificare (ca mai târziu cavalerii din Ordinul Băii); sabia lui era depusă pe altar; el trebuia să facă de veghe lângă arme, în capela castelului. Sabia avea două tăişuri, „deoarece cavalerul trebuia cu un tăiş să lovească pe bogatul care oprima pe cel sărac, iar cu celălalt pe cel tare care oprima pe cel slab". Poporul englez găsea, din nefericire, că faptele cavalerilor erau cu totul departe de această nobilă

doctrină. „Bărbații aceştia, care ar fi trebuit să-şi folosească forța împotriva duşmanilor crucii, se întrec în beție, se lăfăie în lene şi se strică ducând o viață scandaloasă. Ei dezonorează numele de cavaler". În fapt, cu toate cele câteva trăsături frumoase, niciodată n-au fost războinici mai cruzi decât unii cavaleri ai evului mediu. Oraşe întregi, bărbați, femei, copii au fost adesea masacrați de ei. „O oarecare curtoazie față de femeile din aceeaşi clasă sau față de alți cavaleri prizonieri şi dezarmați", iată tot ce va subzista din eforturile lăudabile ale bisericii pentru a face războiul mai uman. O pildă desăvârşită a acestei curtoazii superficiale şi a acestei cruzimi profunde ne-o dă Richard Inimă de Leu.

III. Marele eveniment cavaleresc din timpul domniei lui Richard a fost cruciada a treia, la care a luat parte împreună cu Filip August. Anglia a fost prea puțin interesată de primele două cruciade. Plecaseră mulțime de inşi aventuroşi, dar nici un suveran. În relatările ecleziastice ale vremii se găsesc menționați nenumărați englezi care, pentru ispăşirea unei greşeli, juraseră să meargă în cruciadă şi care, în ultima clipă, regretând legământul, îl răscumpărau cu o amendă. Arhiepiscopul Giffard{87}, dezlegând un penitent de legământul său de cruciat, adaugă: „Sus-numitul John va trebui să cheltuiască, din propria sa avere, pentru a veni în ajutorul Țării Sfinte suma de cinci şilingi sterlini, atunci când i se va cere din partea papei". Un cavaler, pentru un adulter comis cu soția altui cavaler, se angaja să trimită în Țara Sfântă un soldat pe cheltuiala sa şi să plătească o sută de livre în caz de recidivă. Spre sfârşitul domniei lui Henric al II-lea, victoriile obținute de Saladin{88}, căderea regatului Ierusalimului, mişcaseră într-atât creştinătatea încât regele institui o importantă contribuție, dijma lui Saladin, remarcabilă pentru că a fost primul impozit direct care a grevat toate bunurile, mobile şi imobile, şi

nu numai pământul. Dar impozitul acesta era destinat mai curând pentru plata armatelor străine decât pentru trimiterea de englezi în Orient.

Henric al II-lea făgădui că va pleca şi el şi patriarhul din Ierusalim îi aduse cu mare pompă cheile Sfântului Mormânt, dar regele Henric nu s-a îmbarcat niciodată şi, când Gerald de Wales îi reproşă lucrul acesta, el îi răspunse: „Clerul ne invită vitejeşte să ne expunem pericolului, căci el nu primeşte nici o lovitură în lupte şi nu poartă nici o sarcină pe care poate s-o evite". Entuziasmul şi romantismul nu făceau parte din trăsăturile lui Henric al II-lea. Dar Richard era o fire cu totul deosebită; îndată ce primi moştenirea paternă, goli tezaurul, vându câteva comitate şi se îmbarcă.

IV. Richard şi Filip August, prieteni în aparență, rivali în fapt de când Richard moştenise tronul tatălui său, plecară împreună spre Ierusalim; când ajunseră în Sicilia, erau deja certați. Richard pierdu multă vreme aşteptând mica flotă pe care ar fi trebuit s-o echipeze pentru el *Cele cinci porturi.* (Cele cinci porturi: Hastings, Douvres, Sandwich, Hythe şi Romney, jucau pentru marină acelaşi rol ca feudele cavalerilor pentru armată. Regele acordase baronilor din *Cele cinci porturi* însemnate privilegii, în schimbul cărora ei trebuiau să-i furnizeze corăbii în timp de război.) Expediția îi dădu lui Richard Inimă de Leu prilejul să-şi arate curajul, dar nu eliberă Sfântul Mormânt. Richard se făcu urât prin insolența şi cruzimea sa. Saladin refuzând să răscumpere pe prizonieri, îi sugrumă pe toți. Vreme îndelungată după războiul acesta, povesteşte Joinville, sarazinii le spuneau copiilor: „Taci, dacă nu îl chem pe regele Richard să te omoare..." În timpul acesta, Filip August, reîntors în Franța, începu să pregătească războiul împotriva duşmanului său.

V. Cu tot insuccesul şi cu toate că cea mai mare parte a nobilimii engleze s-a abținut să participe la cruciade, influența lor asupra istoriei Angliei, ca şi asupra întregii istorii a Europei, a fost mare. Aproape totdeauna, în urma unor contacte cu Orientul, spiritul occidental a devenit conştient de propria sa natură şi de propriile sale forțe. Războaiele medice au coincis cu cea mai frumoasă perioadă a gândirii grecilor. Cruciadele sunt şi ele începutul unei renaşteri europene. Ele determină pentru trei secole centrul comercial şi maritim al lumii. Marsilia, Genova şi Veneția, puncte de îmbarcare ale cruciaților, devin mari oraşe. Se construiesc acolo hanuri pentru pelerini. Poliția Mediteranei este asigurată de ordinul templierilor şi al cavalerilor Sfântului Ioan{89} din Ierusalim, ordine militare care construiesc primele mari flote creştine şi formează prima forță armată internațională. De asemenea, în timpul cruciadelor, creştinii din Anglia şi din Franța încep să poarte barbă şi să-şi picteze stemele pe scuturi. Cuvinte noi: tobă, *trompetă, caisă* şi încă alte sute de cuvinte sunt introduse în vocabularul european. În sfârşit, eşecul cruciadelor va avea influență asupra viitorului maritim al Angliei, căci bariera Islamului reînchizându-se, va constrânge pe oameni să caute alte drumuri pentru comerțul cu Orientul.

VI. Arta războiului a făcut puține progrese în timpul acestor lupte. Cavalerii evului mediu nu erau tacticieni. Îndată ce zăreau inamicul, se aranjau în trei mari grupe, sau *corpuri de bătaie,* îşi puneau lăncile în cumpănire, pavăza în poziție de apărare şi şarjau *corpul de bătaie* advers. Nici unul nu stătea în rezervă, deoarece se socotea o ofensă pentru un cavaler să nu participe la luptă chiar de la începutul ei. Astfel că lupta nu-i decât o învălmăşeală de cai şi oameni. Pedestrimea nu joacă nici

un rol. În schimb, cruciadele le arată cavalerilor europeni importanța războiului de asediu.

Fortificațiile de la Saint-Jean-d'Acre opriră armatele creştine şi le provocară pierderi de peste o sută de mii de oameni, spune Michelet. Pe atunci avantajați erau apărătorii unei cetăți fortificate, şi nu asediatorii ei. Împotriva unor ziduri de o grosime de cincisprezece până la treizeci de picioare, catapultele vremii erau neputincioase. Un castel bine clădit, fără vreo deschizătură aproape de sol, avea o capacitate de rezistență care nu era limitată decât de nevoia de aprovizionare. Totuşi, dacă nu era construit pe o stâncă, putea fi minat. Pionierii lucrau la adăpostul unui acoperiş care-i proteguia de arcaşii apărării. Împotriva acestui fel de atac fură inventate nişte galerii lungi de lemn, cu creneluri, care, aflându-se deasupra asediatorilor, îngăduiau stropirea lor cu substanțe incendiare. Dar galeria însăşi era expusă incendiului; meterezele de piatră şi turnurile de flanc suprimară unghiurile moarte şi făcură iarăşi invulnerabile cetățile fortificate. Numai descoperirea artileriei va anihila valoarea militară a castelului fortificat. Cucerirea Constantinopolului de către Mahomed al II-lea va fi primul mare exemplu de folosire a artileriei.

VII. La întoarcerea din cruciadă, Richard, considerat periculos de către suveranii Europei, fu făcut prizonier în mod mişelesc de către ducele Austriei şi predat împăratului Henric al VI-lea, care îl reținu, în disprețul privilegiului cruciaților. Anglia află că regele ei e captiv, că suporta voios captivitatea, îmbătându-şi paznicii, şi că prețul de răscumpărare ar fi de o sută de mii de livre. Pentru a aduna această sumă enormă, miniştrii, care înlocuiau cum puteau mai bine pe regele lor mai totdeauna absent, se străduiră să repartizeze sarcinile asupra tuturor claselor societății (1193). Cerură ca *banii*

de scut să fie de douăzeci de şilingi de fiecare lot de cavaler, un sfert din venitul tuturor laicilor, un sfert din veniturile temporare ale preoților. Bisericilor li se cerea vesela de argint şi odoarele de aur, ordinelor monastice lâna tunsă timp de un an. Normandia trebui să plătească aceleaşi taxe. Cu toate aceste impozite împovărătoare, suma adunată fu prea mică. Împăratul consimți totuşi să-l pună în libertate provizorie pe regele Richard. În absența lui, fratele său Ioan încercase să pună mâna pe putere, dar fusese învins grație intervenției energice a arhiepiscopului de Canterbury, Hubert Gaultier, care se dovedi a fi un bun oştean, aşa cum era şi un preot bun.

VIII. Richard, la întoarcerea lui, fu primit cu entuziasm şi pompă de cetățenii Londrei. Dar în loc să arate o îndreptățită recunoştință pentru surprinzătoarea loialitate a supuşilor săi, anunță îndată noi impozite. Regatul era în pericol. Filip August invadase Normandia; Aquitania se răzvrătea; Anjou şi Poitou înclinau spre Franța. Pentru apărarea Normandiei, Richard construi una din cele mai frumoase fortărețe ale timpului: Château-Gaillard, care domina valea Senei. „Am s-o cuceresc, chiar dacă zidurile ei ar fi de fier", exclamă Filip August. „Am s-o păstrez, chiar dacă zidurile ei ar fi de unt", replică Richard. N-a avut timp să-şi țină făgăduiala. Unul din vasalii săi, vicontele de Limoges, găsind pe câmp, lângă castelul său din Châlus, o podoabă de aur, fără îndoială de origine romană, Richard, susținu că orice comoară aparține regelui şi i-o ceru. O ceartă, apoi un război se născură din acest incident minuscul; asediind castelul Châlus, Richard fu rănit de o săgeată, rana i se infectă şi regele muri în cortul său la 6 aprilie 1199. Corpul fu îngropat la Fontevrault, iar inima în credinciosul său oraş Rouen. Astfel, regele rătăcitor rămase pentru eternitate departe de regatul său. Abia aparține istoriei Angliei. „Fiu rău, frate rău, soț rău şi

rege rău", s-a spus despre el. Totuşi, spre a-l judeca, trebuie să se țină seama de legenda creată în jurul lui, de popularitatea sa şi de fidelitatea poporului său. A fost, fără îndoială, ca unii *condottieri* de pe vremea Renaşterii sau ca unii „libertini" din secolul al XVIII-lea, un exemplar ciudat de desăvârşit al unui tip uman astăzi condamnat, dar pe care opinia publică îl accepta atunci.

VII
MAREA CARTA

I. În evul mediu popoarele iertau multe regilor, pentru că domnia celui mai rău rege era de preferat celei mai scurte perioade de anarhie. Ioan fără Țară reuşi cel dintâi să-i unească pe toți supuşii lui împotrivă-i. Prin strălucirea inteligenței, era un adevărat Plantagenet, excelent tactician diplomatic şi militar, mare seducător de femei, bun vânător, dar crud şi josnic. Henric al II-lea şi Richard au avut grandoarea lor; Ioan n-a fost decât odios. I-a trădat pe tatăl şi pe frații săi. Întreaga Europă bănuia că, din ordinul lui, a fost asasinat nepotul său, Arthur de Bretania, care i-ar fi putut disputa succesiunea. Filip August, suzeranul lui, l-a citat în fața curții sale, apoi, după trecerea termenelor de prezentare, l-a declarat vinovat de felonie şi decăzut din drepturi asupra tuturor fiefurilor franceze. Având astfel dreptul feudal de partea sa, Filip începu să ia înapoi de la Ioan, unul câte unul, domeniile acestuia. Normandia fu din nou ocupată de Franța în 1204, în ciuda unei iscusite manevre a lui Ioan fără Țară pentru a salva Château-Gaillard; în 1206 pierdu Anjou, Maine, Touraine şi Poitou. Zece ani după moartea lui Henric al II-lea, imperiul angevin aproape că nu mai exista. Rămânea Aquitania, dar avea să fie greu de păstrat, căci baronii englezi, care primiseră totdeauna să se bată pentru apărarea Normandiei, unde posedau

feude, simțeau oarecare silă să urmărească în Gasconia, în slujba unui rege detestat, o aventură care pentru ei nu avea nici un sens.

II. În război cu regele Franței, în relații proaste cu baronii englezi, Ioan fără Țară se ceartă şi cu biserica. Arhiepiscopii de Canterbury îndeplinind aproape totdeauna şi funcția de prim-miniştri ai regilor englezi, era destul de firesc ca aceştia din urmă să pretindă dreptul de a-i alege. Dar se ştie că, pe de o parte, episcopii regatului şi, pe de alta, călugării din Canterbury reclamau acelaşi drept. Sub domnia lui Ioan fără Țară cele trei părți făcură apel la Roma şi papa Inocențiu al III-lea răspunse într-un fel neaşteptat, impunând regelui, călugărilor şi episcopilor propriul său candidat, pe Stefan de Langton, preot admirabil prin caracterul şi ştiința sa, care trăia de multă vreme la Roma. Ioan, furios, refuză să recunoască un prelat care, spunea el, nu-i era cunoscut decât prin faptul că „trăise totdeauna printre duşmanii săi" şi luă în stăpânire bunurile arhiepiscopatului. Papa ripostă prin şirul obişnuit de sancțiuni pontificale. El lansă asupra Angliei un interdict: clopotele amuțiră, morții rămâneau fără slujbă de înmormântare. Tulburarea credincioşilor fu mare. Instituția regală devenise totuşi atât de puternică încât nu avu loc nici o răzmeriță. Un an mai târziu Inocențiu al III-lea îl excomunică pe Ioan. Apoi îl destitui şi-l autoriză pe Filip August să pornească o cruciadă împotriva Angliei rebele. Situația devenea periculoasă. Galii şi scoțienii începuseră încă dinainte să se agite la frontiere. Regele cedă. Se umili în fața legatului papal, îl primi pe Langton şi-i spuse în mod ipocrit: „Fiți binevenit, părinte". Apoi, crezându-se iar călare pe situație, încercă să pună la cale, împreună cu contele de Flandra şi cu Otto de Brunswick{90}, o coaliție continentală împotriva lui Filip August. Fapt nou în istoria baronilor: aceştia refuzară să-l urmeze. Mai

întâi spuseră că nu voiau să lupte sub ordinele unui rege excomunicat (nu i se acordase încă iertarea), apoi invocară sărăcia lor. Ioan trebui să amâne plecarea şi să-i susțină cu subvenții pe aliații săi. Această coaliție fu zdrobită în anul următor (1214) la Bouvines. Bătălia de la Bouvines a constituit în acelaşi timp triumful capețienilor (care, mulțumită ei, aveau să reuşească a unifica regatul Franței) şi garanția libertăților engleze, deoarece, dacă Ioan s-ar fi întors învingător în Anglia, în fruntea mercenarilor săi din Brabant, s-ar fi răzbunat în mod crunt împotriva seniorilor englezi pentru refuzul de a-l sluji. Nu păstra din posesiunile franceze decât Gasconia şi portul Bordeaux. Istoricii englezi socotesc bătălia de la Bouvines ca unul din evenimentele fericite din istoria Angliei, pentru că această înfrângere, nimicind prestigiul lui Ioan, a fost preludiul Marii Carte.

III. Un conflict între Ioan şi baroni devenise inevitabil. Baronii suportaseră despotismul lui Henric al II-lea, rege puternic, victorios şi prea respectat de popor ca să îndrăznească să i se opună. Dar de ce ar fi tolerat abuzurile unui rege înfrânt şi disprețuit de toată lumea? În 1213, arhiepiscopul Langton, creierul conspirației, suscitase un mare entuziasm adunându-i în secret pe baroni şi citindu-le vechea cartă a lui Henric I, pe care toți o uitaseră şi care garanta respectarea drepturilor şi a cutumelor supuşilor săi.

Într-o altă întâlnire baronii au jurat pe rămăşițele sfântului Ioan că nu vor trăi în pace cu regele decât dacă va jura să se supună acestei carte. În 1215 ei adresară lui Ioan un ultimatum şi-i trimiseră o *diffidatio* (neîncredere) pe care orice vasal trebuia s-o notifice suveranului nedemn înainte de a-i declara război. Regele încercă să-i atragă de partea sa pe oamenii liberi, să cheme mercenari, dar trebui să recunoască că toată țara era împotriva lui. Locuitorii Londrei primeau cu entuziasm

mica armată a baronilor. În asemenea caz, strămoşii lui Ioan ar fi apelat la *fyrd.* Dar situația se schimbase. Reformele lui Henric al II-lea, slăbind pe nobili, îi apropiase de vasalii lor. Între domeniul feudal şi sat conflictele deveniseră mai rare. Punerea sub interdict a regatului impresionase poporul, religios din fire. Readucerea vechilor libertăți era pe placul tuturor claselor. În zadar regele fu apucat de o furie nebună. Ce putea să facă? Capitala era în mâinile rebelilor. Încetase să funcționeze orice fel de administrație. În lipsa vistieriei, Ioan nu mai avea nici un fel de venit. Trebuia să cedeze. Regele acceptă să se întâlnească cu baronii pe pajiştea de la Runnymede, între Staines şi Windsor, şi aici semnă Marea Cartă.

IV. Importanța Marii Carte a fost când exagerată, când subestimată. Trebuie să reamintim, înainte de toate, că-i vorba de un document din 1215, adică dintr-o vreme în care ideile moderne despre libertate nici nu fuseseră concepute încă. În secolul al XIII-lea, când regele acordă unui senior privilegiul de a avea o curte de judecată sau unui oraş privilegiul de a-şi alege singur slujbaşii săi, în limbajul timpului acestea se numesc „libertăți". Marea Cartă statuează în termeni generali că regele trebuie să respecte drepturile câştigate. Omul mijlociu din vremea noastră crede în progres şi pretinde reforme; pentru omul anului 1215, „epoca de aur era în trecut". Baronii nu intenționau să facă o lege nouă; ei cereau respectarea vechilor privilegii. Cum să-l constrângi pe rege să respecte privilegiile feudalității? Aceasta era pentru ei singura problemă. Dar printr-o fericită întâmplare redactarea n-a fost făcută în această formă şi textul a îngăduit generațiilor viitoare să citească în Marea Cartă principii mai generale: „Există legi ale statului, drepturi aparținând comunității. Regele trebuie să le respecte. Dacă le violează, loialitatea încetează a fi o datorie şi

supuşii au dreptul să se răscoale". Importanța Marii Carte constă deci mai mult în ceea ce atrage după sine decât în ceea ce este. Pentru generațiile următoare, ea va deveni, în sensul modern al cuvintelor, o „Cartă a libertăților engleze" şi fiecare rege, până în secolul al XV-lea, va trebui să jure de mai multe ori în cursul domniei sale să respecte acest text. Apoi carta va fi uitată sub domnia regilor Tudori, pentru a reapare, ca o contrapondere a dreptului divin, pe vremea lui Iacob I.

V. Există un alt principiu modern care s-a crezut că poate fi citit în Marea Cartă: „Nici o taxă fără reprezentare". În realitate, baronii cereau numai ca regele, dacă voia să perceapă „ajutoare" extraordinare, neprevăzute în contractul feudal cutumier, să n-o poată face fără aprobarea Marelui Consiliu, adică a baronilor şi a marilor vasali. Dar nu scrie acolo că vilanii, pentru a fi taxați, ar trebui mai întâi să fie reprezentați. Singurul caz prevăzut, în afară de baroni, este acela al oraşului Londra, care, declarându-se pentru răscoală, obținea statutul de mare vasal colectiv. În sfârşit, s-a spus că Marea Cartă conținea elementele viitoarei legi cu privire la *Habeas corpus*{91}. Textul este următorul: „Nici un om liber nu va fi închis sau expulzat, sau nimicit în vreun fel, fără a fi judecat în mod legal de egalii săi, potrivit legilor țării".

Acest text, de o importanță foarte limitată în spiritul baronilor adunați la Runnymede, care înțelegeau numai că un senior nu putea fi judecat decât de egalii săi sau un om liber de către alți oameni liberi, era destinat de către cei care-l redactaseră să-i înlăture pe judecătorii regelui; dar textul acesta trebuia într-adevăr să proteguiască națiunea engleză în ziua în care vilanii vor fi devenit ei înşişi oameni liberi. Un comitet de douăzeci şi cinci de membri, toți baroni, afară de unul, primarul Londrei, era însărcinat să judece plângerile împotriva coroanei. Regele

trebuia să ordone supuşilor săi să jure că vor da ascultare acestor douăzeci şi cinci şi, dacă el însuşi refuza să dea urmare avizului acestui comitet, baronii erau în drept să ia armele împotriva lui.

VI. Se vede că, dacă Marea Cartă nu este documentul modern pe care unii crezuseră odinioară a-l descoperi într-însa, ea marchează totuşi sfârşitul perioadei anglo-normande a monarhiei necontrolate. Dacă fiii lui Henric al II-lea ar fi avut geniul tatălui lor şi dacă baronii n-ar fi constituit forța armată cea mai puternică a regatului, Anglia ar fi putut fi guvernată începând din secolul al XIII-lea de un monarh absolut şi nerăspunzător față de nimeni. Marea Cartă reînsufleţeşte concepția feudală despre o monarhie limitată. Constituția engleză este „fiica feudalismului şi a *Common Law*-ului". Feudalitatea îi aduce ideea cutumelor, a drepturilor câştigate, care trebuie respectate; *Commom-Law,* răspândit de judecătorii lui Henric al II-lea, uneşte națiunea în respectul față de anumite reguli protectoare care sunt deasupra regelui însuşi. Dar în 1215 aceste idei, pentru noi destul de clare, sunt inaccesibile maselor. Marea Cartă a fost un document atât de puțin popular încât nici nu a fost tradusă în engleză înainte de secolul al XVI-lea.

VII. Regele Ioan abia semnase Carta că nu se mai gândea decât cum să scape de ea. Furia sa fu atât de violentă încât se zvârcolea pe jos muşcând bucăți de lemn. „Mi-au dat douăzeci şi cinci de supra-regi!", striga el. Apoi, revenind la diplomația sa perfidă şi suplă, se adresă papei Inocențiu al III-lea, cu care se împăcase, cerându-i să-l dezlege de jurământul de a respecta blestemata Cartă. Papa, indignat de revolta armată pe care o inspirase arhiepiscopul ales de el, excomunică pe

orăşenii din Londra. Aceştia, potrivit sfatului lui Langton, puseră să sune clopotele şi să se celebreze liturghia ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Autoritatea papalității asupra Angliei, aflată la prea mare distanță, începea să devină şubredă. Filip August, care ținea cu tot atâta ardoare ca şi Wilhelm Cuceritorul să dea ambițiilor sale o mască legală, profită de împrejurări pentru a încerca să proclame ca rege al Angliei pe fiul său Ludovic, căsătorit cu o nepoată a lui Ioan fără Țară. Ioan, spunea el, a fost condamnat la moarte pentru asasinarea nepotului său Arthur de Britania. A pierdut deci drepturile sale asupra coroanei şi, deoarece sentința a fost pronunțată înainte de a se fi născut fiul său, moştenitorul legitim al tronului Angliei era Ludovic al Franței. Ludovic debarcă în 1216 în Kent şi, susținut de numeroşi baroni englezi, îl alungă pe rege. Soarta îşi luă sarcina să pună ea capăt acestei drame. Ioan fără Țară muri la 19 octombrie 1216, în urma unei indigestii pricinuită de un exces de piersici şi de cidru nou.

VIII
COMUNITĂȚILE: 1. ORAŞE ŞI CORPORAȚII

I. Pentru a înțelege cum, după Marea Cartă, controlul feudal s-a transformat cu încetul în control parlamentar, trebuie studiată mai întâi naşterea, în Anglia evului mediu, a unor noi forțe - comunitățile. Dreptul feudal proteguieşte pe proprietarul războinic şi, indirect, pe şerbii acestuia. Dar o societate care nu mai era tulburată de invazii şi care puțin câte puțin se îmbogățea nu putea rămâne războinică şi agricolă. Citadinii, neguțătorii, studenții, în fine, toți acei care nu intrau în cadrele societății feudale nu aveau posibilitatea de a trăi în siguranță decât dacă se grupau. Orăşenii unui târg, meseriaşii unei corporații, studenții unei

universități, călugării unei mănăstiri vor forma aşadar comunități, care vor şti să se facă respectate. S-a văzut mai înainte cum, pe vremea Runnymede-ului, oraşul Londra obținuse rangul de mare vasal.

II. În timpul invaziilor saxone cea mai mare parte a micilor cetăți romane se ruinaseră, dar câteva au supraviețuit. Londra, Winchester, York, Worcester, de pildă, şi-au păstrat în permanență caracterul lor de oraşe. Prin secolul al XIII-lea Londra are circa treizeci de mii de locuitori; celelalte oraşe sau târguri (există vreo două sute) sunt foarte mici. Care este originea lor? Câteva s-au format în jurul unei mănăstiri, unele sunt locuri de trecere, cum ne reamintesc atâtea nume care se termină prin *ford* (vad) sau *bridge* (punte); altele sunt noduri de drumuri, porturi; dar aproape toate sunt puncte fortificate. Cuvântul *burghez* vine de la *burg* (fortăreață) şi reaminteşte că oraşul a fost multă vreme un loc de refugiu. Avea ziduri de pământ sau de piatră, un pod mobil, iar pe vremea normanzilor, o fortăreață regală. Mici proprietari agricoli aveau acolo o casă, pentru timp de război sau de primejdie, pe care o închiriau în epocile mai liniştite. Strânse între zidurile lor, oraşele din evul mediu nu se puteau extinde, astfel încât casele erau mici, străzile înguste. Acoperişurile de paie dădeau loc la nenumărate incendii. Oraşele erau murdare. Prima fântână publică din Londra datează din secolul al XIII-lea şi apa era rezervată ca băutură pentru săraci, căci toți cei cărora le dădea mâna beau bere. Murdăriile se aruncau în stradă şi miroseau îngrozitor. Din când în când, o boală contagioasă răpunea o parte din populație. Orice oraş rămânea pe jumătate rural. Londra avea grădinile de zarzavat chiar în interiorul zidurilor, iar primarul trebuia să reînnoiască mereu ordinul de a nu se lăsa porcii să circule pe străzi. Când, în secolul al XIV-lea, regele dizolvă parlamentul, îi trimite „pe nobili la sporturile lor,

iar comunele la seceriş". Şi într-adevăr oraşul participă la seceriş: activitatea curților de justiție şi a universităților e întreruptă din iulie până în octombrie, în vederea muncii câmpului; de atunci datează „vacanța mare" din fiecare an.

III. Pe vremea cuceririi, orice oraş depindea de un senior. Impozitele le percepea *sheriff*-ul. Citadinul ținea de curtea domeniului. Puțin câte puțin, orăşenii care se îmbogățeau cumpărau „libertăți" (adică privilegii). Într-o povestire din secolul al XII-lea se văd doi nenorociți condamnați de Curtea manorială să-şi dispute o proprietate prin luptă. Încep să se bată dimineața, soarele a ajuns la amiază, unul din ei, sleit, se lasă împins spre un şanț şi-i gata să cadă înăuntru, când adversarul său, a cărui milă e mai presus decât interesul, îi strigă să fie atent. Atunci locuitorii oraşului, plini de compătimire, răscumpărară de la senior, în schimbul unei redevențe, dreptul de a arbitra ei înşişi de aci înainte asemenea conflicte.

IV. Când, în secolul al XIII-lea, orăşenii de pe continent născocesc „comuna", un fel de conjurație a locuitorilor unui oraş, care fac jurământ să se apere unii pe alții, cuvântul şi ideea trec repede dincolo de Canalul Mânecii. Ele sperie pe seniori. „Comună, cuvânt nou şi dezgustător... O născocire ca supuşii să nu mai plătească decât redevențe fixe şi amenzi statornicite". Când oraşul primeşte rangul de mare vasal, îşi găseşte şi el locul în edificiul feudal. Îşi are curtea lui, pe care o prezidează primarul, spânzurătoarea lui; percepe impozitele sale proprii; curând va fi convocat în parlament. Oraşele (în Franța ca şi în Anglia) vor avea blazoane, o deviză, un sigiliu, *pentru că sunt seniori.* În evul mediu individul nu joacă un rol în guvernarea țării decât dacă este nobil, dar

comunitățile sunt adevărate forțe, şi ca atare recunoscute de lege. *House of Commons* nu va fi Camera Comunelor, ci Camera Comunităților: comitate, oraşe, universități. Anglia nu va trece de la legătura personală şi feudală la o legătură patriotică şi națională, ci la o legătură între rege şi *stările* sau comunitățile regatului.

V. Nimic nu seamănă mai mult cu un oraş din secolul al XII-lea sau al XIII-lea decât bazarele din Fez sau Marrakech. Toți oamenii de aceeaşi meserie sunt grupați în acelaşi cartier. Există strada Măcelarilor, a Armurierilor, a Croitorilor. Scopul ghildei sau al corporației este, pe de o parte, de a proteja pe membrii săi împotriva oricărei concurențe din afară, pe de altă parte de a le impune reguli care să ducă la ocrotirea consumatorului. Ideile evului mediu cu privire la comerț erau contrare acelora ale economiştilor noştri liberali. Evul mediu nu admitea ideea concurenței; nici aceea a pieței libere. A cumpăra cu intenția de a revinde era un delict; a cumpăra cu ridicata pentru a vinde cu amănuntul era un alt delict. Dacă un membru al ghildei cumpăra ceva, orice alt membru putea, dacă voia, să participe la cumpărătură la acelaşi preț. Nici un străin nu avea dreptul să se stabilească într-un oraş spre a exercita acolo o meserie. A fi membrul unei ghilde era un privilegiu ereditar. La început, meşteşugarii săraci putură, slujind ca ucenici timp de şase sau şapte ani, să devină maiştri; după aceea corporațiile deveniră asociații închise. Evul mediu nu cunoştea „legea cererii şi a ofertei". Exista părerea că pentru fiecare marfă era un „preț just", care trebuia să îngăduie negustorului să trăiască bine, fără a-i lăsa un beneficiu excesiv.

VI. Fireşte că negustorii nu erau nişte sfinți şi că încercau, prin mii de fraude, să scape de sub controlul

corporației sau al municipalității. Brutarii plămădeau pâine care n-avea greutatea reglementară sau, când clienții aduceau ei înşişi aluatul pentru a-l coace, un băiețel pe care-l țineau ascuns sub tejghea rupea câte un pumn din aluat înainte de a fi băgat în cuptor. Erau pedepsiți fiind puşi la stâlpul infamiei cu pâinea frauduloasă legată de gât. Unui negustor care vindea vin prost i se vărsa restul lichidului în cap. Sub nasul aceluia care vindea carne alterată se ardea întreaga lui marfă ca să simtă ce rău mirosea. Dar interesul stimulează de minune atât ingeniozitatea celor necinstiți cât şi activitatea celor ce muncesc. Cu toată asprimea legii, negustorii se îmbogățeau. Prin 1248 prosperitatea oraşului Londra îl indigna pe regele Henric al III-lea, care, neputând strânge destui bani din impozite şi trebuind să-şi vândă vesela de argint şi bijuteriile, află că le cumpăraseră negustorii capitalei: „Ştiu că, dacă tezaurele Romei imperiale ar fi de vânzare, oraşul acesta le-ar cumpăra pe toate. Paiațele astea din Londra, care s-au botezat ei înşişi baroni, sunt putrezi de bogați. Cetatea asta e un sac fără fund". În tot timpul evului mediu puterea politică a Londrei fu mare. Cetățenii ei înarmați, cetele de ucenici, gata totdeauna să participe la o răscoală, aduceau armatelor un sprijin când împotriva suveranului, când în susținerea lui.

VII. Metodele comerciale din evul mediu fură aspru judecate de către economiştii secolului al XVIII-lea şi e sigur că, aşa cum se întâmplă în orice activitate omenească, corporațiile au fost şi ele pricina unor abuzuri. Dar sistemul a avut şi mari avantaje. Înlăturarea intermediarilor şi imposibilitatea de a face speculă făcură viața la țară deosebit de stabilă, până pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Evul mediu n-a cunoscut urcarea şi scăderea artificială a prețurilor, de care suferim noi astăzi. Dacă studiem costul vechilor construcții,

rămânem uluiți de ieftinătatea lor. Thorold Rogers a calculat că turnul de la Merton College, din Oxford, a costat o sută patruzeci şi două de livre (cam o mie cinci sute de lire în moneda engleză modernă). Astăzi ar costa mult mai scump, deşi zidarii nu erau prost plătiți atunci. De unde vine diferența? De la numărul redus de intermediari{92}.

Dacă o persoană bogată se hotăra să construiască un castel sau o biserică, închiria o carieră de piatră, confecționa schelăria din copacii propriului său parc, cumpăra troliuri, devenea propriul său antreprenor. Dacă un orăşan voia o cupă de argint, cumpăra metalul, se înțelegea cu un argintar asupra modelului pe care să-l cizeleze şi, cântărind cupa, după ce era gata, cerea înapoi metalul care prisosise. Ghilda proteja în acelaşi timp pe cumpărător şi pe vânzător împotriva exceselor concurenței. Era un organism regulator.

VIII. Străinii nu aveau dreptul să facă negoț cu amănuntul pe cont propriu; trebuiau să trateze cu negustorii englezi. La Londra, liga oraşelor flamande şi mai ales Liga hanseatică (Hamburg, Bremen, Lübeck) îşi aveau magazinele lor. Clădirea Ligii hanseatice, Steelyard-ul{93}, era fortificată; comercianții germani celibatari trăiau acolo laolaltă, supuşi aceloraşi reguli, întocmai ca templierii sau cavalerii Sfântului Ioan. Ei cumpărau de la englezi metale, lână; aduceau mătăsuri, bijuterii, mirodenii pe care le primeau din Orient prin Bagdad, Trebizonda, Kiev şi Novgorod. Şi negustorii francezi din Amiens şi din Corbie întrețineau organizații colective la Londra. Străinii - francezi, germani, genovezi, venețieni - erau autorizați totuşi să participe la marile târguri. Organizarea unui târg era un privilegiu acordat de rege oraşelor sau abațiilor. Scopul târgurilor era îndoit. Îngăduiau producătorilor englezi să găsească cumpărători mai numeroşi decât pe piețele oraşelor şi dădeau

posibilitate locuitorilor din comitate să-şi procure mărfuri pe care nu le găseau în orăşelele lor. Cea mai mare parte a satelor n-au avut prăvălii până în secolul al XVIII-lea. La târguri, administratorul îşi cumpăra peşte sărat şi vindea lâna domeniului; găsea acolo şi catranul de care avea nevoie să însemne oile.

Pentru marele târg din Stourbridge se înălța un adevărat oraş de lemn. Venea lume până şi din Londra. Zarafii lombarzi aşteptau acolo cu cântarele lor; negustorii venețieni îşi etalau mătăsurile şi catifelele, articolele de sticlă şi bijuteriile. Flamanzii din Bruges aduceau pânzeturi şi dantele. Grecii şi cretanii expuneau stafide, migdale şi câteva rare nuci de cocos, foarte căutate, ale căror coji se montau în argint cizelat. Negustorul din Hamburg sau Lübeck plătea în mirodenii importate din Orient baloturile de lână produse pe domeniile engleze. Nobilii îşi cumpărau cai, mantii îmblănite. Circulau pe acolo slujbaşii vistieriei ca să perceapă drepturile de import. Pentru a le uşura sarcina, regele desemnă curând un oraş unic prin care trebuiau să treacă toate exporturile regatului. Oraşul acesta, denumit *the staple,* în franceză *estaple* (de unde *étape*[94] şi numele de Etaples dat oraşului) fu mai întâi Bruges, apoi Calais. Astfel comerțul mare şi chiar industria încep să se dezvolte în Anglia în evul mediu, dar rolul lor în această țară încă feudală şi agricolă rămâne destul de modest.

IX
COMUNITĂȚILE: 2. UNIVERSITĂȚILE

I. Din secolul al XI-lea până în al XIII-lea, creştinătatea din Europa formează un fel de imperiu spiritual. Preoții din toate țările vorbesc latineşte; biserica propovăduieşte o credință unică; cruciadele sunt pornite

din inițiativa colectivă a regilor creştini; ordinele războinice (al templierilor şi al cavalerilor Sfântului Ioan) sunt armate internaționale. Cu toate că mijloacele de comunicație sunt mai puțin rapide decât în vremea noastră, contactele intelectuale par să fi fost în evul mediu mai numeroase şi mai strânse decât astăzi. Un profesor ilustru, fie el italian, francez sau englez, atrage studenți din toate țările şi este înțeles de ei pentru că predă în limba latină. Un erudit ca Ioan de Salisbury (aproximativ 1120-1180) ia primele lecții de logică cu Abélard la Paris, se duce la Chartres să urmeze cursurile lui Guillaume de Conches, străbate de zece ori Alpii pentru a-şi însuşi adevărurile profesate la Roma şi termină prin a deveni profesor în Anglia. Instituțiile care obțin succese într-o țară (universități, comune) sunt îndată imitate în toată Europa.

II. În lumea antică nu existau universități. Grecii fondaseră şcoli de filozofie, ca Porticul sau Academia, dar niciodată nu s-au gândit să adune, aşa cum avea să facă Oxfordul, trei mii de studenți într-un oraş. Şi asta, pe de o parte, din cauza micimii oraşelor lor, dar mai cu seamă din lipsa unei biserici organizate care ar fi putut oferi mijloace de existență unor tineri instruiți în disciplinele sale{95}. Cuvântul *universitas* indică, la origine, orice fel de corporație. Prin analogie cu ghildele comerciale, se vorbeşte în secolul al XIII-lea de comunitatea sau universitatea profesorilor şi a studenților.

Această universitate este literalmente o corporație care-şi apără profesorii şi studenții, pe de o parte împotriva autorităților ecleziastice, pe de alta împotriva orăşenilor. Numele oficial al şcolilor de învățământ superior care s-au format, începând din anul 1000, la Salerno, apoi la Pavia, la Bologna şi la Paris este *studium* sau *studium generale.* Se predă acolo dreptul civil, dreptul canonic, latina, filozofia lui Aristotel, medicina şi

matematicile. La Paris, după marele succes al lui Abélard, triumfă dialectica. Studentul învață, cam aşa ca odinioară la sofişti, arta de a găsi argumente pentru sau contra unei teorii, de pildă să împace filozofia lui Aristotel cu doctrina creştină.

III. Memoriile lui Ioan de Salisbury ne îngăduie să întrezărim că, începând din secolul al XII-lea, minţile luminate înţelegeau că dialectica, utilă pentru a trezi gândirea, pentru a o ascuți şi chiar pentru a îmbogăți vocabularul abstract, nu ajunge totuşi la nici un adevăr pozitiv. Când, după îndelungatele sale călătorii, bătrânul student englez se întoarce la Paris, spune: „Mi-a fost plăcut să fac o vizită pe muntele Sainte-Geneviève vechilor mei colegi, pe care eu îi părăsisem, dar pe care dialectica îi mai reținea încă, şi să vorbesc din nou cu ei despre subiectele pe care le dezbăteam altădată... I-am găsit tot acolo unde i-am lăsat. Nu păreau a-şi fi atins scopul descurcând vechile probleme, nici măcar să-şi fi îmbogățit cunoştinţele cu umbra unei idei... Nu făcuseră progrese decât într-o singură direcție: uitaseră ce este moderația şi nu mai ştiau ce este modestia, astfel încât orice speranță de vindecare era pierdută. Experiența mă învățase, aşadar, un adevăr cert: anume, dacă dialectica poate fi de ajutor altor studii, dimpotrivă, atunci când pretinde să fie suficientă sieşi, rămâne sterilă şi moartă". Trebuie să ne ferim totuşi să judecăm cu prea mare asprime logica scolastică; ea a învățat mintea omenească să judece cu exactitate. Galilei îi datorează lui Aristotel mai mult decât pare la prima vedere. Ideea că opera lui Dumnezeu este rațională şi că poate fi înfățişată sub forma unor legi universale a făcut posibile cercetarea ştiințifică.

IV. În Anglia gustul pentru studiile clasice nu s-a

stins niciodată în întregime. În timpul invaziilor saxone, mănăstirile irlandeze au păstrat torța aprinsă; apoi a venit frumoasa epocă a culturii northumbriene şi, când danezii au distrus şcoala lui Beda şi Alcuin, Alfred a salvat cât s-a putut din cultura latină şi greacă. Normanzii aveau şcoli elementare, în care copiii învățau să cânte imnuri latine şi câteodată să citească; şcoli mănăstireşti, pentru cei care voiau să intre în clerul secular, precum şi *grammar schools,* conduse de cele mai multe ori şi ele de călugări, unde se învăța - folosind din plin bătaia - gramatica latină. Cu toate acestea, ignoranța era în secolul al XIII-lea bine înrădăcinată chiar şi în sânul clerului. În 1222 arhiepiscopul Langton însărcină pe episcopi să examineze pe preoții din dioceza lor pentru a se asigura dacă înțeleg cărțile sfinte. Raportul lui William, decanul{96} de Salisbury, este lamentabil. Un oarecare preot, întrebat fiind despre canonul liturghiei şi despre rugăciunea: *Te igitur clementissime pater...,* nu ştia în ce caz este *te,* nici cărui substantiv îi ține locul pronumele acesta. „Şi când îi cerurăm să determine substantivul căruia îi ținea loc, răspunse: «*Pater,* căci el determină toate lucrurile».

Îl întrebarăm ce este *clementissime,* la ce caz este şi cum se declină acest adjectiv; nu ştia. Îl întrebarăm ce înseamnă *clemens;* nu ştia... E completamente incult". Poetul Langland (aproximativ 1332-1400) pune în gura unui preot:

...Am fost preot şi păstor treizeci de ierni,
Dar nu pot solfegia, nici cânta, nici citi viețile sfinților;
Pot face să țâşnească un iepure pe un câmp, pe un ogor
Mai bine decât să analizez vreun psalm sau să-l explic parohiei.

Când Ludovic de Beaumont a devenit în 1316 episcop de Durham, nu înțelegea latina. La ceremonia

consacrării nu şi-a putut citi profesiunea de credință. Ajungând la cuvântul: *arhiepiscopus* şi fiind incapabil, după mai multe încercări, să-l pronunțe, termină prin a exclama în franceză: „Să-l socotim citit!" Universitățile vor încerca să formeze clerici mai instruiți. Prima a fost, în Anglia, Universitatea din Oxford.

V. Oxford era de multă vreme unul dintre cele mai importante oraşe ale regatului. Încă înainte de fondarea universității, se aflau acolo profesori eminenți care făceau expuneri în biserici. Când Gerald de Wales, prietenul lui Henric al II-lea, a terminat *Istoria cuceririi Irlandei,* „se hotărî să se ducă s-o citească în public la Oxford, unde se puteau găsi cei mai faimoşi cărturari englezi. Lectura dură trei zile; prima zi primi la el şi hrăni pe săracii oraşului, a doua zi primi pe doctori şi cărturari, a treia pe orăşeni şi soldați... A fost un gest nobil şi costisitor, dar au fost reînviate, într-o anumită măsură, vremurile de altădată ale poeziei". Oxford deveni o adevărată universitate când Henric al II-lea, pe timpul certei sale cu Becket, îi rechemă de la Paris pe clericii englezi. Cât despre Cambridge, numeroşi studenți şi profesori din Oxford plecară acolo, în 1209, pentru a protesta astfel împotriva unui act de nedreptate al primarului din Oxford, care poruncise să fie spânzurați - pentru asasinarea unei femei - trei studenți nevinovați. În Scoția prima universitate a fost aceea de la Saint Andrews, fondată la începutul secolului al XV-lea.

VI. În evul mediu studenții din Oxford şi Cambridge nu erau tineri de origine nobilă, veniți să învețe cum să ducă o viață de gentlemeni şi să cunoască elita generației lor, ci nişte bieți învățăcei care se pregăteau fie pentru cariera ecleziastică, fie pentru o carieră administrativă. Unii erau atât de săraci încât nu aveau decât o singură

robă de student la trei inşi şi nu se hrăneau decât cu pâine şi ciorbă. La adăpostul „privilegiului clerului", aceşti şcolari duceau o viață cu totul lipsită de sfințenie. Se încingeau între ei certuri sângeroase, aveau moravuri libere. Colegiile fură înființate pentru proteguirea acestor tineri, obişnuindu-i cu o disciplină mai riguroasă, întrucât până atunci trăiseră prin casele locuitorilor. Nu erau prea străluciți la studiu. Roger Bacon se plânge că studenții citesc mai mult „neroziile lui Ovidiu" decât operele lui Seneca. Curând până şi Ovidiu încetă să mai placă tineretului şi învățământul latinei clasice dispăru. Ca şi la Paris, disciplina la modă, după învierea lui Aristotel de către Edmund Rich{97}, este dialectica sau logica.

VII. Spiritul evului mediu era metafizic, şi nu pozitivist. Totuşi cruciadele, prin contactul cu ştiința arabă, ca şi lectura anticilor, treziră în câteva capete - puține la număr - simțul metodei ştiințifice.

Dintre primii oameni de ştiință europeni, cel mai ilustru a fost Roger Bacon, „prințul gândirii din evul mediu", cum îi spune Renan. El plecă de la Oxford la Paris ca să predea geometria, aritmetica şi arta de a observa cu ajutorul instrumentelor. El a avut, desigur, intuiția metodei critice. „În ceea ce priveşte raționamentul - scrie el - nu se poate distinge sofismul de demonstrație decât verificând concluzia prin experiență şi prin practică. Concluziile cele mai sigure ale raționamentului lasă de dorit dacă nu sunt verificate... Există mii de erori înrădăcinate care provin din demonstrația pură, *de nuda demonstratione".* Şi, condamnând oamenii timpului său, care se consacră scolasticii, Bacon susține că cele mai importante secrete ale înțelepciunii rămân ascunse mulțimii oamenilor de ştiință din lipsa unei metode corespunzătoare. Dar cine se sinchisea atunci de observația ştiințifică? Medicina însăşi era teoretică şi

propaga doctrina „umorilor". Roger Bacon, învins de sărăcie, trebui să urmeze sfaturile prietenului său, episcopul Grosseteste, şi să se facă franciscan, pentru a-şi putea asigura existența. Regulamentul ordinului neîngăduindu-i să aibă cerneală, pene, cărți, interveni să se ceară papei o dispensă specială. Clement al IV-lea i-o dădu. Roger Bacon trebui să cheltuiască o energie nemaipomenită pentru a scrie, fără ajutorul vreunui copist, acel *Opus Majus* al său, adevărată enciclopedie a secolului al XIII-lea.

VIII. Universitățile au jucat un rol important în trezirea politică a Angliei. La Oxford se întâlneau studenți veniți din Scoția şi din comitatele de Sud, din Țara Galilor şi din comitatele de Est şi învățau să se cunoască unii pe alții. Întocmai precum provinciile, se amestecau şi clasele între ele. La Oxford domnea un spirit independent; când Simon de Montfort dădu scurta şi curajoasa sa luptă împotriva absolutismului, studenții fură de partea lui. Orişice ceartă politică sau religioasă devenea prilej de răzmeriță universitară. În 1238, un legat papal, ai cărui oameni jigniseră câțiva tineri clerici, fu urmărit pe străzile oraşului de studenți englezi, irlandezi şi din Țara Galilor, care-i uciseră bucătarul cu o săgeată. „Unde e? - strigau ei. - Unde este cămătarul, simoniacul, hoțul de venituri, nesățiosul de bani, care ne jefuieşte ca să umple lăzile străinilor?" Regele trebui să trimită oameni înarmați la Oxford pentru a-l elibera pe prelatul roman şi a-i linişti pe studenți. Curând biserica avea să-şi dea seama de pericolul pe care-l prezenta, pentru unitatea credinței, această mulțime de tineri retori, atât de uşor sedusă de orice doctrină nouă, şi să se servească de noi ordine religioase pentru a pune iar mâna pe universități.

X
COMUNITĂŢILE: 3. CĂLUGĂRII CERŞETORI

I. Biserica, deşi îşi ia drept misiune terestră îmblânzirea şi stăpânirea patimilor omeneşti, este ea însăşi ameninţată de răbufnirea violentă a acestor patimi. De unde reformele succesive: rânduiala sfântului Benedict, a mănăstirii Cluny, a celei de la Cîteaux. În secolul al XIII-lea credinţa popoarelor rămâne naivă şi puternică, dar biserica se arată deseori inferioară speranţelor lor. Cu toată severitatea lui Grigore al VII-lea, mai sunt încă în Anglia mulţi preoţi de rang inferior căsătoriţi sau care trăiesc în concubinaj. Legământul sărăciei este tot atât de puţin respectat ca cel al castităţii. Anthony Beck, episcop de prin anul 1200, are o suită de o sută patruzeci de cavaleri. Nimic nu-i prea scump pentru el. „A plătit într-o zi, la Londra, patruzeci de şilingi pentru patru scrumbii proaspete, pentru că alţi mari seniori îl provocaseră să le cumpere. A achiziţionat, din spirit de bravadă, stofa cea mai scumpă ce se putea găsi şi a făcut din ea pături pentru cai". Simonia e răspândită pretutindeni. „Biserici, beneficii{98}, episcopii eparhiilor, totul se cumpără, totul se vinde". Un abate care se prezintă la Roma şi care nu-i prea sigur de latineasca lui cheltuieşte douăzeci de mii de livre pentru a-i îndulci pe examinatori, *examinatores suos emollire.* Preoţii parohiilor, care trebuiau să încaseze zeciuiala de la credincioşi, se văd adesea jefuiţi de vreo abaţie care pretinde, o dată cu drepturile de rectorat, şi toate zeciuielile mari (grâu şi lână) şi nu lasă nefericitului vicar decât zeciuielile inferioare (legume şi fructe). Cât despre călugări, deşi nu toţi au viciile imputate de satirici, sunt departe de a fi nişte modele de virtute. În zadar sfântul Bernard a interzis călugărilor ordinului cistercit să construiască edificii prea împodobite; magnificele abaţii pe care le-au lăsat în Anglia dovedesc gustul lor excelent, dar şi ineficacitatea rânduielilor lor.

II. Două ordine, înființate în secolul al XIII-lea, răspund mai bine decât vechile ordine călugăreşti constantei nevoi de credință a popoarelor: franciscanii şi dominicanii. Ordinele acestea „de cerşetori" nu mai sunt alcătuite din călugări, ci din „frați", care nu şovăie să părăsească mănăstirea pentru a trăi „în lume", printre frații lor, oamenii, într-o sărăcie absolută şi un dispreț total față de bunurile pământeşti.

Statutele ordinului fraților minori, înființat în 1209 de către sfântul Francisc, prevăd ca să trăiască din pomeni. Se înmulțesc cu o asemenea repeziciune încât, în 1264, căpetenia franciscanilor comanda opt mii de mănăstiri şi două sute de mii de frați. Ordinul fraților predicatori, înființat de sfântul Dominic în 1215, urmăreşte un țel puțin deosebit. Acest preot spaniol, observând ravagiile făcute de ereziile albigenzilor" din sudul Franței, precum şi campaniile sângeroase ale lui Simon de Montfort, propuse papei să lupte împotriva ereziilor nu numai cu sabia, ci şi cu cuvântul. Inocențiu al III-lea autorizează ordinul, a cărui dezvoltare n-a fost mai puțin prodigioasă decât aceea a ordinului franciscanilor şi avu curând călugări în toate țările.

III. Dominicanii şi franciscanii veniră în Anglia în 1221 şi 1224 şi începură curând o largă activitate. Aici nu aveau de luptat împotriva ereziilor. Nici albigenzii{99}, nici valdenzii{100} nu amenințau biserica romană. Dar ignoranța şi nepăsarea nu erau simptome mai puțin periculoase. Prestigiul papalității fusese atins de folosirea nemăsurată a excomunicărilor. Ne amintim că oraşul Londra îndrăznise, cu tot interdictul pontifical, să impună preoților săi celebrarea liturghiei.

Biserica, dacă voia să-şi păstreze influența sa în Anglia, trebuia să atragă clasele populare cu ajutorul

unor noi misionari. Marele rol pe care biserica îl jucase în formarea societății engleze se datora faptului că a fost singura legătură dintre nişte țărani pe jumătate barbari şi cultura din afară. Aceeaşi misiune trebuia să fie îndeplinită în continuare. Unul din aspectele tragice ale evului mediu este izolarea, deci ignoranța oamenilor de la țară. Dar cine putea să asigure legătura? Preotul parohiei? Era tot aşa de ignorant ca şi cei din parohia lui şi nu mai puțin izolat decât ei. Călugărul? Dar el ducea în mănăstire o viață care, oricât de sfântă ar fi fost, era o viață de egoist. Rolul acesta putea să-l joace, şi l-a jucat într-adevăr, călugărul cerşetor, care, făcând mereu drumul de la oraş la țară, trăia când printre frații săi, reînnoindu-şi bagajul de idei, când printre cei săraci.

IV. Un prim grup de franciscani traversă Canalul Mânecii în 1224. Erau în număr de nouă şi călătoria lor în Anglia a fost înlesnită de către mărinimia călugărilor din Fécamp. Se duseră direct la Londra, unde li se dădu o cămăruță într-o şcoală. Acolo puteau fi văzuți în jurul unui foc, bând scursoare de bere, „atât de amară încât unii preferau să bea apă chioară", notează cu groază şi milă o scriere din acea vreme. Afară de asta, nu mâncau nimic altceva decât pâine din cea mai ordinară şi, când nu era pâine, fiertură de ovăz. La Cambridge regele le dădu zece mărci pentru a închiria un teren şi îşi construiră o capelă, „atât de sărăcăcioasă că un singur dulgher, într-o singură zi a terminat-o aproape". Vreme îndelungată franciscanii respectară regula absolutei sărăcii. Când frații vrură să construiască o adevărată mănăstire, "provincialul"{101} Angliei protestă: „Nu m-am călugărit - spuse el - ca să înalț ziduri" şi puse să se radă din temelii o mănăstire de piatră pe care orăşenii din Southampton o clădiseră pentru ordinul său. Călugărilor care-i cereau perne de căpătâi, le-a răspuns: „N-aveți nevoie de aceste muncele ca să vă înalțe capetele spre

cer". E uşor de imaginat ce influenţă au avut asupra poporului nişte ordine care disprețuiau cu atâta sinceritate bunurile lumeşti.

V. Printre regulile stabilite de sfântul Francisc, prima care a încetat să fie observată de discipolii săi a fost aceea cu privire la disprețul față de cunoaştere. Unui novice care-i cerea o psaltire, Francisc i-a răspuns: „Eu sunt breviarul vostru". Îl apucase disperarea când aflase că unii membri ai ordinului său au devenit mari doctori; fără îndoială că el nu l-ar fi autorizat pe Roger Bacon - aşa cum a făcut Clement al IV-lea - să aibă cerneală şi pene de scris. Dar pentru a-şi asigura succesul predicilor lor, franciscanii şi dominicanii se văzură siliți să studieze cel puțin teologia. Trebuiau să se pregătească bine ca să poată răspunde la obiecții. Foarte curând deveniră - în universități - fericiții rivali ai clerului secular{102}. Călugării şi preoții nu-i vedeau bine pe aceşti frați cerşetori, ale căror picioare goale şi hrană proastă constituiau o condamnare cruntă a câştigurilor mari şi a abațiilor bogate. Dar studenții săraci îi primeau cu o încredere pe care n-o acordau clerului prea bine căpătuit. La Oxford şcoala franciscană atinse o reputație considerabilă. Ea a fost aceea care a dat naştere la trei dintre spiritele cele mai luminate ale timpului: Roger Bacon, Duns Scot şi Ockham, şi care a ridicat Universitatea din Oxford la înălțimea Sorbonei.

VI. Pe lângă primele două ordine de cerşetori se mai adăugară, în decursul secolului, încă două: augustinii şi carmeliții. Apoi, întocmai precum călugării dinaintea lor, „cele patru ordine" au ajuns să neglijeze disciplinele care le dăduseră măreție. Ar fi nedrept să le condamnăm; ele adoptau modul de existență al ființelor printre care trăiau, dar, în secolul al XIV-lea, „fratele care face chetă",

prea gras, prea bine hrănit, este una din țintele favorite ale satiricilor. Îndată ce şi ei cedează instinctelor fireşti, ocolesc statutul care le îngăduie să încalece un măgar, dar nu şi să aibă un cal, trăiesc în mănăstiri confortabile clădite pentru ei de bogătaşi păcătoşi, se îmbracă în haine călduroase şi îşi permit uneori luxul unei educații rafinate, îşi pierd influența asupra săracilor. Zadarnic predică un om ai cărui obraji graşi şi trandafirii dovedesc că de multă vreme se hrăneşte prea bine, că apostolul Pavel a trăit *in fame et frigore.* În *Povestirile din Canterbury,* „fratele" lui Chaucer aduce de pe atunci cu călugării rabelaisieni{103}. De fapt, cea mai mare parte a fraților nu erau oameni răi, dar contrastul dintre statutul ordinului lor şi felul lor de viață avea să furnizeze elemente pentru indignarea „celor puri". În afară de asta, într-o țară care de la sfârşitul imperiului normand şi al celui angevin începuse să capete conştiința originalității sale naționale, aceşti frați, care reprezentau ultimul val al contribuțiilor continentale şi care pretindeau că depind direct de papa, supărau pe mulți credincioşi. Între biserica romană şi biserica Angliei conflictul avea să izbucnească mai târziu, dar încă de pe atunci în conştiințele cele mai exigente sunt semănate cauzele profunde ale unei rupturi. Şi ele vor încolți.

XI
HENRIC AL III-LEA ŞI SIMON DE MONTFORT

I. Când, după moartea lui Ioan fără Țară, deveni rege legitim un copil de nouă ani, Henric al III-lea (1216), baronii, pe care ura împotriva tatălui îi aruncase în tabăra lui Ludovic al Franței, se adunară îndată în jurul coroanei. În sufletul acestei nobilimi, ea însăşi de origine străină, creştea sentimentul național. Pierderea

Normandiei, despărțindu-i de domeniile lor franceze, sfârşise prin a lega soarta baronilor normanzi de aceea a Angliei. În timpul minorității regelui, ostaşi destoinici, Guillaume de Maréchal şi Hubert de Bourg, asigurară liniştea țării. În sfârşit, în 1227 tânărul rege atinse vârsta majoratului. Henric al III-lea nu avea nici cruzimea, nici cinismul tatălui său. Prin pioşenia sa, prin naivitatea sa, reamintea mai curând de Eduard Confesorul, pe care-l admira mult şi în cinstea căruia reconstruise abația din Westminster. Dar nu prea era făcut să domnească peste Anglia acelui secol. Într-o perioadă când toate forțele reale ale țării căutau să impună anumite reguli puterii regale, el era absolutist; într-o perioadă de naționalism, el nu era englez. Căsătorindu-se cu Aliénor de Provence, se înconjurase de unchi ai reginei şi unul dintre ei, Petru de Savoia, construise pe malul râului palatul pe care-l reaminteşte astăzi Savoy Court. O dată cu rudele soției sale, regele chemă la putere şi rudele mamei, originare din Poitou. Baronii şi orăşenii, exasperați, începură să murmure: „Anglia a englezilor", şi cei mai proaspeți englezi dintre ei nu erau cei mai puțin vehemenți. În sfârşit, regele, foarte evlavios şi care păstra o vie recunoştință papei pentru protecția acordată pe vremea minorității sale, se recunoscu vasalul acestuia şi favoriză încălcările Romei în dauna clerului englez. Papa îşi luase obiceiul de a acorda favoriților săi italieni cele mai mari beneficii ecleziastice din Anglia, înainte chiar de a fi devenit vacante. Când aceşti *provisors,* sau abați provizorii, deveneau titulari, rămâneau liniştiți la Roma, numeau un vicar şi încasau veniturile lor de proveniență engleză. E lesne de imaginat turbarea clerului local şi sentimentul crescând de ostilitate față de papă şi de rege.

II. Nepopularitatea lui Henric al III-lea se accentuă treptat timp de treizeci de ani. Marea Cartă, deşi confirmată de şapte ori, nu fusese respectată niciodată.

Prețurile se urcau atunci în toată Europa pentru că renăscuse încrederea şi banii reintrau în circulație. Această creştere mărea automat cheltuielile de guvernare, dar baronii nu erau economişti şi, de câte ori regele le cerea noi subsidii, întâmpina o rea-voință crescândă. Neputându-se resemna să renunțe la marile visuri angevine, încercă să recucerească un imperiu francez, dar fu bătut la Taillebourg{104}. Atinse limitele răbdării englezilor când acceptă de la papă (care, pe tabla sa de şah diplomatică, „juca" cu regele Angliei împotriva împăratului) regatul Siciliei pentru cel de-al doilea fiu al său, Edmond. Era un dar oneros care trebuia cucerit; baronii refuzară categoric orice ajutor pentru această expediție, în afară de cazul când regele accepta unele reforme.

Marele Consiliu se întruni la Oxford în 1253 şi, contrar uzanțelor, seniorii veniră înarmați. „Sunt prizonierul vostru?", îi întrebă timid regele. Îi cerură să accepte „Proviziunile de la Oxford", care încredințau guvernarea regatului unui comitet de reforme. Acest comitet va avea controlul vistieriei; va numi pe marele justițiar, pe vistiernic, pe cancelar. Dacă ar fi durat, monarhia ar fi fost înlocuită de o oligarhie.

III. Regele jură, dar recurse îndată la tactica părintelui său şi fu dezlegat de jurământ de către papă. Baronii protestară; se conveni ca cele două părți să accepte arbitrajul lui Ludovic cel Sfânt, regele Franței, care se bucura de un mare prestigiu în Europa. Regele şi fiul său, Eduard, se îmbarcară pentru a se duce să apere ei înşişi cauza lor la Conferința de la Amiens. Ludovic cel Sfânt le dădu dreptate; el declară nule „Proviziunile de la Oxford", care erau contrare tuturor ideilor sale politice, şi confirmă că Henric are dreptul să folosească străini ca miniştri sau consilieri. Totuşi hotărârea, destul de neclară, confirma Marea Cartă. Cei mai conservatori

dintre baroni acceptară sentința de la Amiens, dar o grupare formată din baroni mai tineri şi mai îndrăzneți susțineau că sentința arbitrală era contradictorie, că nu se putea confirma în acelaşi timp Marea Cartă şi anula „Proviziunile", care erau o aplicație a ei, şi, în sfârşit, că lupta trebuia să continue. Şeful acestei grupări era bărbatul cel mai remarcabil din acea vreme: Simon de Montfort, conte de Leicester.

IV. Campionul libertăților engleze era un francez; dar, în moştenirea lăsată de părintele său, se afla comitatul de Leicester, confiscat odinioară de Ioan fără Țară. Henric al III-lea i-l restituise şi intrase cu el în legături destul de strânse; în 1238 căsătoria lui Montfort cu sora regelui îi indignase foarte mult pe englezi. Apoi cei doi cumnați se certară. Henric era nerăbdător şi uşuratic; Simon era nerăbdător şi serios. Merseră din ceartă în ceartă. Simon plecă în cruciadă şi, la întoarcerea sa, preluă administrația Gasconiei, făcu ordine în țară, dar cu atâta brutalitate încât nişte trimişi gasconi veniră să se plângă de el la curtea Angliei. Regele îl pofti pe cumnatul său să se justifice. Simon răspunse că un bărbat atât de nobil ca dânsul nu putea fi tulburat pentru bunul plac al unor „străini". Discuția se încălzi şi Henric pronunță cuvântul „trădător". „E o minciună - răspunse Montfort - şi, dacă n-ați fi suveranul meu, ar fi o zi nenorocită pentru dumneavoastră ziua în care ați îndrăznit să pronunțați acest cuvânt! - Întoarce-te în Gasconia, tu, provocator şi iubitor de certuri, şi ia-ți acolo răsplata precum odinioară părintele tău!{105} - Mă voi duce bucuros şi nu mă voi întoarce înainte de a fi făcut din duşmanii tăi sclavii tăi, oricât de ingrat ai fi". Înlocuit în Gasconia (1253) de lordul Eduard, moştenitorul tronului şi nepotul său, Montfort se întoarse în Anglia, amărât şi indignat, şi deveni repede şeful partidei reformiste. Prieten intim al marelui episcop şi teolog Robert

Grosseteste, foarte pios el însuşi, entuziast şi inspirând entuziasm, impresionat de relele ce bântuiau regatul, contele de Leicester fu sufletul opoziției aristocratice care a încercat la Marele Consiliu din Oxford să instituie controlul asupra autorității regale. După sentința de la Amiens, această opoziție se împărți. Mulți nobili cedară. Montfort ripostă cu obişnuita-i violență: „Am fost în multe țări - spuse el - şi nicăieri nu am găsit oameni atât de lipsiți de credință ca în Anglia. Dar chiar dacă m-ar părăsi toți, cei patru fii ai mei şi cu mine vom apăra cauza dreaptă". Reluă lupta, cu toate că fusese abandonată de ceilalți.

V. Trăsătura originală a acestei epoci este trezirea a „noi pături" la viața politică. Două grupe mai ales sunt interesante din pricina rolului pe care aveau să-l joace curând: cavalerii de la țară şi orăşenii din târguri. Clasa cavalerilor se lărgise mult în ultima sută de ani. Începând din 1278, va fi cavaler şi supus obligațiilor militare cavalereşti orice om liber al cărui venit funciar atinge douăzeci de livre. Cu majorarea prețurilor, numeroşi mici proprietari se vor trezi, vrând-nevrând, deținătorii unui lot de cavaler *(Knight's fee).* Încă de prin secolul al XIII-lea, micul nobil de țară, ocupat cu ogoarele şi treburile locale (viitorul *squire),* foarte deosebit de baronul războinic şi curtean, se înmulțise în mod rapid. Cavalerii aceştia formau o clasă înstărită, respectată şi care se obişnuise, mai ales după instituirea judecătorilor itineranți, să joace un rol mare în viața comitatului. Cititorul îşi aminteşte că, pentru alcătuirea juriilor, *sheriff-ul* propunea mai întâi adunării să numească patru cavaleri şi că aceştia alegeau mai târziu doi cavaleri de fiecare sută. Ei constituiau deci un grup de bărbați cu autoritate în provincia lor, la care era firesc să se facă apel când cineva voia să cunoască părerea comitatelor. Din 1213, Ioan fără Țară admisese la un Mare Consiliu

patru cavaleri de fiecare *shire.* În 1254, Henric al III-lea, având nevoie de bani şi marea nobilime fiindu-i ostilă, consultase prin *sheriff*-i curţile comitatelor şi ceru să se aducă răspunsurile acestora la Marele Consiliu de către doi cavaleri de fiecare *shire.* Fără îndoială în speranţa că, intimidaţi de maiestatea regală, aceşti provinciali nu vor îndrăzni să răspundă printr-un refuz.

VI. Prezenţa excepţională a câtorva cavaleri la Consiliu nu era suficientă, firește, ca să dea acestuia caracterul unui parlament modern. Cuvântul *parlament* este folosit în Anglia din anul 1239, dar, la început, el însemna pur şi simplu acţiunea de a vorbi. Un parlament era atunci o dezbatere a Marelui Consiliu, iar Marele Consiliu rămâne, ca odinioară, o curte de justiţie, compusă din *barones majores,* convocaţi individual, şi *barones minores,* convocaţi în mod colectiv de către *sheriff.* Cavalerii din 1254 nu sunt acolo decât în calitate de informatori; ei nu iau parte la şedinţă. Dar mintea îndrăzneaţă a lui Simon de Montfort avea să meargă mult mai departe. După sentinţa de la Amiens, marele rebel repurtă asupra trupelor regale o victorie completă la Lewes. Avusese împotriva lui pe nepotul său, lordul Eduard, şi o parte dintre baroni, dar de partea lui tânăra nobilime, orăşenii din Londra, entuziaşti, pe cât de prost înarmaţi, studenţii din Oxford şi mai cu seamă excelenţii arcaşi din Ţara Galilor, care apărau astfel, în mod direct, independenţa principatului lor. Simon, printre alte daruri, avea şi pe acela al strategiei. Îi făcu prizonieri pe rege şi pe moştenitorul său şi, decis să reformeze regatul, convocă, în numele regelui, Parlamentul din 1264, la care trebuiau să participe patru cavaleri „chibzuiţi" din fiecare comitat, aleşi pentru a trata cu prelaţii şi marii baroni treburile regatului.

VII. Scrierile timpului arată că gândirea politică devenea atunci foarte îndrăzneață. „Acei ce se supun legilor - spune un poet - sunt acei care le cunosc cel mai bine şi, deoarece e vorba de propriile lor interese, vor fi cu cea mai mare grijă". Simon de Montfort, în mâna căruia se afla realmente conducerea țării, încredință puterea unui comitet de nouă persoane, numite de trei electori. Marelui Consiliu el îi dădea dreptul de destituire a acestor electori. Era schița unei constituții aproape tot atât de complexă ca şi aceea a lui Sieyès{106}. Cu siguranță că Simon de Montfort era departe de a-şi închipui ce va fi într-o zi parlamentul britanic şi e un anacronism să se facă din el primul *whig*. Dar acest mare om înțelegea că forțe noi se iveau în țară şi viitorul va aparține aceluia care va şti să le folosească.

VIII. În anul următor, un număr de baroni săturându-se de aceste inovații, Simon, neclintit, hotărî să se sprijine mai mult pe clasele noi şi convocă celebrul Parlament din 1265, la care trebuiau să participe doi cavaleri de fiecare *shire* şi doi reprezentanți de fiecare oraş sau târg, aceştia din urmă fiind convocați printr-un *writ* trimis nu *sheriff*-ului, ci direct oraşului. De astă dată toate elementele viitorului parlament englez: lorzi, deputați ai comitatelor sau *county members,* deputații oraşelor, sau *borough members,* sunt reunite. Nu se poate spune totuşi că de la această experiență datează literalmente Camera Comunelor, pentru că deputații comitatelor şi ai oraşelor nu sunt acolo decât „cu titlu consultativ". Prezența lor ni se pare importantă pentru că noi îi cunoaştem consecințele. Contemporanilor li se părea, fără îndoială, firească. Rebelul îşi convoca partizanii.

IX. Un om, cel puțin, observa cu profund interes şi o

admirație involuntară politica populară a contelui de Leicester; era moştenitorul tronului, lordul Eduard. Inferior unchiului său prin caracter, lipsit de idealismul pătimaş care constituia noblețea lui Simon, Eduard era însă mai bine înzestrat ca să reuşească. Simon de Montfort, obsedat de măreția planurilor sale, refuza să țină seama de micimea oamenilor. Eduard, incapabil de a imagina ceva, era superior în executare. Evadând printr-o stratagemă (se făcu că încearcă toți caii nobililor care-l păzeau, apoi, după ce dădu peste cel mai iute, porni în galop fără a mai putea fi ajuns din urmă), adună pe baronii mărcilor de Vest şi de Nord, îl atacă pe Montfort, aplicând lecțiile de tactică primite de la el, şi-l învinse la Evesham. Montfort, bun jucător, admiră ca tehnician manevra care-i aducea pierzania: „Pe sfântul Iacob! - exclamă el - vin într-o ordine perfectă... De la mine au învățat această figură. Să ne rugăm lui Dumnezeu pentru sufletele noastre, căci trupurile noastre sunt în mâinile lor..." Se bătu eroic o dimineață întreagă, apoi, într-o întunecime aproape totală, datorită unei vijelii pe care contemporanii lui o considerară un miracol, fu ucis. Capul îi fu mutilat de duşmani, dar Eduard le îngădui franciscanilor să îngroape rămăşițele şi, vreme îndelungată, relicvele lui Simon de Montfort fură venerate de popor ca relicvele unui sfânt.

X. Cu Simon de Montfort dispare ultimul dintre marii francezi care au contribuit la edificarea Angliei. Curând fiii nobililor normanzi nu vor mai învăța decât engleza. Godwin şi Godgifu vor fi învins. Dar rolul regilor normanzi şi angevini a fost imens. În momentul în care Wilhelm Cuceritorul a debarcat, a găsit o țară de pionieri, o justiție locală şi rudimentară, o biserică imorală şi rebelă. Prin energia depusă de el, prin aceea a lui Henric I şi apoi a lui Henric al II-lea, a fost creată o administrație centrală, care s-a dovedit destul de puternică pentru a putea tolera

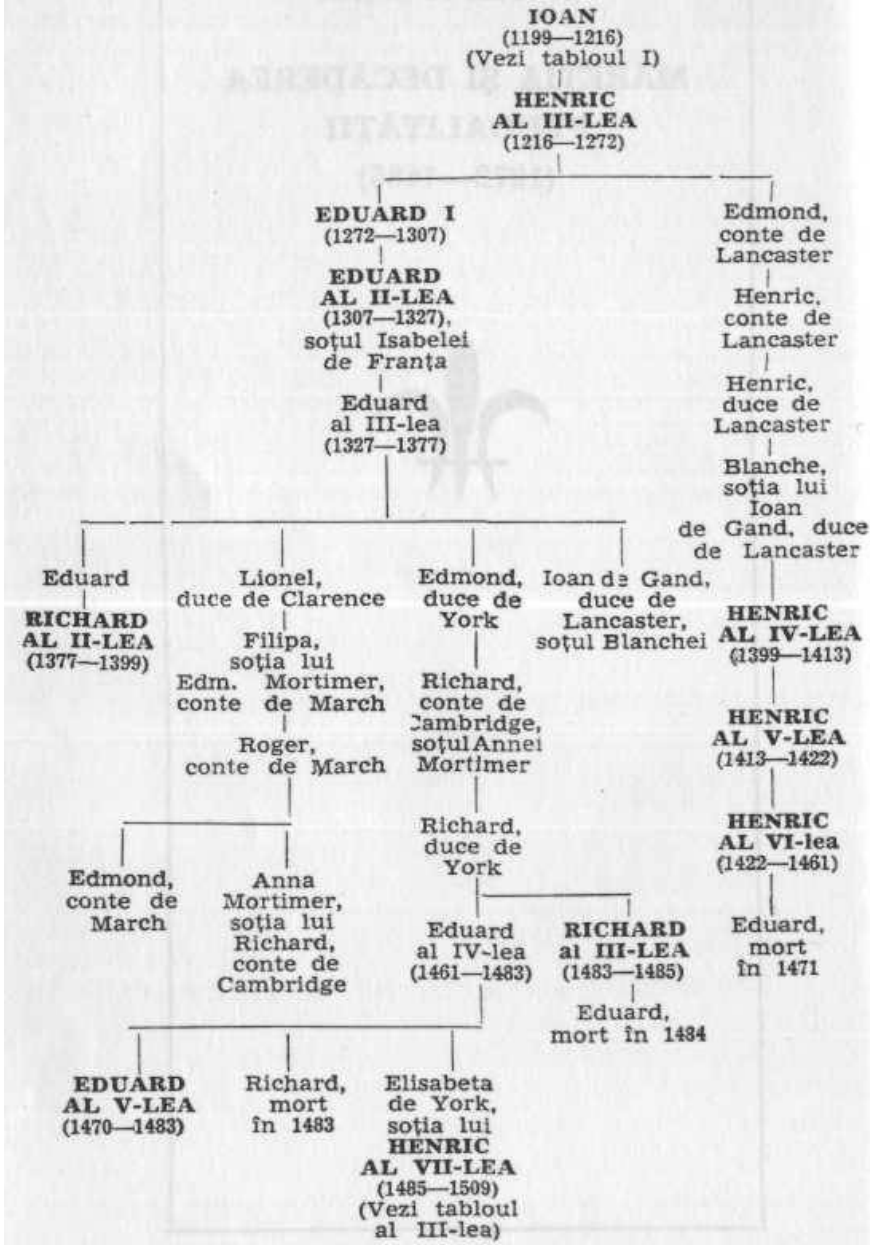
fără pericol libertățile locale. Multe din instituțiile pe care aceşti regi le-au impus sau proteguit: juriul, assizele, vistieria, universitățile există încă şi astăzi. Chiar şi Ioan fără Țară, rege perfid, şi Henric al III-lea, rege slab, au fost utili, în felul lor. Marea Cartă acordată de unul, confirmată de celălalt, anunță transformarea cutumei feudale în lege comună, pe care regele va trebui s-o respecte. Perioada care durează de la 1066 la 1272 este una din cele mai fecunde din istoria Angliei. Colonia normandă, întemeiată pe vremea cuceririi de către cinci mii de aventurieri, s-a dezvoltat într-un mod atât de original încât, în cursul secolelor următoare, după o ultimă tentativă de a uni cele două regate, al Franței şi al Angliei, va rupe orice legătură cu continentul. Îți poți imagina, într-un mod foarte aproximativ, această uimitoare soartă dacă presupui că Lyautey, cucerind Marocul, ar fi fondat acolo o dinastie acceptată de locuitori, că ea însăşi ar fi acceptat tradițiile locale şi că urmaşii săi ar fi dat acestui imperiu legi mai viguroase şi o prosperitate mai trainică decât în metropolă.

CARTEA A TREIA

MĂREȚIA ŞI DECĂDEREA FEUDALITĂȚII (1272-1485)

TABLOUL AL II-LEA

Ultimii regi Plantageneți

I

EDUARD I (1272-1307). REFORME LEGALE. ADMINISTRAŢIA INTERIOARĂ

I. Începând din anul 1066, cucerirea normandă ridicase - între patricieni şi plebei, între castelani şi țărani - dubla barieră a limbajului şi a urii: dar destul de repede cele două civilizații, alăturate una alteia prin forță, se amestecaseră. Țăranii saxoni îşi dăduseră seama de valoarea ordinii normande, iar seniorii normanzi respectaseră tradițiile poporului englez. În momentul urcării pe tron a lui Eduard I, fuziunea este aproape completă şi persoana regelui constituie simbolul ei. Deşi descinde în linie directă din Cuceritor, el poartă vechiul nume saxon al Confesorului şi este un rege englez. Ținta sa principală nu mai este recucerirea Normandiei, nici reconstituirea imperiului angevin, ci realizarea unității Marii Britanii, supunând Țara Galilor, apoi Scoția. Vorbeşte engleza cu aceeaşi uşurință ca franceza şi-l vedem - în timpul cruciadei - răspunzând pe englezeşte la *salaam*-urile ambasadorilor sultanului{107}. Sub domnia sa, limba engleză, care, începând din perioada cuceririi, circula pe ascuns în rândurile meseriaşilor şi vilanilor{108}, apare iar la lumină. Pe vremea lui Simon de Montfort este folosită într-un document oficial. Printre noii clerici "nu există unul la sută care să poată citi o scrisoare în vreo altă limbă decât latină sau engleză". Aproape de sfârşitul secolului al XIV-lea va înceta predarea limbii franceze în şcolile din Anglia şi Jean de Trévise{109} se va plânge că nici măcar nobilii nu-i învață pe copiii lor franceza. Ca şi limba, instituțiile lui Eduard I prefigurează Anglia modernă. Legile sale exercită o influență durabilă asupra structurii sociale a țării. În fine, cu toată sincera sa

pioşenie, Eduard va avea faţă de papă, încă de pe atunci, atitudinea unui şef de stat „naţional şi insular".

II. Modernismul şi insularismul sunt cu atât mai surprinzătoare cu cât regele, prin temperamentul său, rămâne un feudal şi, prin înclinaţiile sale, un Plantagenet. Bărbat semeţ, viguros, bine făcut, cu coapse lungi şi puternice de călăreţ, plăcerile sale favorite erau vânătoarea şi turnirul. Totdeauna intransigent în aplicarea legilor privitoare la păduri. Întoarcerea sa din cruciadă seamănă cu aventurile cavalerilor rătăcitori de prin romane. În drumul său, el înlătură nedreptăţile, atacă un hoţ din Burgundia şi se bate cu comitele de Châlon.

După cucerirea Ţării Galilor, pretinde să i se dea coroana regelui Arthur şi organizează un banchet al Mesei Rotunde{110}. Se făleşte că respectă cu toată rigoarea codul perfectului vasal faţă de regele Franţei, suzeranul său pentru Gasconia. Îi prestează omagiul datorat şi ascultă, supus, hotărârile suzeranului său. Deviza lui este: *„Keep troth... Pactum serva...* Respectă-ţi cuvântul dat". I se întâmplă, desigur, ca după ce şi-a dat cuvântul să-şi schimbe părerea; şi atunci se dovedeşte neîntrecut de abil în forţarea textelor pentru ca să împace făgăduinţele cu dorinţele. „Vrea să fie legal - observă un contemporan de-al lui -, dar el declară legal tot ce-i convine". Ca să se elibereze de un jurământ stingheritor, nu şovăie să recurgă la ereditara metodă a Plantageneţilor: absolvirea pontificală. La urma urmei, omul acesta e făurit totuşi după un model bun: are instincte nobile şi dovedeşte aptitudinea - rară la suveranii din vremea aceea - de a profita de ceea ce-l învaţă experienţa. Când a izbucnit revolta baronilor, a înţeles că a trecut timpul despotismului în Anglia şi că singurul mijloc de a consolida monarhia va fi de aci înainte sprijinirea ei pe noile clase în creştere. Irascibil,

orgolios, încăpățînat, uneori dur, dar muncitor, onest şi destul de rațional, cavalerul acesta este un om de stat.

III. Pe când în Franța întreaga legislație care ne ocroteşte datează de pe vremea lui Napoleon, în Anglia au şi astăzi putere de lege, dacă n-au fost abrogate, statutele lui Eduard I. La începutul domniei sale, Eduard, ca şi Cuceritorul odinioară, a ordonat o anchetă pe tot cuprinsul regatului pentru a şti în virtutea cărui drept, *Quo Warranto,* seniorii particulari dețineau o parte din puterea publică. Ancheta stârneşte furii violente printre nobili.

Când juriştii regelui îi cer contelui Warenne să arate documentele sale, el trage din teacă o sabie ruginită şi răspunde: „Iată hrisovul meu. Strămoşii mei au venit o dată cu Wilhelm Cuceritorul şi au luat în stăpânire pământurile lor cu această sabie. Cu această sabie le voi apăra împotriva oricărui uzurpator". Răspuns stingheritor pentru un rege cavaler. Dar Eduard I ştie de pe acum că hrisoavele scrise au în Anglia mai mult viitor decât dreptul sabiei, şi de altfel rezistența nu-i decât sporadică.

IV. Mulțumită stăpânirii de sine a regelui, sub domnia sa nu au fost conflicte iremediabile cu biserica. Dar între puterea civilă şi puterea religioasă certurile au fost numeroase; niciodată însă n-au atins violența acelora dintre Wilhelm Rufus şi Anselm sau dintre Henric al II-lea şi Becket. Cea mai gravă ceartă s-a iscat atunci când papa Bonifaciu al VIII-lea a interzis clerului, în 1296, prin bula *Clericis laicos,* să plătească impozit autorităților lumeşti. Eduard I, mâniat pe drept cuvânt, a ordonat să se pună sechestru pe bunurile bisericeşti şi pe lâna călugărilor. Călugării luară partea Romei; clerul parohiilor, mai mult englez decât roman, se arătă sensibil la învinuirile aduse de rege. Interveni o împăcare. Astfel

de discuții au ştirbit în mod periculos prestigiul papalității în Anglia. Captivitatea papilor în Franța (1305-1378)[111] avea să dea acestui prestigiu o lovitură şi mai gravă, punându-l pe papa la discreția inamicului.

Începând din secolul al XIV-lea, noul naționalism şi catolicismul tradițional deveniră greu de împăcat în ochii englezilor şi statutul *Provisor*-ilor interzise oricărui supus, şi îndeosebi clerului, să plătească taxe, venituri sau beneficii în afara regatului.

V. Aceasta însemna să sece izvorul cel mai abundent al încasărilor care alimentau tezaurul pontifical. Dar era nevoie ca regele să-şi apere cu înverşunare veniturile. Cheltuielile de guvernare se măreau o dată cu înmulțirea funcțiilor sale, iar vechile impozite (ajutoare feudale şi *geld)* nu mai ajungeau. Veniturile adiționale ale regelui sunt: banii de scut, taxa de răscumpărare de serviciul militar, care nu-i plătită fără greutăți şi dispare în 1322; impozitul asupra bunurilor mobiliare şi funciare, care se ridică în general la a cincisprezecea parte la țară şi a zecea parte la oraş (începând din 1334, cincisprezecimea şi zecimea vor fi fixate forfetar la treizeci şi nouă de mii de livre; de aci înainte, de câte ori parlamentul va vota „o cincisprezecime şi o zecime", asta va însemna treizeci şi nouă de mii de livre); şi, în sfârşit, drepturile de intrare şi ieşire a mărfurilor *(customs* sau taxe vamale). Drepturile acestea se aplică la ieşire asupra lânii şi pieilor, principalele produse ale regatului, şi la intrare asupra vinurilor.

VI. Eduard I se privează de bunăvoie de una din marile resurse ale strămoşilor săi, expulzând în 1290 pe toți evreii din Anglia. Eşecul cruciadelor avusese drept consecință o renaştere a urii poporului împotriva singurilor necredincioşi uşor de reprimat şi incapabili de

a se apăra. Erau acuzaţi de toate crimele. Nobilimea, care le era îndatorată, dorea să scape atât de creanţe cât şi de creditori. Măsura luată de rege a fost mai puţin inumană decât persecuţiile care au precedat-o. El îi autoriză pe evrei să-şi ia bunurile mobiliare şi porunci să fie spânzuraţi marinarii care i-au furat sau i-au asasinat pe pasagerii lor în timpul călătoriei pe mare. După plecarea evreilor, meseria lor de a da bani cu împrumut a fost exercitată în Anglia de către creştinii din Cahors, cahorsinii, care găsiseră un mijloc ingenios de a ocoli legile bisericeşti. Împrumutau în mod gratuit pentru un timp destul de scurt, apoi, după ce expira termenul şi suma nu era dată înapoi, cereau o indemnizaţie pentru timpul scurs de la data când urma să fie înapoiată. E ceea ce se chema daune-interese: *id quod interest*[112]. Curând, italienii, la rândul lor, exercitară meseria de bancher şi zarafii lombarzi dădură numele lor străzii unde îşi aveau casele de schimb: *Lombard Street.* Apoi englezii înşişi deveniră maeştri în comerţul de bani. Când, pe vremea lui Cromwell, evreii se întoarseră în Anglia, găsiră printre creştini rivali mulţumiţi, a căror îngăduinţă era largă, dar a căror concurenţă era de temut.

II
ORIGINEA ŞI DEZVOLTAREA PARLAMENTULUI

I. Sub domnia lui Eduard I apare pentru prima oară un parlament, compus din două Camere, dar crearea instituţiilor parlamentare n-a fost un act conştient. Bunul-simţ al regilor, puterea baronilor, rezistenţa orăşenilor opuseseră până atunci expediente succesive dificultăţilor neprevăzute. Parlamentul s-a născut din ciocnirea acestor elemente. Convocat de rege ca un instrument de guvernământ a devenit încetul cu încetul un instrument de control în mâinile baronilor, apoi în ale

națiunii întregi. La origine stă Marele Consiliu al suveranilor normanzi, a cărui umbră mai dă şi astăzi târcoale Palatului Westminster. Dacă intrăm în Camera Lorzilor, tronul ne aminteşte că regele este preşedintele acestei adunări. El o prezidează realmente în ziua când vine să citească mesajul regal. Cancelarul se aşază pe sacul de lână. De ce este acolo? Pentru că el convoacă, din ordinul regelui, această Cameră. Pe cine convoacă? Până în secolul al XIV-lea dreptul de a fi chemat la Consiliu este foarte imprecis determinat. Un pair al regatului este, literalmente vorbind, un gentilom care are dreptul de a fi judecat numai de egalii săi, dar există mai multe mii de asemenea seniori, pe când, în 1305, Consiliul nu se compunea decât din şaptezeci de membri, dintre care cinci comiți şi şaptesprezece baroni, ceilalți fiind funcționari ecleziastici sau regali. În fapt, regele îi convoacă pe acei de care are nevoie ca să-i consulte.

II. De pe vremea lui Simon de Montfort şi a discipolului său Eduard I a intrat în uz să fie consultați, în cazurile mai grave, nu numai baronii, ci şi reprezentanții „comunităților": doi cavaleri de fiecare *shire,* câte doi reprezentanți de fiecare oraş mai important. Scopul acestei convocări era dublu: pe de o parte, regele îşi dăduse seama că un impozit era mai bine primit dacă cereai mai întâi părerea celor care trebuie să-l plătească, pe de alta, neavând, din cauza greutăților de comunicare, nici un mijloc de a cunoaşte opinia publică, socotea că-i necesar să facă din când în când o expunere cu privire la situația regatului unor oameni care, venind din toate comitatele engleze, puteau apoi, prin istorisirile şi rapoartele lor, să creeze în țară un climat favorabil. La început, această metodă nu reprezintă un privilegiu nou acordat cavalerilor; dimpotrivă, este un mijloc comod de a-i stoarce de bani şi de a le face impresie. Unii cavaleri, în clipa când comitatul îi alegea în parlament, fugeau de

această corvoadă. De altfel, deputaţii comitatelor şi ai oraşelor nu luau parte în nici un fel la dezbaterile Consiliului. Ascultau în tăcere. Un *speaker* (pe atunci funcţionar al coroanei) comunica Consiliului asentimentul sau obiecţiile lor. Dar foarte curând se deprinseră să discute între ei şi, pe la sfârşitul secolului, le fu atribuită o sală de consiliu a călugărilor din Westminster ca loc de întrunire. Trebuie să remarcăm că primele şedinţe ale reprezentanţilor Comunelor sunt secrete; ele sunt tolerate, nu legale. „Originea Camerei Lorzilor este o curte de judecată; originea Camerei Comunelor este un comitet clandestin".

III. Obiceiul de a convoca diferitele „stări" ale unui regat (militarii, preoţii şi plebea) pentru a le cere consimţământul cu privire la impozite nu era, în secolul al XIV-lea, propriu Angliei. Ca şi corporaţiile, ca şi comunele, el era pe atunci o idee europeană. Aproape toţi suveranii timpului recurg la această metodă pentru a determina acceptarea taxelor care devin din ce în ce mai împovărătoare. Dar structura originală a societăţii engleze face ca parlamentul să devină în scurtă vreme cu totul altceva decât „stările generale" din Franţa. În Anglia, ca şi în Franţa, regele începe prin a cere ca fiecare din cele trei stări să-şi stabilească singură taxele, dar renunţă repede la aceasta, pentru că *împărţirea în stări nu mai corespunde realităţilor din Anglia:* a) episcopii făceau parte din Marele Consiliu nu în calitate de episcopi, ci ca mari vasali şi seniori feudali. *Restul clerului încetă de a mai trimite reprezentanţi în parlament.* Preoţii preferau să-şi voteze impozitele în propriile lor adunări: *Convocările* de la Canterbury şi de la York. Înspăimântaţi de neîncetatele conflicte dintre papă şi rege, doreau să se ţină la distanţă de puterea civilă. Ca urmare a abţinerii lor, Anglia se văzu orientată spre sistemul celor două Camere, b) Cavalerii ar fi putut sta alături de episcopi şi baroni, dar în adunările

comitatelor, în componența curții judecătorilor itineranți, cavalerii intraseră în relații constante cu orăşenii. De când orice beneficiar al unui venit funciar de douăzeci de livre trebuia să fie învestit cavaler, genul de om şi genul de viață legate de acest cuvânt se schimbaseră amândouă. Clasa cavalerilor se amesteca bucuros, prin căsătorii, cu negustorii bogați din oraşe. Ea însăşi avea mai curând un caracter agrar şi comercial decât războinic. *Experiența dovedi că aceşti cavaleri se simțeau mai la largul lor cu orăşenii.* De altfel, erau convocați, ca şi aceştia, de către *sheriff;* ca şi aceştia, erau reprezentanții unor comunități. Din unirea micii nobilimi cu orăşenii se născu Camera Comunelor.

IV. Aşadar două circumstanțe deosebite: retragerea de bunăvoie a clerului şi gruparea laolaltă a cavalerilor şi a orăşenilor făcură posibilă formarea unui parlament compus dintr-o Cameră superioară şi o Cameră inferioară. *Gruparea laolaltă a cavalerilor şi a orăşenilor este un fapt capital.* Ea explică de ce Anglia nu s-a găsit niciodată, aşa cum a fost Franța în secolul al XVIII-lea, împărțită în două clase vrăjmaşe{*}. La origine, sistemul feudal este aproape acelaşi în Franța (şi în toată Europa) ca în Anglia. „Situația țăranilor se deosebeşte prea puțin; pământul este posedat, ocupat, cultivat în acelaşi fel. De la granițele Poloniei până la Marea Irlandei, seniorul, curtea domenială de judecată, clasele feudale, regatul, totul se aseamănă..."

Dar în secolul al XIV-lea, pe când în Anglia clasele se întrepătrund, în Franța se ridică o barieră între nobilime şi restul țării. Nu pentru că nobilimea ar fi fost în Anglia o clasă deschisă, iar în Franța închisă, aşa cum s-a scris adeseori. Nici o clasă n-a fost mai deschisă decât nobilimea franceză{113}. Numeroase funcții înnobilau pe cei care le cumpărau. Numai că, dacă această barieră era uşor de trecut, „ea era stabilă, vizibilă, marcată de semne

prea evidente, odioasă pentru acela care rămânea afară". În Franța nobilimea era scutită de impozite. Fiul unui gentilom era gentilom de drept. În Anglia, numai baronul proprietar al unei baronii, şef de familie, avea dreptul de a fi chemat la Camera Lorzilor printr-o convocare individuală{*}. Fiul său avea libertatea să intre în Camera Comunelor ca să reprezinte comitatul său şi curând solicită această onoare. Dreptul de primogenitură şi legislația lui Eduard I cu privire la „domeniile împărțite" lăsară la voia întâmplării mii de mezini. „Dacă clasele de mijloc din Anglia, departe de a se război cu aristocrația, i-au rămas atât de profund ataşate, aceasta nu s-a datorat faptului că aristocrația era o clasă deschisă, ci mai curând din pricina formei sale nedefinite şi a necunoaşterii limitelor sale; nu atât pentru că se putea uşor intra în rândurile ei, ci pentru că nu se ştia niciodată când făceai parte din ea". În Anglia a existat mai curând o aristocrație de funcțiuni decât una de naştere, de unde prestigiul care se acordă încă şi astăzi serviciilor publice.

V. Dacă regii Angliei s-ar fi gândit că baronii, cavalerii şi orăşenii, chemați a face parte din două adunări, vor deveni o forță care, cu încetul, avea să acapareze toate prerogativele regale, cu totul alta ar fi fost, desigur, politica lor. Se pot concepe manevre care ar fi slăbit şi poate înăbuşit parlamentul încă de la naşterea sa. Regii Franței, ațâțând cele trei stări una împotriva celorlalte, convocând stările provinciale, în sfârşit, instituind o armată permanentă şi un bir permanent, tallia (impozit neconsimțit), vor edifica în trei secole o monarhie mult mai independentă față de națiune decât în Anglia. Dar nici regii Franței, nici parlamentele engleze nu făureau în mod conştient viitorul. Numai destinul i-a împins pe drumuri diferite. Cum ar fi putut Eduard I să prevadă puterea de mai târziu a parlamentului? Pentru ca

acesta să devină rivalul regelui, trebuia să obțină: 1. nu numai dreptul de a vota impozitele, ci şi controlul folosirii lor; 2. dreptul de a face legi, drept care, pe vremea lui Eduard I, nu aparținea decât regelui; Camera Comunelor nu putea decât să prezinte petiții; 3. dreptul de a conduce politica generală a țării, idee care i s-ar fi părut de neconceput oricărui membru al parlamentului din 1305. Politica era o treabă a regelui, de care numai el răspundea. Or, cum regele era inviolabil şi nu putea fi pus sub acuzare, un conflict între parlament şi coroană nu comporta altă soluție decât revocarea parlamentului sau detronarea regelui, adică anarhia. Va trebui, pentru a ieşi din acest impas, să se născocească ficțiunea responsabilității ministeriale. Dar oamenii nu vor ajunge la această complicată idee decât în etape. Prima sa formă va fi judiciară, şi nu politică; va fi punerea sub acuzare a miniştrilor de către Camera Comunelor, în fața Camerei Lorzilor, care îndeplineşte funcția de Înaltă Curte de Justiție, aşa ca în vremurile de început ale Marelui Consiliu. Această formă rudimentară şi brută a responsabilității ministeriale se va numi *impeachment* (adică acuzare), *Impeachment*-ul şi forma sa agravată, *attainder-ul* (lege de condamnare votată de Cameră, fără a se acorda acuzatului beneficiul formelor judiciare), vor fi măsuri crude, adesea nedrepte, dar poate că atunci era mai mic pericolul de a pedepsi pe nedrept un ministru decât acela de a detrona pe drept un rege.

III
EDUARD I ŞI CELȚII. CUCERIREA ȚĂRII GALILOR. ÎNFRÂNGEREA DIN SCOȚIA. EDUARD AL II-LEA

I. După cum Eduard I este primul dintre Plantageneți care poartă un nume englezesc, tot astfel el

este şi primul care încearcă să desăvârşească cucerirea Insulelor Britanice. A fost pregătit pentru această misiune încă din adolescență. În 1252 tatăl său îi dăduse Irlanda, comitatul de Chester (la fruntariile galice), pământurile regelui din Țara Galilor, insulele anglo-normande şi Gasconia. Un dar mai puțin generos decât pare. De când celții, respinşi de saxoni, se refugiaseră pe colinele din Țara Galilor şi din Scoția, îşi menținuseră independența şi continuaseră certurile lor intestine. Regii saxoni sfârşiseră prin a adopta în privința lor metoda pasivă a împăratului Hadrian, aceea a zidului de apărare, şi unul din ei construise (prin 790) digul lui Offa, pentru ca, de bine de rău, să pună stavilă muntenilor gali. În timpul cuceririi aventurieri normanzi îşi creaseră nişte domenii în văile Țării Galilor; ridicaseră nişte „movile", construiseră nişte donjoane, şi triburile disidente se refugiaseră pe coline. Ele îşi păstrau acolo limba şi moravurile. Poezia, muzica şi ocupația străină dădură naştere unui sentiment național în sufletul galilor. În masivul muntos din Snowdon, triburile se uniseră sub conducerea unui senior gal, Llywelyn ab Iorwerth, care se intitulă prințul galilor. Foarte abil, el a ştiut să joace dublul rol de prinț național şi senior feudal englez. Îi susținuse pe baroni pe vremea Marii Carte şi-şi asigurase astfel sprijinul lor. Nepotul său, Llywelyn ab Gruffyd (1246-1282), adoptase aceeaşi atitudine pe vremea lui Simon de Montfort, contribuind din plin la victoria de la Lewes. În zadar încercase Eduard - pe vremea când nu era decât lordul Eduard şi comite de Chester - să impună galezilor cutumele engleze; ei se revoltaseră şi-l învinseră. Tânărul Eduard ieşi ruinat din acel război, dar făcuse cunoştință cu metodele de luptă ale galezilor, cunoscuse valoarea arcaşilor lor, înarmați cu arcuri lungi, de o forță şi o pătrundere mult mai mari decât arcurile obişnuite, şi imposibilitatea de a folosi împotriva lor cavaleria feudală, pe care săgețile lor o puneau pe fugă. Atâtea lecții de care avea să-şi amintească.

II. Tatăl său, Henric al III-lea, îi dăduse, o dată cu comitatul de Chester, şi Irlanda, dar aici orice aventură militară părea zadarnică. Irlanda, odinioară leagănul sfinților, fusese în parte cucerită de la creştinii celți de către danezi, dar aceştia nu ocupaseră decât porturile răsăritene şi triburile celtice continuaseră, în interiorul țării, vendetele lor. În perioada în care biserica irlandeză încetase să aparțină bisericii romane, insula se înstrăinase cu totul de istoria Europei. Ea trăise în marginea lumii. Henric al II-lea, pe vremea când încerca să obțină, după uciderea lui Becket, iertarea papei, îl trimisese în Irlanda pe Richard de Clare, comite de Pembroke, supranumit Strongbow. Dar normanzii nu se putuseră stabili acolo, ca şi în Țara Galilor de altfel, decât la adăpostul castelelor lor. În jurul oraşului Dublin se întindea o mică zonă engleză care se numea *Pale*{114}. Dincolo de ea englezii nu aveau nici o influență şi baronii normanzi care posedau castele în afara zonei, după câteva generații, au adoptat limba şi moravurile irlandezilor. Aceşti baroni, care se bucurau acolo de drepturi suverane, nu mai vedeau cu ochi buni - ca şi triburile indigene - sosirea armatei engleze. În drept ei recunoşteau suzeranitatea regelui Angliei; în fapt menținеau un regim de anarhie feudală. „Anglia se dovedise prea slabă pentru a cuceri şi guverna Irlanda, dar destul de puternică pentru a o împiedica să învețe a se guverna singură".

III. Când Eduard deveni rege, galezul Llywelyn făcu greşeala de a crede că va putea continua să joace în Anglia rolul de arbitru între suveran şi baroni. Eduard I nu era Henric al III-lea şi se plictisi repede de sforăriile galezului. În 1277 pregăti o expediție în Țara Galilor, pe care o conduse el însuşi. Se tăiară drumuri largi prin

păduri; cele *Cinci porturi* furnizară o flotă care se înşirui de-a lungul coastei, ținând o strânsă legătură cu armata şi asigurând aprovizionarea ei. Llywelyn, fratele său David şi partizanii săi, împresurați pe masivul Snowdon, trebuiră să se supună când se lăsă iarna. Regele Eduard încercă atunci o politică de pacificare; îi tratã pe Llywelyn şi David cu generozitate şi chiar cu cinste. Apoi începu să administreze Țara Galilor după sistemul englez. Înființă comitate, curți şi trimise acolo judecători itineranți, care trebuiau să aplice *Common Law.* Galezii protestară; ei țineau la vechile lor datini. Eduard, spirit pe cât de hotărât, pe atât de îngust, nu voi să tolereze uzanțe pe care le considera barbare. Îşi menținu legile. Urmă o răscoală. Llywelyn şi David îşi călcară jurământul. Regele, neînduplecat față de oricine nu respecta un pact, luptă împotriva lor, de astă dată până la moarte. Llywelyn fu ucis într-o bătălie; David fu spânzurat, rupt în patru şi sfârtecat. În 1301 regele îi dădu fiului său Eduard, născut în Țara Galilor şi crescut de o bonă galeză, titlul de Prinț de Wales, devenit de atunci titulatura fiului cel mai vârstnic al regilor Angliei. Cu toate că din acel moment au fost introduse legile şi cutumele engleze, principatul rămase în afara regatului şi nu trimitea deputați în parlament. Abia în secolul XVI-lea, Henric al VIII-lea făcu din Anglia şi Țara Galilor un regat unic (Actul de unire: 1536).

IV. Învingător al celților din Țara Galilor, Eduard I nu reuşi să iasă victorios în lupta sa împotriva celților din Scoția. Acolo se instituise o monarhie feudală, la un nivel de civilizație analog cu civilizația anglo-normandă. O întreagă provincie scoțiană (Lothian) era populată de englezi; mulți baroni aveau domenii de o parte şi de alta a frontierei; o fuziune părea destul de uşoară. După ce muri regele Scoției, nelăsând ca urmaş decât o fetiță care locuia în Norvegia, Eduard făcu o propunere foarte

înțeleaptă: s-o ia în căsătorie fiul său, ceea ce ar fi dus la unirea celor două regate. Ideea părea a fi acceptată de cea mai mare parte a scoțienilor şi Eduard trimise o corabie în Norvegia ca s-o aducă pe prințesă. Pentru a o distra pe „fata din Norvegia" în timpul călătoriei pe mare, se pregătiseră pe navă alune, ghimbir, smochine, turtă dulce, dar gingaşa copilă, neputând suporta grelele condiții ale trecerii mării, muri pe drum şi marii seniori scoțieni începură de îndată să-şi dispute coroana. Doi dintre ei, John Balliol şi Robert Bruce, ambii înrudiți cu familia regală şi ambii de origine franceză, păreau a fi deopotrivă de îndreptățiți. Eduard, ales ca arbitru, atribui regatul lui John Balliol, care fu încoronat la Scone. Dar regele Angliei, îmbătat de faptul că s-a recurs la autoritatea lui, ceru noului rege şi nobililor scoțieni să-l recunoască drept suzeran.

V. Scoțienii crezuseră că o asemenea suzeranitate va rămâne pur formală. Când Eduard anunță că un împricinat a cărui cerere a fost respinsă de o curte scoțiană va putea în viitor să facă apel la tribunalele engleze, John Balliol intră în alianță cu regele Franței, adversar al lui Eduard din pricina Gasconiei, şi-i comunică regelui Angliei „neîncrederea sa", refuzând să răspundă la o chemare a suzeranului său. „A făcut smintitul nebunia asta? - întrebă Eduard. - Dacă nu vine la mine, vom merge noi la el". Într-adevăr, a intrat în Scoția, l-a făcut prizonier pe Balliol, a luat cu el piatra sfântă din Scone despre care se spunea că e părticică din stâlpul pe care s-au cățărat îngerii lui Iacob{115} şi a pus s-o încrusteze într-un jilț care avea să servească de atunci drept tron pentru încoronarea regilor Angliei.

VI. Eduard I, după ce repurta o victorie, începea totdeauna prin a-şi arăta mărinimia. Mai întâi, aşa cum

făcuse şi în Ţara Galilor, impuse Scoţiei acele legi engleze care-i erau dragi şi pe care le admira. Se izbi de o rezistenţă neaşteptată, nu din partea baronilor, ci a poporului scoţian, care, sub conducerea unui cavaler, William Wallace, se răsculă. În zadar ieşi Eduard învingător la Falkirk, în zadar puse de-i spânzură pe toţi prizonierii şi pe Wallace însuşi, în zadar devastă complet regiunea de la frontieră, încât o preschimbă într-un deşert. Pe vremuri încă romanii fuseseră siliţi să recunoască că o victorie în Scoţia era întotdeauna preludiul înfrângerii. Liniile de comunicaţie erau prea lungi, clima prea aspră, ţara prea săracă. În cronicile lui Froissart{116} se întrevăd aceste lamentabile cavalcade ale armatei engleze, „toată ziua prin munţi şi pustietăţi sălbatice, fără a găsi vreun drum, cărare sau potecă şi fără a întâlni vreun oraş, nici casă, nici colibă" şi, în tabăra cealaltă, războinicii scoţieni, „crânceni, îndrăzneţi şi viguroşi, rezistenţi la oboseală, fără convoaie militare şi atât de cumpătaţi că se mulţumesc drept orice provizie cu o desagă de făină de ovăz". În 1305 Eduard se crezu stăpânul întregii ţări, în 1306 Robert Bruce răsculă din nou Scoţia şi fu încoronat la Scone.

VII. Regele Angliei era bătrân, infirm, dar jură, într-un straniu jurământ mistic, „înaintea Domnului şi a Lebedelor", să zdrobească revolta scoţienilor şi, dacă iese învingător, să nu mai ia niciodată armele împotriva creştinilor, să se ducă în Ţara sfântă şi să moară acolo. Această ultimă campanie din Scoţia îi puse capăt vieţii. Pe patul de moarte, îşi luă rămas bun de la fiii săi. Le ceru ca o sută de cavaleri să-l ducă inima în Ţara sfântă, să nu-i fie înmormântat trupul înainte de înfrângerea scoţienilor şi oasele să-i fie purtate în fruntea bătăliei, astfel ca, mort fiind, să-şi ducă armatele la victorie, ca şi în viaţă. El însuşi compuse inscripţia pe care dorea s-o vadă gravată pe mormântul său: *Eduardus Primus*

Scotorum Malleus hic est. Pactum serva[117].

VIII. *Pactum serva...* Nicicând vreun jurământ nu fu mai puțin respectat decât jurământul acestui fiu față de tatăl său. Eduard al II-lea renunță imediat la cucerirea Scoției şi, când fu constrâns de evenimente să reia lupta împotriva ei, fu bătut la Bannockburn (1314). Era un bărbat ciudat, viguros şi efeminat totodată. Se înconjura de favoriți de-a dreptul uluitori: grăjdari, tineri meseriaşi, şi iubea mai ales pe un gascon, Pierre Gaveston, ale cărui glume exasperau curtea tot atât cât îl amuzau pe rege. Eduard al II-lea nu se interesa de loc de treburile regatului, neavând înclinații decât spre munca manuală şi muzică. După ce se căsători, îşi părăsi îndată soția „pentru prietenul său Pierre". Se ştia el însuşi atât de fricos încât ceru să fie întrebat papa dacă ar fi un păcat să se frece pe corp cu un ulei care dă curaj. În cele din urmă mânia baronilor deveni atât de puternică încât îl uciseră pe Gaveston. Episcopul de Hereford ținu o predică pe textul: „La cap am durerea"; episcopul de Oxford luă drept temă textul Genezei: „Voi pune vrăjmăşia între tine şi Femeie şi ea îți va zdrobi capul". Evenimentele confirmară profeția. Regina, care-şi luase un amant, pe Mortimer, se puse în fruntea unei răscoale împotriva soțului ei, îl făcu prizonier şi parlamentul obținu de la Eduard al II-lea să renunțe la coroană în favoarea fiului său, care fu proclamat rege sub numele de Eduard al III-lea. Cât despre regele detronat, acesta muri în chinuri groaznice. Paznicii îl străpunseră cu un fier înroşit (1327). Vreme de câțiva ani puterea reală fu exercitată de regina-mamă şi de Mortimer. Dar tânărul Eduard al III-lea era altfel de om decât tatăl său; curând se revoltă împotriva tiraniei lui Mortimer, porunci să fie arestat şi ucis (1330). După care se strădui să fie un rege puternic, aşa cum fusese bunicul său, Eduard I.

IV
RĂZBOIUL DE O SUTĂ DE ANI (PRIMA PARTE)

I. Între Franța şi Anglia un război decisiv devenise aproape inevitabil. Caracterul întâmplător al moştenirilor feudale ducea la o încrucişare de destine şi teritorii. Regele Angliei (de altfel, pe jumătate francez) deținea în mod legal Guyenne şi Gasconia, care erau necesare regelui Franței pentru împlinirea teritorială a regatului său. Regele francez sprijinea, împotriva regelui Angliei, Scoția, pe care acesta trebuia s-o cucerească pentru a se simți în siguranță pe insula sa. Nici una dintre cele două situații nu mai putea dura. Se afirmă îndeobşte că pricina imediată a conflictului a fost candidatura la tronul Franței a lui Eduard al III-lea, fiul lui Eduard al II-lea şi al Isabelei de Franța, şi prin urmare nepotul lui Filip cel Frumos. Nu este exact. E adevărat că, dacă juriştii francezi ar fi admis, aşa cum făcuseră de nenumărate ori englezii, succesiunea la tron în linie feminină, titlurile lui Eduard la coroana Franței ar fi avut aceeaşi valoare ca titlurile lui Carol de Evreux, alt nepot al lui Filip al IV-lea, prin Ioana de Navarra. Dar când, sub pretextul de a aplica o veche lege a francilor, numită legea salică, juriştii i-au îndepărtat pe cei doi pretendenți şi l-au ales pe cel mai apropiat moştenitor în linie masculină, pe Filip de Valois, fiul unui frate al lui Filip al IV-lea, Eduard al III-lea s-a gândit atât de puțin să declare război pentru a-şi apăra drepturile, încât a acceptat să vină la Amiens, să-i presteze rivalului său omagiu pentru Gasconia. Şi a făcut-o, contrar uzanțelor feudale, cu coroana pe cap şi purtând o mantie de catifea stacojie, brodată cu leoparzi de aur; dar Filip se mulțumi să protesteze de formă, iar Eduard s-a întors în Anglia mulțumit de onorurile care i s-au adus. În 1331 a confirmat, printr-o scrisoare

patentă{118}, omagiul său direct{119}.

II. Dacă în 1340 şi-a asumat titlul de rege al Franţei şi a pus pe blazonul său crinii Franţei alături de leoparzii Angliei, a făcut-o la cererea orăşenilor din Flandra. Iată de ce: principalul produs al Angliei era lâna; principala ocupaţie a flamanzilor era ţesutul şi apretatul stofelor. Anglia agricolă şi Flandra manufacturieră trăiau în simbioză. Îndată ce regele Franţei păru să râvnească la Flandra şi îi impuse un comite francez, negustorii englezi se agitară. „Era vorba (scria Michelet), pentru rege, de succesiunea Franţei; pentru popor, de libertatea comerţului. Adunată în jurul Sacului cu lână, Camera Comunelor votă cu dragă inimă armate. Amestecul de industrialism şi cavalerism dă întregii acestei istorii un aspect bizar. Mândrul Eduard al III-lea, care la Masa Rotundă s-a legat prin jurământ să cucerească Franţa, ca şi această tagmă de cavaleri de-a dreptul nebună, care, în urma unui legământ, poartă un ochi acoperit cu postav roşu, nu este totuşi atât de nebună ca să lupte pe cheltuiala sa. Candoarea cruciadelor ţine de altă epocă; cavalerii de acum sunt de fapt comis-voiajorii negustorilor din Londra şi Gand".

Dar negustorii din Gand ezitau să declare război regelui Franţei, suzeranul lor, frământaţi de scrupule cu atât mai mari cu cât se angajaseră să plătească două milioane de florini papei dacă ar fi comis această încălcare a îndatoririlor lor. Iacob Artevelde, şeful lor, găsi mijlocul să îmbine respectarea tratatelor cu violarea lor. Îl sfătui pe regele Angliei să pună alături de emblema de pe blazonul său emblema Franţei. Şi astfel aliatul flamanzilor, şi nu adversarul lor, ar deveni adevăratul rege al Franţei şi cel căruia îi prestau jurământ.

III. Războiul de o sută de ani a fost deci un război

dinastic, un război feudal, un război național şi mai ales un război „imperialist"{120}. Obiectivul negustorilor englezi când îi dăruiră regelui douăzeci de mii de saci de lână pentru a acoperi cheltuielile de război era să-şi păstreze cele două zone de influență indispensabile comerțului lor: Flandra, cumpărătoare de lână, şi Bordeaux, producătoare de vin, banii încasați la Bruges şi la Gand fiind vărsați în schimbul butoaielor sosite din Bordeaux. În sfârşit, trebuie să adăugăm că războiul a fost popular în Anglia pentru că ducea armatele într-o țară bogată, unde puteau prăda din plin. Eduard al III-lea şi baronii săi erau „floarea cavaleriei", dar „scuturile lor cu blazoane serviră drept firmă unei întreprinderi de jaf", ale cărui lamentabile ravagii se pot urmări în Froissart. „Şi fură englezii stăpâni pe oraşul Caen vreme de trei zile; şi trimiseră cu şalandele toată prada lor: stofe, bijuterii, veselă de aur şi argint şi alte bogății până la vasele lor cele mari... E de necrezut ce abundență de stofe au găsit englezii în oraşul Saint-Lô... Louviers era un oraş din Normandia unde se produceau multe stofe; era întins, bogat şi făcea comerț mare, dar, nefiind oraş închis, fu călcat şi jefuit..."

„Întreaga Anglie era plină de lucruri capturate din Franța, astfel că nu se găsea o femeie care să nu poarte vreo bijuterie sau să nu-i fi trecut prin mână vreo lenjerie frumoasă sau vreun pahar, o părticică din prada trimisă din Caen sau din Calais".

IV. E interesant de observat că încă de pe atunci încep să apară principalele trăsături ale politicii engleze, impuse acestei țări de poziția sa, ca şi de firea poporului său: a) *Anglia are nevoie să fie stăpâna mării, căci altfel ea nu poate nici să-şi continue comerțul, nici să trimită trupe pe continent şi nici să țină legătura cu trupele trimise anterior.* Încă din primele zile ale acestui război, marinarii englezi din cele *Cinci porturi* dețin superioritatea şi ies

învingători în bătălia de la Ecluse. Atâta timp cât îşi menţine superioritatea navală, Anglia triumfă uşor. Mai târziu, Eduard al III-lea îşi va neglija flota, francezii şi spaniolii se vor alia şi inferioritatea navală a Angliei va marca începutul înfrângerilor sale. b) *Anglia, neputând să trimită pe continent decât armate relativ puţin numeroase, încearcă să lupte împotriva adversarilor săi punând bazele unor ligi continentale cărora le furnizează subsidii.* Astfel la începutul războiului de o sută de ani, Eduard al III-lea caută să-şi alieze împotriva Franţei nu numai comunele flamande, ci şi pe împărat. „Nu precupeţeşte în scopul acesta nici aur, nici argint şi oferă bijuterii scumpe seniorilor, doamnelor şi domnişoarelor".

V. Nereuşind să închege această coaliţie, era să ia hotărârea de a ataca Guyenne, când Sir Geoffrey de Harcourt îi atrase atenţia că Normandia nu era apărată. Astfel se explică debarcarea la La Hougue, cu o mie de nave, patru mii de cavaleri şi zece mii de arcaşi englezi şi galezi (1346). A fost un spectacol sfâşietor trecerea armatei prin această bogată provincie „care de mai multe generaţii nu cunoscuse războiul" şi ai cărei locuitori nu mai ştiau cum să se apere. În clipa aceea regele Angliei nu avea alt plan de război decât să devasteze cât mai mult Franţa de nord şi să se retragă prin Flandra, înainte ca regele Franţei să-şi fi strâns vreo armată. Dar, începând din Rouen, Eduard găsi toate podurile de pe Sena distruse şi nu putu trece decât pe la Poissy. Filip avusese timp să-şi cheme vasalii şi-i aştepta între Somme şi mare pe englezii care în momentul acela se crezură pierduţi. Victoriile pe care le repurtară la Crécy (1346) şi mai târziu la Poitiers (1356) îi uimiră şi-i umplură de un imens orgoliu. În 1347 puseră stăpânire pe Calais, care le asigura dominaţia asupra Canalului Mânecii şi pe care îl vor păstra două sute de ani, după ce vor fi expulzat aproape pe toţi băştinaşii şi-i vor fi înlocuit cu englezi. Aci

se petrece emoționanta povestire despre orășenii din Calais{121}, care trebuie citită în Froissart, ținând seama însă şi de rezervele lui Michelet.

VI. De ce au fost englezii mereu învingători în aceste campanii? Istoria războaielor este istoria unei îndelungate lupte între forța de şoc şi proiectil. Forța de şoc poate lua forma unei şarje de cavalerie, a unui asalt al infanteriei, al unui atac cu care blindate. Proiectilul a fost când o piatră aruncată cu praştia, când o săgeată, o ghiulea, un glonț, un obuz, o torpilă. Succesul regimului feudal fusese inaugurat prin triumful unei trupe de şoc: cavaleria în zale. Feudalitatea va fi ruinată de artileria regală *(ultima ratio regum)* şi de două pedestrimi populare: arcaşii englezi, sulițaşii şi halebardierii elvețieni. Abia la sfârşitul secolului al XIII-lea arcaşii căpătară un loc important în armatele engleze. Arcul prea scurt al țăranilor saxoni trăgea la mică distanță şi n-avea destulă forță de pătrundere pentru a opri o şarjă de cavalerie. Arbaleta, introdusă în Anglia, ca şi în Franța de mercenarii străini, păruse o armă atât de periculoasă în secolul al XII-lea încât biserica ceruse, fără succes, interzicerea ei. Dar arbaleta cerea prea mult timp pentru reîncărcare. Între două descărcări, cavalerul putea străpunge linia. Dimpotrivă, arcul lung pe care Eduard I îl descoperise în cursul campaniilor din Țara Galilor trăgea repede, proiectilul ajungea până la o distanță de o sută şaizeci de metri şi putea țiutui de şa coapsa unui cavaler îmbrăcat în zale. Eduard I, excelent comandant de oşti, ştiuse să grupeze cu îndemânare, în bătăliile pe care le-a purtat, cavaleria uşoară şi arcaşii de tip galic. Prin statutele privind slujba militară impusese tuturor micilor proprietari englezi folosirea arcului lung. Tenisul, bilele, popicele şi alte jocuri fuseseră declarate ilegale, pentru ca tragerea cu arcul să devină singura distracție a supuşilor, „în afară de cei şchiopi şi cei neputincioşi". Orice

proprietar cu un venit funciar de patruzeci de şilingi trebuia să posede un arc şi săgeți, părinții fiind datori să-şi învețe copiii să tragă cu el. Îi fu deci uşor regelui, în clipa în care avu nevoie de arcaşi pentru bătăliile sale în Franța, să-i recruteze fie dintre voluntari, fie cerând comitatelor un anumit număr de oameni. Victoriile lui Eduard al III-lea se datorează superiorității armelor.

VII. În mod greşit regele Franței este înfățişat la începutul acestui război ca fiind mai „feudal" decât adversarul său. Nici un suveran nu putea fi mai feudal decât Eduard al III-lea, căruia îi plăcea ceremonialul cavaleresc, se fălea cu curtoazia lui, suspina după femei, jura să reînființeze Masa Rotundă, în care scop construi turnul circular din Windsor şi înființă Ordinul Jaretierei, compus din două grupe a câte doisprezece cavaleri, comandate unul de însuşi regele, celălalt de fiul său, Prințul Negru. Dar continuându-şi jocul cavaleresc, ca şi bunicul său, Eduard al III-lea era un suveran realist. Îşi luase drept deviză: *„It is as it is...* Este aşa cum este". Se dovedea un bun administrator, ceea ce nu era de altfel un mare merit, întrucât moştenise o monarhie bine organizată. Impozitele erau încasate cu uşurință, mai ales când era vorba de un război popular. Chiar şi țăranii englezi, de trei secole încoace, îi urau pe francezi din cauza amintirilor ancestrale care datau de pe vremea cuceririi, a unei îndelungate dominații de către o nobilime şi o limbă ambele străine. Dimpotrivă, în Franța ura față de Anglia s-a născut abia în toiul bătăliilor din războiul acesta. La început regele Franței nu se putu bizui pe sprijinul poporului său împotriva invadatorului. Vilanul era nepăsător. Regele n-are nici măcar posibilitatea să recurgă la împrumuturi de la negustorii bogați, nici să sechestreze lâna. Multe state provinciale refuză să voteze taxele şi, când le votează, contribuabilii îşi manifestă împotrivirea. „Rezistența la impozite va duce la

capitularea Franței în fața Angliei". Din lipsă de bani, regele Franței nu-şi poate strânge soldați. Vrând-nevrând, trebuie să se mulțumească cu cavaleria feudală, încă de pe atunci învechită şi care disprețuia pedestrimea. Nici după Crécy nobilimea franceză nu vrea să admită ideea unei victorii a vilanilor. Deoarece şarja cavaleriei nu mai răzbeşte, ea încearcă la Poitiers să şarjeze ea însăşi pedestru: dar atacul acesta, oricât ar fi fost de curajos, eşuă în fața arcaşilor.

VIII. Începând cu bătălia de la Poitiers (1356), în care regele Franței, Ioan cel Bun, a fost făcut prizonier de Prințul Negru, fiul cel mai mare al lui Eduard al III-lea, lecția este în sfârşit înțeleasă. Armata franceză refuză lupta, se închide în castelele fortificate şi-l joacă pe adversar, care nu-i înarmat pentru războiul de asediu. La sate țăranii încep să se sature de invazie. Jacques Bonhomme{122} îi hărțuie pe englezi, el nu-i prinde pe seniori ca să ceară bani pentru răscumpărarea lor, cum fac soldații de meserie, ci îi ucide când are ocazia. Armata engleză rătăceşte fără a putea angaja o luptă. Trupele se plâng de această îndelungată campanie. În sfârşit, în 1361, regele Angliei face pace la Brétigny şi, după ce pretinde întreg regatul Franței, se mulțumeşte cu Aquitania, comitatul de Ponthieu şi cu Calais. Era o pace ineficace, căci nu rezolva singura chestiune deosebit de serioasă - suveranitatea englezilor asupra provinciilor care nu mai voiau să fie engleze. În Périgord, în Armagnac, mulți murmurau, şi pe bună dreptate, că regele n-avea dreptul să-şi cedeze vasalii. Notabilitățile din La Rochelle spuneau: „Ne supunem englezilor cu vorba: dar cu inima niciodată". Rezistența aceasta conținea germenele viitoarelor războaie şi prevestea eliberarea finală a Franței.

V
CIUMA NEAGRĂ ŞI URMĂRILE EI

I. Începutul războiului de o sută de ani constituie pentru Anglia o perioadă de aparentă prosperitate. Furnizorii de alimente, armurierii, constructorii de nave fac avere. Jefuirea Normandiei duce la îmbogățirea soldaților şi a familiilor lor. Nevoia de bani a regelui permite oraşelor şi indivizilor să cumpere libertăți la prețuri convenabile. Situația vilanului, cu un secol înainte încă, începuse a se schimba cu repeziciune. Sistemul obligațiilor în muncă fusese stânjenitor pentru țăran, pe care-l împiedica să-şi lucreze pământul propriu. Dar nu era nici foarte comod pentru administratorul seniorului, care trebuia să organizeze munca folosind o mână de lucru intermitentă şi lipsită de răspundere. În secolul al XIII-lea apar două metode noi: sau vilanul plăteşte un înlocuitor care face, pentru el, munca obişnuită pe pământul domeniului; sau plăteşte seniorului o sumă de bani cu care administratorul angajează muncitori agricoli. E aproape arenda modernă, cu singura deosebire că banii plătiți de țăran reprezintă nu chiria pentru pământ, ci răscumpărarea unei servituți.

II. Adevăratul arendaş nu întârzie să apară. Unii seniori, în loc să exploateze o „rezervă", încredințând regia unui administrator mai mult sau mai puțin cinstit, care să se îmbogățească pe socoteala lor, găsesc că-i mai simplu să-şi parceleze domeniul şi să arendeze pământurile. Țăranul, pe de altă parte, socoteşte că-i mai avantajos să cultive pământuri împrejmuite, constituite într-un lot compact, decât să muncească pe nişte parcele dispersate care-i fuseseră atribuite până atunci pe

ogoarele comunale. Arenda plătită se numeşte în latină *firma,* o sumă fermă, de unde cuvintele *fermă* şi *fermier.* Două clase se dezvoltă atunci cu repeziciune în mediul rural englez: aceea a fermierilor, semiproprietari, liberi pe pământurile închiriate de ei, intermediari între cavaler şi fostul vilan, şi aceea a muncitorilor agricoli care au scăpat de şerbie, fie răscumpărându-se ei înşişi fie, în sfârşit, refugiindu-se timp de un an şi o zi într-un oraş proteguit printr-o cartă. Multă vreme de aci încolo seniorii şi parlamentele vor mai încerca să lege de pământ mâna de lucru, dar vor eşua. Căci, a doua zi după bătălia de la Crécy, un flagel va despopula Anglia şi va face mai puțin posibilă ca oricând restabilirea şerbiei.

III. Nu se ştie precis în ce au constat epidemiile de ciumă, care atât de multă vreme au pustiit lumea. Poate că numele acesta ascundea boli foarte diferite, mergând de la holeră şi ciuma bubonică până la gripa infecțioasă. Higiena lăsa de dorit, contagiunea se făcea repede, spaima era universală. Ciuma din secolul al XIV-lea a fost denumită ciuma neagră *(Black Death)* pentru că trupul bolnavului se acoperea de abcese de culoare închisă. Venea din Asia şi a atacat mai întâi insula Cipru prin 1347. În ianuarie 1348 domnea la Avignon, în august începuse a se întinde de pe plaja din Dorset spre câmpiile din Devon şi Somerset. Mortalitatea, deşi exagerată de cronicari sub imperiul emoției, a fost imensă. S-a scris despre sate în care nu mai rămăseseră destui oameni vii pentru a-i înmormânta pe cei morți, în care muribunzii îşi săpau singuri gropile, în care muncile câmpului erau părăsite, şi oile, fără păstori, rătăceau pe şesuri. E probabil că a pierit o treime din populația Europei, adică aproximativ douăzeci şi cinci de milioane de ființe omeneşti. În Anglia epidemia a ținut deosebit de mult. Staționară în 1349, a reînceput în anul următor şi a redus populația regatului de la patru milioane la circa

două milioane şi jumătate.

IV. Urmările economice ale unei despopulări atât de rapide trebuie să fi fost adânci. La sate țăranii supraviețuitori s-au trezit deodată mai bogați, deoarece ogoarele comunale erau împărțite la un număr mai mic de participanți. Mâna de lucru fiind redusă, zilierii deveniră pretenționşi şi refractari. Seniorii, nemaigăsind muncitori care să lucreze pe domeniile lor, căutară să arendeze pământul. Numărul arendaşilor independenți se mări şi, proprietarii fiind în panică, ei obțineau contracte de arendă avantajoase. Unii baroni acordau scutiri de arendă de teamă de a-i vedea pe arendaşi părăsindu-i. Câțiva îşi vândură la prețuri modice pământurile, ai căror proprietari deveniră țăranii. Mulți renunțară la agricultură pentru a se ocupa de creşterea oilor. Schimbarea aceasta, în aparență măruntă, constituie totuşi cauza primordială şi îndepărtată a naşterii Imperiului britanic. Căci dezvoltarea comerțului cu lână, nevoia de debuşeuri pentru acest comerț, necesitatea de a-şi păstra stăpânirea asupra mărilor aveau să aducă după sine lenta transformare a unei politici insulare într-o politică navală şi imperială.

V. În zadar seniorii şi parlamentele încercară, în secolul al XIV-lea, să lupte prin regulamente şi legi împotriva jocului firesc al mecanismului economic. Se votă un statut al lucrătorilor. Orice persoană având mai puțin de şaizeci de ani era obligată să meargă la munca câmpului în schimbul unui salariu dinainte de 1347 (salariu dinaintea ciumei). Erau scutiți numai acei care îşi câştigau existența practicând în mod notoriu o meserie calificată, precum şi negustorii. Lordul avea drept de întâietate la munca foştilor săi şerbi; el putea trimite la închisoare pe cei care refuzau să-i cultive domeniul.

Orice senior care accepta să plătească un salariu mai mare decât cel dinaintea ciumei era pasibil de amendă. În schimb, produsele alimentare trebuiau să fie vândute lucrătorilor la preţuri rezonabile. S-a întâmplat şi cu legea asta ce se întâmplă cu toate legile care pretind să stabilizeze salariile şi preţurile: aplicarea ei a întâmpinat mari dificultăţi. Statutul lucrătorilor rămase în vigoare până la urcarea pe tron a Elisabetei; timp de două secole toate parlamentele se plânseră că statutul este încălcat; cu toate aceste plângeri, patronii şi lucrătorii se încăpăţânară să ocolească legea. În registrele castelelor de pe vremea aceea se vede că administratorii, după ce indicau preţul plătit pentru seceriş şi treierat, ştergeau cifra înscrisă şi o înlocuiau cu o alta, mai mică. Cel dintâi preţ e fără îndoială cel veritabil; al doilea era destinat să se pună în concordanţă cu legea. Un senior spunea unui ţăran: „Salariul dumitale va fi cel din 1347, pentru că orice altă înţelegere ar putea să ne aducă neplăceri, dar vei avea dreptul să trimiţi oile la păscut pe păşunile domeniului în mod gratuit". Un al doilea acorda altfel de avantaje, şi concurenţa ducea la ridicarea salariilor. La câţiva ani după ciumă se constată că salariile agricole din toată ţara au crescut cu 50% pentru bărbaţi şi 100% pentru femei. În 1332 pământul aduce proprietarului său 20% din valoarea sa în bani; în 1350 profitul scade la 4 sau 5%.

VI. Ciuma, care a ruinat pe senior, l-a îmbogăţit pe micul arendaş. Nu numai că acesta a putut să cumpere pământuri sau să ia în arendă la preţuri convenabile, dar, pe când seniorul plăteşte mâna de lucru mai scump, arendaşul, care munceşte cu familia, nu suferă din cauza majorării salariilor. Pe piaţă, la târguri, îşi poate vinde legumele sau grâul la preţuri mai mici decât cele ale domeniului şi să realizeze totuşi un beneficiu serios. Şi zilierul e mai fericit decât înainte; dacă un senior riguros

pretinde să-i impună statutul lucrătorilor, el fuge în pădure şi apoi caută să ajungă într-un alt comitat, unde nevoia de muncitori e atât de stringentă încât nu i se prea cer explicaţii amănunţite unui om care-şi oferă braţele de muncă. Astfel, în timp ce pe câmpul de bătaie arcaşul devine auxiliarul indispensabil al cavalerului, apoi învingătorul lui, pe ogoare ţăranul devine un asociat de care trebuie să se ţină seama. Mulţi se plângeau de asta: „Lumea merge din rău în mai rău - scria Gower{123} în 1375 - când ciobanii şi văcarii cer mai mult pentru munca lor decât cerea înainte un administrator. Pe vremea mea muncitorii nu mâncau pâine de grâu. Se hrăneau cu fasole sau cu grăunţe mai ordinare şi nu beau decât apă; laptele şi brânza erau adevărate trufandale pentru ei. Atunci lumea era aşa cum trebuie să fie pentru oamenii de teapa asta. Trei lucruri sunt fără milă când le laşi s-o ia razna: inundaţia, incendiul şi mulţimea oamenilor de jos. A! vremuri, vremuri! încotro? căci poporul, care n-ar trebui să se ocupe decât de munca lui, pretinde să fie mai bine hrănit decât stăpânii..." În toate timpurile au existat asemenea plângeri, şi tot atât de zadarnice. Fie spre bucurie, fie spre întristare, adevărul e că sistemul feudal se clătina, subminat din toate părţile. Microbul ciumei negre determinase în numai câţiva ani o emancipare pe care în secolul al XII-lea spiritele cele mai îndrăzneţe nici n-ar fi putut s-o conceapă{124}.

VII. Dar înainte de a se transforma într-o inofensivă „gentry"{125}, nobilimea feudală se va încarna încă timp de un secol în nişte figuri cumplite. În vreme ce seniorul mijlociu sărăceşte, prin urmare slăbeşte, câţiva mari baroni devin nişte adevăraţi mici regi. Se căsătoresc între ei şi formează o castă închisă, legată de familia regală. Regii Angliei îşi iau atunci obiceiul de a asigura fiilor lor nişte domenii foarte întinse, alcătuite prin apanaje şi

căsătorii. Prințul Negru se însoară cu fiica contelui de Kent; un alt fiu al regelui, Lionel, devine conte de Ulster; un altul, Ioan de Gand, se căsătoreşte cu moştenitoarea familiei Lancaster (prima casă ducală) şi posedă zece castele fortificate, printre care celebrul Kenilworth, smuls familiei de Montfort. Contele de March are şi el vreo zece fortărețe; contele de Warwick şi contele de Stafford, fiecare câte două sau trei castele. Lord Percy, conte de Northumberland, posedă câteva mărci din partea de nord în numele regelui, dar şi în numele lui propriu. Toți aceşti mari seniori întreţin companii de soldați, care nu mai sunt vasali, ci mercenari şi pe care îi închiriază regelui pentru războaiele sale cu Franța. În intervalul dintre campanii, soldățoii aceştia, care se plictisesc, jefuiesc fermele, fură caii, violează femeile, se fac stăpâni pe domenii. În zadar parlamentul dă ordin magistraților să-i dezarmeze. Ar trebui un *sheriff* foarte îndrăzneț care să ia armele din mâna acestor tâlhari. De altfel slujba de *sheriff* e în decădere. *Sheriff*-ul din secolul al XIV-lea nu mai este un mare senior, ci de cele mai multe ori un cavaler, numit împotriva voinței sale şi care e foarte nerăbdător să treacă anul ca să lase altuia această corvoadă. Puțin câte puțin va fi înlocuit cu judecătorul de pace, funcționar aristocratic şi benevol, magistrat amator care va juca mai târziu, în istoria țării, un imens şi minunat rol. Dar în secolul al XIV-lea judecătorul de pace abia apare; *sheriff*-ul e neputincios; banditii nobili, „mândri copii ai lui Lucifer", fac din casele lor vizuini de hoți şi îşi hărțuiesc bieții lor vecini.

VI
PRIMII CAPITALIŞTI ENGLEZI

I. După ce războiul şi ciuma au dus la spargerea cadrului feudal, cadrul ghildei şi al corporației a devenit

şi el prea strâmt. Până în secolul al XIV-lea, lâna, principalul produs al Angliei, era exportată în Flandra, care o transforma în postav. Anglia fabrica şi ea ţesături pentru uzul poporului, dar subtilele secrete ale meseriei rămâneau în mâinile ţesătorilor din Bruges şi din Gand. Apoi se ivise o şansă de a muta în Anglia această îndeletnicire. Orăşenii flamanzi se certaseră cu seniorul lor; regele Franţei sprijinindu-l, meşteşugarii din Flandra fuseseră învinşi şi mulţi dintre ei nevoiţi să se expatrieze. Se îndreptaseră spre Anglia, aducând cu ei tradiţiile şi procedeele lor. Eduard al III-lea dorea să protejeze această industrie născândă; în 1337 interzise atât importul de postav străin cât şi exportul de lână. Aceasta a însemnat ruinarea Flandrei, căci pe atunci nu exista altă posibilitate de a procura lână în mari cantităţi decât din Anglia. Începând războiul cu Franţa, Eduard al III-lea nu mai putu menţine embargoul în toată rigoarea sa, pentru că, din motive politice, era silit să-şi mulţumească aliaţii flamanzi; dar impuse totuşi un tarif protecţionist.

Taxele percepute asupra ţesăturilor exportate din Anglia erau numai de 2%, pe când asupra lânii se ridicau până la 33%. Era o primă acordată fraudei. Unii negustori ocoliră legea scoţând din ţară oi netunse, dar parlamentul interzise traficul acesta. Planul lui Eduard al III-lea reuşi, şi producţia de postav deveni prima industrie engleză.

II. Sosirea unor postăvari flamanzi antrenă crearea în Anglia, cu toată existenţa ghildelor, a unor adevărate întreprinderi capitaliste. Producţia de postav e una din cele mai complexe, şi numărul operaţiilor necesare pentru transformarea lânei brute într-un produs finit, destul de ridicat. Lâna trebuia sortată, vopsită, amestecată, dărăcită, toarsă, ţesută, materialul ţesut trebuia degresat, călcat, scămoşat, tuns, curăţat de noduri şi, în sfârşit, presat pentru a căpăta strălucire. După concepţiile evului

mediu, fiecare din aceste operații trebuia să fie făcută de o corporație deosebită. E uşor de înțeles ce complicații se iveau în cursul vânzărilor şi cumpărărilor care trebuiau să aibă loc de-a lungul acestor procese de transformare. Pentru executarea unei singure comenzi, era nevoie să se obțină acordul a cincisprezece corporații. Nimic mai ispititor pentru cel care lucrează la piuă sau pentru un negustor de postav decât să cumpere lână, s-o dea la tors şi la țesut după comandă şi să supravegheze toate celelalte operații până la vânzare. Dar o astfel de concentrare a muncii era contrară principiilor ghildelor. Nu trecu însă mult şi întreprinzătorii, ca să scape de aceste obstacole, se instalară la țară. Acest nou tip de producător, care cumpără lână cu ridicata şi vinde produsul finit, va construi curând uzine. În secolul al XIV-lea existau la Barnstaple doi manufacturieri, care plăteau fiecare un impozit calculat la o producție de o mie de baloturi pe an. Sub domnia lui Henric al VIII-lea, un oarecare Jack de Newbury va instala două sute de războaie de țesut într-o singură clădire şi va folosi şase sute de muncitori.

III. Se apropie timpul când tinerii englezi cu spirit aventuros vor fi mai ispitiți de comerțul în stil mare decât de războaiele cavalereşti. Într-o corporație din secolul al XIII-lea, un maistru avea viitorul asigurat, dar posibilități limitate. Prețurile de vânzare şi de cumpărare fiind controlate, nu putea să facă repede avere. Marii negustori de la finele evului mediu nu se mai supun unor reguli prea prudente. Viața lor uimitoare impresionează imaginația populară. Ei iau locul cavalerilor rătăcitori din balade. Sir Richard Whittington, de trei ori lord-primar al Londrei, devine eroul unei legende. Rapsozii povestesc cum, biet orfan fiind, slujea la bucătăria unui mare negustor... Pe atunci era un obicei ca orice armator care trimitea o navă la mari depărtări să dea voie fiecăruia

dintre servitorii săi să depună un obiect oarecare pe vas, dând astfel şi celor mai umili şansa de a fi binecuvântați de Dumnezeu... Dick Whittington n-are nimic altceva pe lume decât o pisică, şi-i dă drumul pe corabia ce urma să plece. Or, nava trage la țărmul îndepărtat al unui regat barbar în care palatul regelui era năpădit de şoareci. La recomandarea căpitanului de vas, regele ia pisica şi, încântat de serviciile ei, ca să păstreze animalul, oferă pentru el de zece ori valoarea încărcăturii. Dick Whittington se trezeşte deodată mare bogătaş... Realitatea a fost mai puțin romantică; adevăratul Whittington, mare comerciant, a împrumutat regelui nişte bani şi, numit staroste al companiei negustorilor Etapei{126}, şi-a recuperat cu prisosință suma din drepturile vamale.

IV. William Canynges, comerciant de postav din Bristol, este un alt exemplar de acest tip nou de capitalist care face afaceri în lumea întreagă. Însuşi regele Angliei scria marelui maestru al cavalerilor teutoni şi regelui Danemarcei ca să recomande protecției lor pe supusul său devotat William Canynges. La Bristol acesta era vizitat de Eduard al IV-lea în propria sa casă. Avea sub ordinele sale opt sute de marinari şi a tocmit pe cheltuiala sa o sută de dulgheri şi zidari ca să clădească o biserică pe care a oferit-o oraşului său natal, Bristol. La bătrânețe s-a călugărit şi a murit ca decan al colegiului din Westbury. Puțin câte puțin aceşti mari negustori englezi au luat locul Ligii hanseatice în ce priveşte afacerile continentale. Bancherii lombarzi şi florentini, care-i înlocuiseră pe evrei în Anglia, fură ei înşişi înlocuiți de englezi. Bancherii Bardi din Florența se ruinaseră, de altfel, în serviciul regelui Eduard al III-lea. Împrumutându-i sume mari pentru campania sa în Franța şi sosind scadența, el a refuzat pur şi simplu să restituie banii, astfel că din cauza războiului de o sută de ani au sărăcit numeroase familii florentine. Încă de pe

atunci neutrii au descoperit cât e de periculos şi de lipsit de sens să împrumuți bani beligeranților.

V. Sub influența marilor negustori, ghildele se transformă. Nu mai domneşte egalitatea. Îmbrăcămintea şi petrecerile ajung la un asemenea lux că numai cei mai bogați puteau să le facă față. Corporația comercianților de vin a primit într-o singură seară cinci regi la un banchet. Calfele de meşteşugari, care odinioară ar fi putut pretinde să devină maiştri, se văd îndepărtate de la aceasta. Ele încearcă să se apere creând „ghilde de lucrători", care boicotează pe maiştrii răi. Apare astfel tendința de a se forma două clase distincte. Tot atunci încep şi scandalurile financiare. Negustorii din secolul al XII-lea n-au fost nici ei fără prihană şi destui au fost puşi la stâlpul infamiei, dar fraudele lor fuseseră mici pentru că afacerile erau simple şi uşor de controlat. O dată cu marele capitalism începe inevitabila cârdăşie dintre cei bogați şi puterea politică. În timpul bătrâneții lui Eduard al III-lea, cel mai tânăr dintre fiii săi, Ioan de Gand, duce de Lancaster, se înconjoară de financiari fără scrupule. Un negustor bogat din Londra, Richard Lyon, intră prin mijlocirea lui în Consiliul privat şi devine şeful unei adevărate „bande". Pe când toată lâna regatului trebuia să treacă prin portul *Estaple* (atunci Calais), unde se achitau taxele, Richard Lyon obținu să-şi trimită lâna prin alte porturi, unde nu plătea nici o dare. El adună astfel o imensă bogăție. Împreună cu lordul Latimer, prieten şi confident al ducelui de Lancaster, acaparează mărfurile care sosesc în Anglia şi fixează prețul la bunul său plac, astfel că unele mărfuri deveniră atât de rare în țară că populația săracă abia avea cu ce trăi. Manopere cu totul contrare spiritului evului mediu, care crezuse în prețuri fixate, în beneficii limitate şi considerase drept crimă orice combinație destinată să ducă la urcarea prețului mărfurilor de consum. Dar acest spirit al evului

mediu dispare; regele este acum sub dominația negustorilor; ei intră în parlamentele sale; numai ei alimentează vistieria. Politica externă dusă de aci înainte de Anglia va fi în favoarea lor{127}.

VII
NEORÂNDUIELI ÎN BISERICĂ

I. După invazii, biserica romană civilizase Anglia. Ea insuflase celor puternici un strop de moderație şi celor bogați un pic de milă. Apoi puterea şi bogăția au corupt-o şi pe ea. Sfinții trebuiseră s-o reformeze de câteva ori şi s-o readucă la virtuțile ctitorilor ei. Fiecare reformă fusese urmată de o nouă prăbuşire. Călugării din Cîteaux, ca şi acei din Cluny, frații cerşetori, ca şi călugării, au căzut pradă tentațiilor secolului. În acel sfârşit al secolului al XIV-lea, când o lume întreagă, care avusese măreția ei, termina prin a se descompune, biserica părea unul dintre cele mai bolnave organe ale corpului social. Ea mai dădu naştere în Anglia câtorva oameni mari, dar care erau mai curând administratori decât preoți. Un episcop, proprietar a treizeci sau patruzeci de domenii, ştia să controleze de minune socotelile administratorilor săi, să slujească pe rege, fie în fruntea cancelariei, fie a vistieriei; nu se mai ocupa de loc de sufletele oamenilor. Marele poet englez al acelei epoci, Langland, critic cu atât mai înverşunat al bisericii cu cât era un catolic fervent, se plânge de toți episcopii *in partibus*{128} care furnicau atunci prin Anglia, prelați care poartă numele de Ninive sau Babylon, n-au fost niciodată prin diocezele lor şi se îmbogățesc târnosind altarele sau ascultând spovedaniile care ar fi trebuit să fie făcute preotului parohiei.

Printre cei mai buni clerici, câteva conştiințe neliniştite gândeau că biserica se îndepărta de doctrina

creştinismului, că datoria unui preot era să ia drept pildă sărăcia evanghelică şi că, dacă trebuia să se dea Cezarului ce-i al Cezarului, nu era un motiv să se uite că Dumnezeu este deasupra Cezarului. „În fond se ciocneau două concepții despre biserică: aceea a lui Grigore al VII-lea şi aceea a sfântului Francisc din Assisi, a bisericii evanghelice şi a clerului cezarian".

II. În Anglia, cu cât episcopii şi călugării se îmbogățeau, cu atât preoții parohiilor erau şi mai nevoiaşi. În principiu preoții trebuiau să trăiască din zeciuială şi să scoată din ea pomenile şi cheltuielile de întreținere ale bisericii. Dar seniorii care dispuneau de o parohie îşi făcuseră obiceiul de a „redistribui" veniturile, adică de a le atribui unui episcop sau unei abații. Vicarul nu mai primea în acest caz decât nişte sume infime. După marea ciumă deveni imposibil să se găsească preoți pentru parohiile cele mai sărace. Un statut analog cu cel al lucrătorilor interzicea, pentru a evita concurența, să li se plătească mai mult de şase livre pe an; statutul n-a fost respectat şi încasau până la douăsprezece livre, dar sărăcia lor tot mare era. Astfel că mulți dintre ei erau ignoranți, mai preocupați să vâneze un iepure pe câmpul vecin decât să-i educe pe enoriaşi. Unii închiriau prezbiteriul unui fermier şi nici nu locuiau în parohie. Slabele lor beneficii ocazionale erau acaparate de ordinele călugărilor cerşetori, ai căror „frați" alergau prin țară şi se însărcinau să spună liturghia în mănăstiri. Trebuie citit nemilosul portret făcut de Chaucer călugărului care umblă din sat în sat, intră în fiecare casă, cunoaşte fiecare gospodină din drumul său, cere făină, brânză, carne de vacă „sau orice altceva; n-avem dreptul să alegem", apoi notează cu grijă pe o tăbliță de ivoriu numele binefăcătoarelor, ca să se roage pentru ele, şi, îndată ce iese din sat, şterge râzând toate numele. Şi nu numai „fratele" făcea astfel concurență preotului, dar se

mai vedeau circulând prin satele Angliei „iertătorii" care veneau din Roma, purtători ai unor scrisori pecetluite cu sigiliul pontifical, scrisori care le dădeau dreptul să ierte păcatele şi să acorde indulgenţe acelora care le cumpărau relicve. Chaucer, căruia falsa religie îi stârneşte mereu verva, ni-l arată pe „iertător" predicând pe tema: *„Radix malorum cupiditas...* Rădăcina tuturor relelor este lăcomia", şi *vânzând* apoi sătenilor dreptul de a săruta o cutiuţă oarecare de cristal, în care se afla un os şi nişte zdrenţe.

III. Acelaşi amestec de cupiditate şi religie îi indignează pe Chaucer şi Langland când descriu curţile de judecată ecleziastice. Un arhidiacon avea atunci dreptul să citeze înaintea curţii sale orice persoană din dioceză vinovată de un delict moral, în special de adulter. Se pot imagina abuzurile unei atari puteri. Uneori tribunalul ecleziastic era atât de venal încât cei mai mari păcătoşi din dioceză nu aveau decât să plătească un abonament anual ca să fie lăsaţi în pace; se întâmpla uneori ca arhidiaconul să fie om cinstit, dar ca aprodul său, *summoner,* prea bine informat asupra viciilor compatrioţilor săi, să exercite asupra credincioşilor un adevărat şantaj, ameninţându-i cu citarea în faţa curţii dacă nu i se cumpăra tăcerea. La început curţile condamnau pe vinovaţi la penitenţă sau la pelerinaje. „Pocăinţa era sfântă pentru penitenţi şi pelerinajul a fost o mare forţă socială". Pe drumul spre Canterbury se întâlneau cavalerul, negustorul, ţesătorul, călugăriţa, medicul, se întreţineau frăţeşte şi, stând de vorbă unii cu alţii, cizelau în acelaşi timp limba şi sufletul englez. De asemenea, pelerinajele făcură cunoscute multor englezi ţările străine. În opera lui Chaucer târgoveaţa din Bath a fost la Ierusalim, la Roma, la Santiago de Compostella şi la Colonia şi are mii de istorisiri de făcut cu privire la călătoriile ei. Dar puţin câte puţin a intrat în obicei

răscumpărarea penitenţelor şi a pelerinajelor cu amenzi băneşti. Scepticul Chaucer, piosul Langland şi teologul Wyclif condamnă de comun acord această scandaloasă vânzare de iertări a păcatelor. Monarhia însăşi se arată ostilă tribunalelor ecleziastice, suspectate totdeauna de cârdăşie cu Roma. Eduard al III-lea editează în 1353 celebrul statut *Praemunire,* care asimilează cu trădarea fapta unui supus englez care solicită sau acceptă o jurisdicţie străină. (Denumirea legii vine de la formula somaţiei: *„Praemunire facias...* Pune-i în vedere cutăruia...").

IV. Wyclif (aproximativ 1320-1384), spirit îndrăzneţ, reformat multă vreme înainte de Reformă, magistru al husiţilor din Boemia şi puritan înainte de a fi existat cuvântul, aparţinuse la începutul carierei sale „bisericii cezariene". Fusese în serviciul coroanei, trimis ca ambasador la Bruges, apoi devenise la Oxford unul din teologii cei mai celebri ai universităţii. Izbit de imoralitatea de pe vremea sa, ajunse la concluzia că, pentru a-i reda bisericii virtuţile, trebuia despuiată de bunuri şi readusă la sărăcia primitivă. Apoi deveni şi mai îndrăzneţ în gândurile sale. În cartea sa: *De domino divino,* el arăta că Dumnezeu este suveranul universului şi dă puterea sa ca feud unor şefi lumeşti. El deleagă astfel puterea sa unor fiinţe imperfecte, papi sau regi; tuturor acestora creştinul trebuie să le dea ascultare. „Pe pământ Dumnezeu trebuie să asculte de diavol". Dar fiecare creştin deţine de la Dumnezeu puţin din *dominium*-ul său. El trebuie să se adreseze direct tribunalului lui Dumnezeu dacă reprezentanţii lui Dumnezeu pe pământ nu-i fac dreptate. Omul poate fi salvat nu prin ceremonii, indulgenţe şi căinţă, ci prin meritele sale, adică prin faptele sale. Wyclif cita adeseori un text al sfântului Augustin: „Ori de câte ori un cântec mă farmecă mai mult prin viersul lui decât prin ceea ce se

cântă, recunosc că făptuiesc o gravă greşeală". Predica i se părea a fi partea esențială a oricărui serviciu divin. Printr-o predică serioasă (şi nu distractivă, cum erau predicile „fraților"), credincioşii pot fi aduşi la căință şi la o viață creştinească.

V. Wyclif nu fusese înainte decât un profesor ceva mai îndrăzneț, tolerat de biserică, întrucât era susținut de ducele de Lancaster şi de Universitatea din Oxford. El deveni, fără doar şi poate, un eretic când neagă transsubstanțierea, adică dogma prezenței reale în cuminecătură. Acestei doctrine, el îi opunea aceea a consubstanțierei, adică a prezenței simultane a pâinii materiale şi a trupului lui Hristos. Însemna o profanare a miracolului slujbei religioase şi papa nu putea tolera această doctrină fără a periclita tot edificiul bisericii. Wyclif, condamnat fiind, repudie autoritatea pontificală şi, în ultimii săi ani, propovăduia că Biblia este singurul izvor al adevărurilor creştine. Pentru a o răspândi puse să fie tradusă în engleză (căci nu existau decât traduceri latine şi franceze, neînțelese de oamenii de jos). Apoi îşi formă discipoli, care trebuiau să trăiască în aceeaşi sărăcie în care au trăit primii frați ai sfântului Francisc. „Preoții săraci ai lui Wyclif au fost la început oameni cu universitate, hotărâți să-şi dea viața pentru salvarea bisericii; dar apoi traiul aspru li se păru prea chinuitor unor tineri bogați şi cultivați. Wyclif nu le dădea voie să aibă vreun ban asupra lor; nici nu puteau lua cu ei un sac - cum făceau frații - în care să-şi pună darurile; nu aveau voie să primească decât hrană, şi numai atunci când îi simțeau nevoia. Îmbrăcați în rase lungi de lână brută, în picioarele goale, umblau din sat în sat, predicând neobosiți doctrina lui Wyclif. Curând discipolii fură recrutați dintre săraci. E uşor de imaginat ce răsunet aveau la țară tinerii aceştia înfocați care predicau sărăcia şi egalitatea. Venise o vreme când țăranii începuseră să

discute prin cârciumi despre cărțile sfinte. În această Biblie care le-a fost deodată revelată, ei găseau imaginea unei grădini ancestrale şi paradisiace în care nu existaseră nici nobili, nici vilani. „Când Adam săpa, când Eva torcea, unde se afla atunci nobilul?" După ciuma neagră, sămânța aceasta cădea pe pământ roditor.

VI. Nimic nu îngăduie să măsori mai bine deosebirea dintre asprimea bisericii față de eretici, începând din secolul al XV-lea, şi relativa sa indulgență, pe vremea când mai era sigură de puterea sa, decât acest fapt: Wyclif, deşi condamnat pentru erezie în 1382, rămase până la moartea sa, care avu loc doi ani mai târziu, rector la Lutterworth şi nu fu tulburat deloc. Arhiepiscopului Courtenay i-a fost destul de greu să împiedice pe adepții lui Wyclif să continue a preda la Oxford. Mândră de tradițiile sale de libertate, puternică datorită sprijinului studenților, universitatea a rezistat. Conducătorii ei se considerau mai curând profesori decât ecleziastici. „Ea n-a fost, ca în secolul următor, un instrument folosit de biserică pentru a impune spiritului național doctrina sa, nici, ca sub Stuarți, un corp de funcționari în slujba coroanei. Secularii şi călugării se sfâşiau între ei, şi secularii, adepții lui Wyclif, erau mai puternici. Ca că cedeze, a fost nevoie ca însuşi regele să-i dea această sarcină cancelarului şi să amenințe universitatea că-i retrage privilegiile. Atunci adepții lui Wyclif făcură act de supunere şi Oxford încetă pentru multă vreme să mai fie un centru al gândirii libere.

VII. În țară, „preoții săraci", pe care catolicii drept-credincioşi i-au supranumit *lollarzi,* sau guralivi, fură pentru Wyclif discipoli mai credincioşi decât profesorii din Oxford. Nu numai poporul, dar şi mulți cavaleri, indignați de bogăția bisericii, îi primeau cu bunăvoință şi-i

proteguiau împotriva episcopilor. Aceştia obţinură cu multă greutate ajutorul *sheriff*-ilor şi al justiţiei civile împotriva ereziei. Când regele făgădui sprijinul său, Camera Comunelor protestă la început. Ea cedă când în clasele diriguitoare se infiltră părerea că *lollarzii* deveneau un pericol social şi ameninţau atât bogăţia cât şi credinţa. În 1401 fu votat statutul: *De Heretico comburendo,* care confirma dreptul bisericii de a da pe eretici pe mâna călăilor să-i ardă pe rug. Atunci începură persecuţiile; victimele erau mai ales oameni săraci, croitori, tăbăcari, a căror crimă consta când din negarea împărtăşaniei, când din convocarea unor prieteni în timpul nopţii pentru a le citi o versiune engleză a evangheliei, când din refuzul de a da ascultare poruncilor bisericii care nu se aflau în acea carte. Se întrevăd, printre aceste mărturii, o viaţă spirituală pasionată, discuţii secrete cu privire la misterele credinţei purtate între negustori, soţiile şi servitorii lor, adeseori *lollardismul* îngâmfat al unui gentilom. În faţa ameninţării cu tortura, mulţi retractau. Alţii rămâneau de neclintit; în 1410 s-a putut participa la o scenă extraordinară. Un nenorocit de meşteşugar, condamnat la ardere pe rug, găsi în piaţa Smithfield (locul obişnuit al acestor execuţii) nu numai vreascurile, ci şi pe moştenitorul tronului. Tânărul prinţ Henric (viitorul Henric al V-lea) discută vreme îndelungată şi foarte serios cu croitorul Badby, făgăduindu-i viaţa şi bani dacă abjură. Dar în zadar. De două ori fură aprinse vreascurile, după care prinţul lăsă victima în voia soartei. Se manifesta de pe atunci spiritul judecătorilor Ioanei d'Arc: dorinţa sinceră de a salva ereticul de el însuşi, o fermitate nemiloasă faţă de erezie.

VIII
REVOLTA ŢĂRANILOR (1381)

Domnia lui Eduard al III-lea începuse printr-un lung şir de victorii maritime şi militare. Curajul personal al regelui şi al fiului său mai mare, Prinţul Negru, făcuse din ei eroi naţionali. Cincisprezece ani după tratatul de la Brétigny, Anglia nu mai era decât o ţară umilită şi nemulţumită. Bătrânul rege se ramolea în braţele unei frumoase cameriste, Alice Perrers, căreia îi dăruia bijuteriile coroanei. Prinţul Negru, bolnav, după multe lupte a trebuit să părăsească pe o litieră guvernământul Aquitaniei şi se stingea încet, încet. Al treilea fiu al regelui, Ioan de Gand, redutabilul duce de Lancaster, se aliase cu Alice Perrers şi guverna ţara, sprijinindu-se pe o bandă de prevaricatori. Aproape tot ce se cucerise fusese pierdut. Pe tronul Franţei se găsea un rege mare, Carol al V-lea, care refăcuse marina ţării şi ai cărui generali - Du Guesclin, Clisson - înţeleseră că secretul victoriei era, în războiul acesta, să nu dea nici o bătălie dacă nu mergeau la sigur. Îi lăsau, prin urmare, pe englezi să se epuizeze cutreierând ţara, incendiind oraşele, masacrând ţărani dezarmaţi. „Furtuna va trece", spunea Carol al V-lea, şi într-adevăr începu să se întrevadă că succesele englezilor de la Crécy şi Poitiers nu dăduseră adevărata măsură a forţelor celor două regate. Cucerirea şi ocuparea unui imperiu continental depăşeau forţele Angliei, care „nu era destul de puternică - nici în oameni, nici în bani - ca să ocupe în permanenţă primul loc în Europa". În fine, şi acesta-i faptul cel mai important, Anglia nu mai era stăpâna mării, fără de care înceta să mai fie invulnerabilă. Stângăcia Prinţului Negru, mai slab ca diplomat decât ca soldat, dusese la alianţa regelui Castiliei şi a regelui Franţei. Flota lui domina Golful Gasconiei şi Canalul Mânecii. Nu numai că o flotă engleză a fost nimicită la La Rochelle, dar navele franceze intrau nestingherite pe Tamisa, flotilele franceze devastau oraşele de pe coastă şi incendiau satele de pescari. Singurul mijloc de apărare a Angliei consta în a chema la arme populaţia de pe coaste prin focuri aprinse pe

înălțimi. Metodă care lăsa timp suficient năvălitorilor să debarce, să acționeze şi să fugă.

II. În zăpăceala şi disperarea tuturor, numai Camera Comunelor arăta oarecare curaj. Despărțirea parlamentului în două Camere era acum un obicei bine statornicit. Cavalcadele gentilomilor de la țară, sosind la Londra pentru sesiunea parlamentară, deveniseră pentru orăşenii capitalei un spectacol familiar. La sesiunile Camerei Comunelor participau regulat două sute de orăşeni, reprezentând o sută de „burguri", şi şaptezeci şi patru de cavaleri, reprezentând treizeci şi şapte de comitate. Aceştia din urmă, deşi mai puțin numeroşi, dominau şi decideau, căci ei reprezentau forța reală. Ei au fost aceia care, în parlamentul din 1376, denumit „parlamentul cel bun", au avut cutezanța să ceară socoteală ducelui şi clicii sale, să pretindă îndepărtarea Alicei Perrers şi să invite pe bătrânul rege să asigure apărarea maritimă a țării. Poate că ar fi fost mai puțin temerari dacă nu s-ar fi simțit susținuți de populația Londrei, violent ostilă ducelui, şi dacă, pentru mai multă siguranță, n-ar fi chemat să delibereze împreună cu ei câțiva lorzi pe care-i socoteau favorabili cauzei lor. Li se făcură promisiuni, căci trebuiau îmbunați pentru a se putea umple vistieria. Dar îndată ce se termina sesiunea, membrul parlamentului devenea iar un simplu cavaler. Ducele îl aruncă pe *speaker* în închisoare; Alice Perrers, care făgăduise că n-are să-l mai vadă niciodată pe rege, îşi reluă locul lângă el; episcopii, care juraseră s-o excomunice, nu mişcară un deget. Când, în 1377, regele muri, toată opera „parlamentului cel bun" era distrusă. Eduard al III-lea n-a fost regretat, bătrânețea sa jalnică a făcut să se uite isprăvile din tinerețe. Totuşi regele Franței, vrând să onoreze pe înaltul adversar, a poruncit să se celebreze la Sainte-Chapelle un serviciu divin pentru odihna sufletului regelui Angliei.

III. Prințul Negru murind înaintea tatălui său, moştenitor legitim deveni nepotul lui Eduard al III-lea, Richard al II-lea, supranumit Richard de Bordeaux. Era un copil frumos şi inteligent, dar care nu putea domni personal decât peste câțiva ani. Redutabilii săi unchi, ducii de Clarence şi Lancaster, urmau, aşadar, să devină consilierii săi, poate rivalii săi. Cu multă demnitate, stând lângă cadavrul bunicului său, el obținu ca trimişii cetății Londra şi unchiul său Lancaster să schimbe sărutul păcii. Din primul an al domniei sale, Richard va avea prilejul să arate un curaj şi o prezență de spirit surprinzătoare, căci în acel an{129} izbucni o răscoală, o răzmeriță țărănească, care ar fi putut să se transforme în revoluție. De multă vreme o nemulțumire ascunsă mocnea la țară. Nu pentru că țăranii ar fi fost mai nenorociți; dimpotrivă, în timpul ultimilor zece ani, salariile se urcaseră, pe când prețurile scăzuseră. Dar oamenii încetaseră să mai aibă încredere în sistemul care-i ținea în şerbie. Cunoscuseră ruşinea pățită de bătrânul rege, înfrângerile suferite de seniorii lor în Franța, raidurile flotilelor franceze. „Preoții săraci" ai lui Wyclif le vorbiseră de bogățiile scandaloase ale abaților. Un poem scris în limba poporului, *Petru plugarul* de Langland, fusese răspândit în toată țara.

Langland nu era un revoluționar, era un om pios şi admira viața monastică, dar zugrăvea soarta poporului cu un realism atât de sumbru şi luxul celor mari cu atâta dispreț şi ostilitate, încât mii de țărani ca Petru plugarul, ascultând aceste versuri, se simțeau mişcați. În anul 1381 se țineau la sate nenumărate consfătuiri secrete, circulau din comitat în comitat mesaje misterioase care duceau ordinele „Marii Societăți", agitatorii clerici şi mireni predicau în acelaşi timp reforma bisericii şi răsculareа țăranilor. Statutul lucrătorilor le întreținea exasperarea. În fiecare zi, pe alt domeniu, țăranii intrau

în conflict cu un senior sau cu administratorul lui, care voia să-i oblige să secere pentru doi sau trei penny pe zi. Pedepsele prevăzute de această lege absurdă împotriva acelora care refuzau munca alungau de pe câmp țărani care până atunci fuseseră nişte plugari liniştiți, transformându-i în vagabonzi care rătăceau prin păduri, demoralizați fiindcă se trezeau dezrădăcinați. „Vilanul care fuge e un personaj tot atât de obişnuit în Anglia secolului al XIV-lea ca şi sclavul care îşi ia câmpii în America secolului al XIX-lea; în ambele cazuri răzvrătirile acestea din ce în ce mai numeroase sunt semnul voinței de libertate ale unei clase întregi".

IV. Froissart ne-a păstrat discursurile celui mai cunoscut agitator din 1381, capelanul John Ball: „Acest John Ball avea obiceiul ca, în zilele de duminică, atunci când lumea ieşea din biserică, după liturghie, să vină la cimitir. Acolo aduna poporul în jurul lui şi-i predica spunând: «Oameni buni, lucrurile nu pot merge bine şi nu vor merge bine în Anglia atâta timp cât bunurile nu vor fi puse în comun, atâta timp cât vor exista vilani şi gentilomi şi nu vom fi cu toții egali. De ce acei cărora le spunem seniori sunt stăpâni mai mari decât noi? Ne tragem doar cu toții din acelaşi tată şi aceeaşi mamă, din Adam şi Eva. Cum de pot spune şi cu ce pot dovedi că ei sunt mai curând stăpâni decât noi, în afară de faptul că ne pun pe noi să arăm, să cultivăm pământul, ca ei să aibă ce cheltui? Ei se îmbracă în catifea şi noi în postav prost; pentru ei vinul, mirodeniile şi pâinea cea mai bună, pentru noi secara, tărâțele şi paiele şi, ca băutură, numai apa; ei se odihnesc în castele frumoase, iar pe noi ne bat ploile şi vânturile de pe câmp; şi de la noi, din munca noastră le vine tot ce-i de trebuință pentru traiul lor. Să ne ducem la rege. E om tânăr. Să-i arătăm din nou în ce robie trăim. Să-i spunem că vrem să fie altmintrelea, iar dacă nu, vom îndrepta noi înşine lucrurile»".

V. Aşa obişnuia să vorbească John Ball în fiece duminică, când lumea ieşea de la liturghia din sat; plecând de acolo, mulți murmurau: „Adevăr grăit-a". Totuşi, cererile țăranilor fură mai puțin comuniste decât predicile lui John Ball. Ei cereau numai libertatea persoanei lor şi înlocuirea tuturor corvezilor printr-o redevență de patru penny de acru. Cauza imediată a revoltei a fost o taxă pe care sfetnicii coroanei, procedând în mod foarte stângaci, voiau s-o mai încaseze o dată, deoarece colectorii nu strânseseră prima oară destui bani. Când țăranii îi văzură iar pe trimişii regelui şi când aceştia voiră să-i aresteze pe cei recalcitranți, un sat întreg se supără şi-i puse pe fugă. Apoi, înspăimântați de fapta lor, țăranii luară calea codrului. Acolo trăiau nenumărați inşi certați cu legea din cauza necugetatei aplicări a Statutului lucrătorilor. O armată gata pregătită pentru o răscoală. Din sat în sat zbura cuvântul de ordine atât de aşteptat: „John Ball salută pe toți şi vă dă de ştire că a sosit clipa". În câteva zile Essex şi Kent luară foc. Rebelii jefuiau casele, ucideau pe partizanii ducelui şi pe oamenii legii. Ideea lor fixă era să distrugă urmele scrise ale şerbiei lor. În castelele pe care le ocupau, ardeau registrele şi cartelele. În fața puhoiului, nobilii, ciudat de incapabili să organizeze o rezistență, fugeau; curând țăranii şi cei certați cu justiția intrară în oraşe. Seniorii, la rândul lor, se ascunseră în păduri. Orăşenii îi primiră destul de bine pe insurgenți. La Canterbury, citadinii şi sătenii uniți plătiră câteva datorii vechi, decapitând pe cei pe care-i urau. Apoi armata aceasta informă începu marşul asupra Londrei. Acolo se afla tânărul rege, pe care şefii revoltei îl considerau favorabil lor şi despre care mulți nu ştiau altceva decât că este un copil şi că trebuia apărat de unchiul său, Ioan de Gand, cel mai urât dintre toți marii seniori. Trebuie să ți-i închipui mergând pe poteci, grupați pe oraşe şi sate, purtând bâte, săbii

ruginite, topoare, arcuri demodate şi săgeți fără aripi.

VI. Regele şi credincioşii lui se refugiară în Turnul Londrei. Oraşul propriu-zis era uşor de apărat; puntea care-l separa de țărm avea o parte mobilă la mijloc şi ar fi fost suficient s-o ridice. Dar un *alderman* care ținea cu revoltații le dădu drumul, cu toate că primarul, care era de partea ordinii, se opunea. Urmară îndată nişte scene îngrozitoare de stradă. Țăranii deschiseseră porțile închisorilor şi, aşa cum se întâmplă în toate răzmerițele, ceata bandiților ieşi din umbră ca să jefuiască şi să omoare. Se instală un butuc în Cheapside şi începură să zboare capete. Un întreg cartier de flamanzi fu masacrat fără altă pricină decât aceea că erau străini. Casa lui Ioan de Gand fu incendiată. Numai tânărul rege era în grațiile norodului. Încă din prima zi, urcat pe o corabie, pornise să dojenească mulțimea - fără să debarce - şi fusese aclamat. Fără să se ştie de ce, era idolul acestor nenorociți, iar el avea să tragă din această popularitate mari foloase. El le dădu rebelilor o primă întâlnire la Mile's End, într-o câmpie vecină cu Londra, şi acolo se făcu că le acordă tot ce cereau. Treizeci de slujbaşi începură să redacteze zapisele de dezrobire şi să le pecetluiască cu sigiliul regelui. Țăranii aveau încredere în pergamente. Pe măsură ce fiecare grupă îşi primea hrisoavele, părăsea triumfătoare câmpia şi se întorcea la Londra, fluturând flamurile regale care le fuseseră distribuite. E cert că sfetnicii lui Richard nu avuseseră o clipă intenția să socotească valabile concesiunile smulse în urma jafurilor şi a asasinatelor. Ei căutau să câştige timp. Noi crime aveau să-i silească să treacă repede la ofensivă.

VII. În timp ce regele nu se afla în turn, rebelii au pătruns înăuntru; capul arhiepiscopului de Canterbury şi

acela al vistiernicului fură înfipte la intrarea pe podul Londrei. Trebuia cu orice preț îndepărtată mulțimea setoasă de sânge şi care-şi ieşise din fire. Numeroase grupe de țărani, mulțumite de zapisele lor, părăsiseră oraşul. Mai rămăseseră câteva mii, fără îndoială cei mai aprigi, care voiau să continue jaful. Dar soseau din toate părțile cavaleri şi orăşeni pentru a se aduna în jurul regelui. Un nou loc de întâlnire fu fixat rebelilor pentru a doua zi: târgul de cai de la Smithfield. Copilul-rege apăru călare în piață, urmat de primarul Londrei şi de o întreagă escortă. La celălalt capăt al pieței erau „oamenii blajini", înarmați cu arcuri. Şeful lor, Wat Tyler, veni călare în fața cortegiului regal. Ce s-o fi întâmplat atunci? Cronicarii diferă în relatările lor. Desigur că a fost insolent şi, deodată, primarul Londrei, care purta o armă sub mantie, se mânie şi-l doborî dintr-o lovitură în cap. Îndată ce căzu, oamenii regelui îl înconjurară pentru ca bandele de la celălalt capăt al pieței să nu vadă ce s-a întâmplat. Dar ele apucaseră să vadă şi începură îndată să se înşiruie în ordine de bătaie şi să întindă arcurile, când tânărul rege făcu un gest eroic, neaşteptat, cu bune consecințe. El îşi părăsi oamenii şi plecă de unul singur, spunându-le: „Rămâneți aici şi nimeni să nu mă urmeze". Apoi, înaintând spre rebeli, le spuse: „Nu aveți alt comandant decât pe mine. Eu sunt regele vostru. Fiți pe pace". Vederea acestui copil frumos, care venea spre ei liniştit şi încrezător, îi dezarmă pe insurgenți, care n-aveau nici şef şi nici un plan. Richard se puse în fruntea lor şi-i duse afară din oraş. Aşa ,cel puțin, istoriseşte Froissart.

VIII. Asasinii şi jefuitorii nu prea merită milă. Dar printre țăranii din 1381 erau mulți oameni de treabă care socoteau că apără o cauză justă. Pe aceştia nu-i putem vedea fără emoție urmând, într-un patetic şi încrezător cortegiu, frumosul rege-copil care-i duce la suplicii. Căci

represiunea avea să fie tot atât de crudă ca şi insurecţia. Îndată ce cetele răzvrătite fură împrăştiate şi ţăranii întorşi în satele lor, regele şi judecătorii săi merseră din comitat în comitat în vederea unor sângeroase judecăţi. Rebelii fură spânzuraţi cu sutele. La Londra, pe butucul instalat de ei înşişi în Cheapside, vinovaţii din zilele de măcel şi mulţi nevinovaţi fură decapitaţi. Rudele victimelor, până şi femeile, cerură îngăduinţa, pentru a gusta şi mai mult răzbunarea, să execute ei înşişi pe călăii din ajun. Teroarea claselor diriguitoare fu îndelungată; merse până acolo încât interzicea fiilor de vilani să intre în universităţi. Cavalerii şi orăşenii liberali (au existat totdeauna) îşi pierdură orice autoritate în parlament. Dar spiritul de independenţă al poporului englez nu pieri şi sfârşi prin a triumfa. Statutul lucrătorilor căzu în desuetudine la sfârşitul secolului şi judecătorii de pace fură însărcinaţi să rezolve prin bună înţelegere chestiunile referitoare la salarii. În sfârşit, sub domnia Tudorilor şerbia fu abolită şi, „sub domnia lui Iacob I, deveni o maximă legală că orice englez este un om liber".

IX
A DOUA PARTE A RĂZBOIULUI DE O SUTĂ DE ANI

Richard al II-lea (1377-1399),
Henric al IV-lea (1399-1413),
Henric al V-lea (1413-1422),
Henric al VI-lea (1422-1461).
Englezii izgoniţi din Franţa

I. Regele-copil, al cărui curaj dovedit în piaţa târgului din Smithfield l-au admirat nobilii şi orăşenii şi pe care armata ţăranilor revoltaţi îl urmase cu un respect religios,

deveni un adolescent veleitar şi sfârşi prin a muri în închisoare, disprețuit de cei mari şi uitat de popor. Totuşi, Richard al II-lea avusese calități: era viteaz, foarte inteligent; el a putut să spună groaznicilor săi unchi: „Vă mulțumesc pentru serviciile voastre din trecut, *my Lords,* dar nu vi le mai solicit pentru multă vreme". El a încercat în mod leal să facă pace cu Franța. A înțeles ce pericol prezentau pentru monarhie preaputernicii duci cu apanaje şi a încercat să fie un rege energic în maniera de mai târziu a Tudorilor, dar poporul nu suferise încă destul pentru a-l sprijini împotriva celor mari şi, de altfel, după represiunea din 1381, țăranii nu mai aveau încredere în el. Biserica, neliniştită din cauza ereziilor, ar fi mers cu oricine i-ar fi dat mijloacele de a le domoli, dar şi în această privință înțelepciunea lui Richard şi toleranța sa îl deserveau. Bunele sale intenții erau intermitente, accesele sale de voință violente şi scurte, favoriții săi rău aleşi.

II. Richard a fost căsătorit cu două prințese: prima a fost Ana de Boemia, prin al cărei anturaj s-au răspândit la Praga ereziile lui Wyclif, dând naştere mişcării protestante a husiților; a doua a a fost o franceză, Isabela, fiica lui Carol al VI-lea cel Nebun, ceea ce a displăcut englezilor, care nu erau de acord cu politica francofilă a lui Richard al II-lea şi regretau vremurile când arcaşii de la Crécy şi Poitiers se întorceau în satele lor încărcați de prăzi. Richard, după ce a domnit în mod înțelept şase ani, s-a lăsat ispitit de despotism. A izbutit să umple parlamentul cu protejați de-ai lui şi a impus, sub amenințarea mercenarilor săi, să i se aprobe un impozit asupra lânei pe toată durata vieții. Şi de atunci n-a mai convocat Camerele. Reuşita acestei politici i-a sucit capul. L-a exilat pe fiul lui Ioan de Gand şi, la moartea bătrânului duce de Lancaster, i-a confiscat moştenirea. Ceea ce a însemnat că-l provoca pe vărul său la revoltă.

Lancaster a trăit câtva timp la Paris, pregătind o lovitură de stat. Îndată ce el a debarcat în Anglia, Richard s-a văzut părăsit de toți şi, în cele din urmă, aruncat în închisoare. Parlamentul, succesor al Marelui Consiliu, îl alese rege pe Henric de Lancaster, pe care cei doi arhiepiscopi l-au încoronat îndată sub numele de Henric al IV-lea.

III. Henric al IV-lea nu era un rege legitim; îşi datora coroana parlamentului, nobililor şi bisericii. Astfel încât a trebuit să menajeze aceste trei puteri mai mult decât au făcut-o regii normanzi sau angevini. Bisericii i-a acordat în 1401, prin statutul *De Heretico Comburendo,* dreptul de a-i arde pe eretici. În timpul celor şaizeci de ani de domnie a Lancasterilor, puterea parlamentului, atât de ameninţată de Richard al II-lea, nu va înceta să crească. Primul rege din dinastia Lancaster, Henric al IV-lea, ştie că-i un uzurpator şi nu îndrăzneşte niciodată să opună rezistenţă Camerei Comunelor.

Al doilea, Henric al V-lea, îşi petrece o mare parte din domnie în afara Angliei şi lasă prematur tronul unui copil de vârstă fragedă. Henric al VI-lea, când va deveni adolescent, va fi un suveran slab, pe jumătate nebun. Astfel o vreme îndelungată, din cauza slăbiciunii regelui, a absenţei sau a temerilor sale, parlamentul este arbitrul situaţiei. „În faţa unor puteri rebele şi instabile, Camera Comunelor, singura putere permanentă şi larg naţională, primeşte prin forţa împrejurărilor un rol de arbitru. Aceşti purtători ai unor titluri litigioase nu pot cere decât din partea ei un credit precar. Timidă încă, nesigură, uimită de rolul care-i revine şi pe care nu l-a urmărit, ea exercită vreme de mai bine de un secol o autoritate preponderentă. Arhivele sale se umplu de precedente; analele se ilustrează prin revendicări, regulamentul ei se îmbogăţeşte cu practici liberale: pure forme, fără îndoială, şi care nu conţin - ele singure - substanţa libertăţii

politice (ceea ce s-a văzut foarte bine în secolul următor, sub domnia Tudorilor), dar care perpetuează, ca să spunem astfel, aparatul, astfel încât, în ziua când circumstanțele devin din nou favorabile, el e gata montat şi la îndemână".

IV. După un larg armistițiu, în 1415 Henric al V-lea reîncepe războiul cu Franța. Adevăratul său țel era ca spiritele turbulente din propria sa țară să fie preocupate de un război în afara granițelor. Agitația religioasă a lollarzilor se transforma într-un război civil. Era necesară o diversiune, şi cronicarii spun că episcopii au cerut-o. Regele însuşi avea ambiții mari: visa să pună capăt schismei de la Avignon{130} şi să întreprindă o cruciadă ca şef al unei ligi occidentale. Oricare ar fi fost scopul său, mijloacele pe care le-a folosit sunt de nejustificat. Găsind Franța sfâşiată de conflictele dintre facțiunile de Orléans şi Burgundia şi guvernată, în numele unui rege nebun, de un prinț moştenitor lipsit de prieteni, reînvie cu cinism pretențiile lui Eduard al III-lea la tronul Franței. Or, indiferent care ar fi fost drepturile lui Eduard al III-lea, destul de contestabile şi ele, acelea ale lui Henric al V-lea, care nu era nici măcar moştenitorul cel mai direct al străbunicului său, erau aproape nule. O ştia atât de bine el însuşi încât, după o primă intervenție diplomatică, ceru să i se dea doar, o dată cu mâna Caterinei, fiica lui Carol al VI-lea, Normandia, Touraine, Anjou, Maine şi Ponthieu. Pretențiile erau prea absurde pentru a fi aprobate chiar de o țară într-o stare atât de nenorocită ca aceea în care se afla atunci Franța. Războiul deveni inevitabil.

V. A doua parte a războiului de o sută de ani seamănă miraculos cu prima parte. S-ar zice că un fel de obsesie îl împinge pe Henric al V-lea să imite campania pornită de străbunicul său. Ca şi acesta, el debarcă în

Normandia. Nu are decât două mii cinci sute de călăreți înarmați, însoțitorii lor şi opt mii de arcaşi. În total, împreună cu slugile şi cărăuşii, nu mai mult de treizeci de mii de oameni. Pune mâna pe Harfleur, marele arsenal al Vestului, în pofida unei curajoase apărări, apoi, trimițându-i delfinului o provocare, se hotărăşte să se îndrepte spre Calais şi să treacă Somme, la Blanche-Tache, vadul de la Crécy. Era o încercare îndrăzneață, dar nobilimea franceză era împărțită; fără îndoială că ea va lăsa englezilor cele opt zile de care aveau nevoie ca să ajungă până la Calais. „Esențialul era să nu răscoale populația pe drumul său de trecere. Aşa că regele execută *ad litteram* frumoasele ordonanțe ale lui Richard al II-lea cu privire la disciplină: interdicția de a viola, de a jefui bisericile, sub pedeapsa spânzurătorii; interdicția de a striga: *Havoc!* (jefuieşte), sub pedeapsa tăierii capului; aceeaşi pedeapsă e prevăzută pentru acel care fură pe un negustor sau un vivandier; ascultare față de căpitan; încartiruirea la locul indicat, sub pedeapsa închisorii şi a pierderii calului etc..." Găsind vadul apărat, Henric urcă mai sus şi dădu peste armata nobilimii franceze la Azincourt. Bătălie înfiorătoare, în care o trupă de cavaleri feudali, foarte viteză, dar care nu învățase nimic şi nu ținea seama de lecțiile lui Du Guesclin, se lăsă străpunsă de arcaşi şi tăiată în bucăți de armata regelui englez. Zece mii de francezi pieiră în această luptă, una dintre cele mai sângeroase din evul mediu (1415).

VI. După această bătălie, cât şi datorită trădării celor din casa de Burgundia, care-i deschiseseră porțile Parisului, Henric deveni stăpânul Franței de nord. Se căsători cu Caterina în biserica Sf. Ioan din Troyes şi semnă acolo un tratat prin care era recunoscut ca moştenitor al tronului Franței la moartea lui Carol al VI-lea şi ca regent în timpul vieții regelui. Trebuia să guverneze împreună cu un consiliu francez şi să păzească

toate cutumele vechi. Titlul său, atât timp cât va trăi Carol al VI-lea, trebuia să fie: Henric, regele Angliei şi moştenitorul Franţei. Dar după câţiva ani muri, în pădurea de la Vincennes, probabil de dizenterie, lăsând un fiu în vârstă de un an. Henric al V-lea a rămas în ochii englezilor un rege mare, el i-a condus la noi victorii şi avea reale virtuţi personale. Era generos, curtenitor, sincer religios, cast şi loial. Vorbea puţin şi răspundea numai: „Imposibil" sau: „Se face". Cumpătarea lui, remarcabilă în vremuri atât de aspre, nu-l împiedica să fie de o cruzime nemiloasă când o cereau interesele ţării şi ale coroanei. Plăcuse poporului atât prin părţile sale bune cât şi prin cele rele. Ar fi fost, fără îndoială, un mare om de stat dacă ar fi rezistat ispitei de a se lansa în campania împotriva Franţei, care, după atât de mari succese, s-a terminat cu un dezastru.

VII. Există o simetrie completă între cele două părţi ale războiului de o sută de ani. După Crécy, înfrângere a rutinei feudale, Franţa dăduse naştere unui soldat realist: Du Guesclin. După Azincourt, ea e salvată de bunul-simţ şi credinţa Ioanei d'Arc. Când micul Henric al VI-lea deveni, încă în leagăn, în 1422, regele Angliei, delfinul Franţei păru să fi pierdut partida. Carol al VI-lea murise două luni după duşmanul lui; unchii micului Henric al VI-lea, ducele de Bedford, regent al Franţei, şi ducele de Gloucester, socoteau să-l încoroneze rege al Franţei la Reims îndată ce va împlini vârsta când va putea pronunţa formulele sacramentale; nu se vedea cine i-ar fi putut împiedica. Din 1422 până în 1429, delfinul Carol, fără regat, fără capitală, fără bani, fără soldaţi, rătăci prin cele câteva provincii care-i rămăseseră. I se spunea în derâdere: regele din Bourges. Era el oare delfinul? Mulţi se îndoiau de originea sa, chiar şi el însuşi. Bedford, stăpân peste nordul Franţei, porni să cucerească centrul şi asedie Orléans. Carol se gândea să se retragă până în

Dauphiné. Se părea că venise sfârşitul.

VIII. Şi totuşi, dominaţia englezilor în Franţa era şubredă şi artificială. Rezultantă nu a unei forţe reale, ci a neînţelegerii dintre francezi, avea să se spulbere la prima lovitură. Istoria Ioanei d'Arc este în acelaşi timp miracolul cel mai surprinzător al tuturor timpurilor şi suita cea mai raţională de acte politice. Planurile pe care le dictează Ioanei vocile sale sunt simple şi geniale: „Să i se dea delfinului încrederea în el însuşi, să se elibereze Orleans; Carol să fie încoronat la Reims; Ioana, în scurta ei viaţă (1412-1431), nu va avea timp decât să aducă la îndeplinire aceste trei acţiuni, dar ele ajung". După încoronarea lui Carol, niciodată Henric al VI-lea nu va mai putea fi regele legitim al Franţei. De altfel, impulsul fiind dat, poporul îl urmează. Emoţia pe care o stârnesc victoriile Ioanei şi ale lui Dunois, mila, oroarea pe care o provoacă procesul şi martirajul ei trezesc în Franţa ura faţă de invadator. În zadar Bedford îl încoronează pe Henric la Notre-Dame din Paris, în zadar partida burgundă şi Sorbona (care, prin consultaţiile sale, îngăduise arderea Ioanei) primesc pe micul rege englez cu mari demonstraţii. Delfinul câştigă teren. Casa de Burgundia se ceartă cu Anglia. Parisul însuşi sfârşeşte prin a alunga garnizoana engleză. Normandia este eliberată. La moartea lui Carol al VII-lea (1461), englezii nu mai posedă în Franţa decât Calais, pe care-l vor păstra încă o sută de ani, ca un Gibraltar al Canalului Mânecii.

IX. Este demn de observat că, tot astfel cum consideră victoria franceză de la Bouvines ca o bătălie norocoasă pentru Anglia, istoricii englezi sunt astăzi de acord s-o admire pe Ioana d'Arc şi să considere că ea a salvat ţara lor de despotism. Dacă n-ar fi fost ea, regele

Angliei ar fi stat la Paris şi, sprijinit de armata franceză, îmbogăţit în urma impozitelor percepute în Franţa, ar fi refuzat să suporte controlul supuşilor săi. Mulţumită ei, s-a spulberat periculosul vis al unui imperiu continental în care s-au complăcut atâta vreme suveranii englezi. Îndelungaţii ani de luptă au produs şi alte rezultate durabile. În ambele ţări, sentimentul naţional, emoţie nouă şi puternică, se născuse în contact cu un popor străin{131}. Oamenii din Rouen, Orléans, Bourges şi Bordeaux, atât de deosebiţi unii de alţii şi atâta vreme duşmani, simţiseră totuşi că aveau ceva comun care-i separa de „godoni"{132} (nume pe care Ioana îl dăduse englezilor). Aceştia, pe de altă parte, aveau de aci înainte şi în ciuda înfrângerii finale amintirea măreţelor fapte făurite în comun. Totuşi, între Franţa şi Anglia se născuse o ură care avea să dureze, cu oarecare intermitenţă, până la finele secolului al XIX-lea şi să lase în sânul maselor populare ale celor două ţări o ereditară şi invincibilă neîncredere.

X
RĂZBOIUL CELOR DOUĂ ROZE

I. Sfârşitul campaniilor din Franţa face să se reverse în Anglia companii de soldaţi obişnuiţi cu prăzi bogate şi gata oricând să se pună în serviciul unei cauze, bune sau rele. Scrisorile din acea vreme sunt pline de asasinate, insurecţii, execuţii ilegale, povestite pe tonul cel mai firesc, ca nişte incidente inevitabile. Ducele de Suffolk, ducându-se la Calais, îşi vede nava controlată de un vas necunoscut; e condus la bord şi primit cu cuvintele: „Bine ai venit, trădătorule!". După care e coborât într-o barcă şi, fără judecată, cu vreo cinci sau şase lovituri de sabie ruginită, un membru al echipajului îi taie capul. În 1450 comunele din Kent se răscoală la instigaţia unui

aventurier, Jack Cade, care pretinde să i se spună Mortimer şi afirmă că este descendentul lui Eduard al III-lea{133}. Acest cap al insurecției se duce până la Londra, nefiind oprit decât de certurile sale cu orăşenii, şi, înainte de a fi ucis, decapitează pe vistiernicul regelui şi pe un *sheriff* din Kent. Nobilimea era pe atunci gata să urmeze astfel de uzurpatori, pentru că regele însuşi nu-i altceva decât fiul sau nepotul unui uzurpator. Regii Lancaster o ştiu prea bine. Când Henric al V-lea, crezând că tatăl său a şi murit, pune mâna pe coroană, Henric al IV-lea, trezit din letargie, murmură: „Nu-i încă a ta şi nici a mea n-a fost niciodată..." Împotriva debilului Henric al VI-lea se ridică Eduard, duce de York, moştenitor mai apropiat al lui Eduard al III-lea, pentru că este descendent după mamă al ducelui de Clarence, pe când Lancasterii nu provin decât din mezinul Ioan de Gand. În jurul trandafiriului roşu al Lancasterilor şi al trandafirului alb al familiei de York se vor grupa seniorii războinici, fără alt țel politic decât acela de a se îmbogăți în urma victoriei partidei lor.

II. Luptele dintre nobilii ambițioşi şi avizi nu stârnesc prea mult interes în țară. Viața îşi continuă mersul. Se ară câmpiile, se strâng recoltele; se dezvoltă negoțul londonez. Vreo duzină de mari baroni, împreună cu prietenii şi vasalii lor şi, mai ales, bandele lor de mercenari sunt singurii care iau parte la lupte. Trebuie să dea dovadă de prudență şi să respecte, în toiul bătăliilor, neutralitatea oraşelor şi a satelor, căci în cuprinsul acestora oamenii sunt numeroşi şi gata să se ridice, dacă ar fi stârniți, împotriva uneia sau alteia din cele două roze. Bătăliile care hotărăsc soarta tronului se dau între câteva mii de oameni. Ele confirmă declinul cavaleriei. De ambele părți luptele sunt dominate de arcaşi, dar puțin câte puțin, omul, animal curajos, se obişnuieşte să înfrunte săgețile. Baronii îi şarjează pe arcaşi şi caută

lupta corp la corp, în care toporul şi sabia vor decide victoria. Astfel, bătăliile acestea, cu tot numărul lor mic de combatanți, provoacă imense vărsări de sânge singurei clase participante la luptă. După războiul celor două roze, nobilimea engleză se va vedea redusă la câteva familii.

III. Nefericitul Henric al VI-lea nu era făcut pentru vremuri atât de aspre. Nu era de loc prost, dar nici rege nu era de loc; era un sfânt şi, în treburile pământeşti, un copil. E greu de imaginat o ființă mai blândă, mai respectabilă şi mai slabă. În marile războaie de pe vremea domniei sale, el n-a fost decât un spectator, lăsându-le pe seama lui Somerset şi a lui Warwick, el apărând pe scenă numai pentru a-şi lua locul într-un cortegiu sau la o hirotonisire. Trăind printre oameni care se urau, nu se gândea decât să-i împace. Căsătorit cu o scorpie, Marguerite de Anjou, se arăta față de ea totdeauna răbdător şi afectuos. Singurele sale plăceri erau să asculte liturghia, să studieze istoria şi teologia. Avea oroare de orice pompă şi purta haine de orăşan. În locul pantofilor cu vârfuri ascuțite pe atunci la modă printre nobili, purta pantofi cu vârf rotund, ca țăranii. Când trebuia să-şi îmbrace mantia regală, o trăgea peste o târsână. Înainte de fiecare masă îşi spunea rugăciunea, ca un călugăr, şi avea totdeauna în fața lui o icoană cu cele cinci răni ale lui Hristos. Chesterton a remarcat că regii debili şi pioşi au lăsat monumentele cele mai durabile şi cele mai frumoase. Eduard Confesorul clădise abația de la Westminster; Henric al VI-lea fondă Colegiul din Eton (1440) şi construi la Cambridge admirabila capelă de la King's College. Construcțiile acestea sfârşiră prin a-l ruina. Într-o vreme când toată lumea, nobili şi negustori, se îmbogățea, numai regele era îndatorat până peste cap. În 1451 trebui să împrumute bani pentru a celebra crăciunul şi, în ziua de bobotează, nemaiavând credit, regele şi regina nu putură lua cina. Acest suveran

naiv şi parcă ireal avea să fie o pradă uşoară pentru cavalerii brutali şi fără scrupule.

IV. În 1453, Henric al VI-lea (care era nepotul bietului Carol al VI-lea al Franței) dădu semne sigure de nebunie. Nu numai că pierduse memoria şi judecata, dar nici nu mai putea merge, nici să se țină în picioare. Nici măcar nu înțelese că i s-a născut un fiu. Vărul său York, sprijinit de Warwick, senior puternic supranumit în acelaşi timp ultimul dintre baroni şi făuritorul de regi, se încoronă la Westminster sub numele de Eduard al IV-lea. Blândul Henric fu închis în Turn şi tratat cu omenie, după cum spun cronicarii yorkişti, lăsat în părăsire şi într-o stare de murdărie incredibilă, afirmă, dimpotrivă, cronicarii lancasterieni. „Sunteți nedrepți - spunea el cu blândețe paznicilor săi - când loviți astfel un rege încoronat". Apoi o ceartă între Eduard al IV-lea şi făuritorul de regi repuse deodată pe tron pe Henric al VI-lea şi roza roşie. În sfârşit, Eduard, bătându-l pe Warwick, care pieri în luptă, îl ucise pe prințul de Wales şi puse să-l asasineze chiar pe rege. După acest conştiincios masacru (1471), Eduard al IV-lea domni fără mari împotriviri până în 1483. Cu totul opus sfiosului său văr, a fost un prinț al Renaşterii, strălucitor şi cinic. Nu se da în lături să mângâie nevestele negustorilor din City şi marea lui frumusețe le făcea să nu fie neînduplecate. „Pe legea mea - îi spunea o văduvă bogată -, pentru mutrişoara ta fermecătoare, ai să capeți oricând douăzeci de livre". Regele, care nu se aştepta să primească de la ea decât jumătate din sumă, îi mulțumi şi o sărută. După care i-a mai dat douăzeci de livre, „pentru că ea considera că sărutul unui rege e cea mai prețioasă bijuterie". Mulțumită marilor negustori şi nevestelor lor, Eduard al IV-lea trăia de pe o zi pe alta, din dărnicia supuşilor săi. E de crezut că donatorii nu pierdeau nimic; avantajele şi monopolurile care le erau acordate le îngăduiau să

recupereze banii de la mulțimea de cumpărători, ceea ce era o formă ingenioasă de impozit indirect{134}.

V. Venirea la domnie a casei de York a fost o lovitură destul de grea dată prestigiului parlamentului. Pe când regii lancasterieni, uzurpatori, ceruseră acestuia învestitura, regii din casa de York pretindeau să domnească numai în virtutea dreptului de moştenire. De altfel, Camera Comunelor a încetat în vremea aceea să reprezinte realmente comunitățile Angliei. La început orice orăşan care plătea impozite avea drept de vot. Dar aşa cum îmbogățirea marilor negustori transformase ghildele în cercuri închise, multe târguri cumpărau de la coroană o cartă în virtutea cărora noii veniți erau excluşi. Dreptul de a alege pe reprezentanții oraşului îl aveau când numai primarul şi consilierii săi, când un consiliu compus din orăşenii cei mai bogați. Astfel începu procesul care avea să transforme pentru multe secole atâtea circumscripții engleze în „burguri putrede" în care alegătorii vor fi atât de restrânşi încât vor deveni uşor de corupt. Tot astfel, începând din 1430, cavalerii comitatelor fură aleşi numai de către *freeholderii* al căror pământ aducea un venit de cel puțin patruzeci de şilingi (circa douăzeci de lire de astăzi){135}. Mulți bărbați care până atunci votaseră se văzură astfel lipsiți de dreptul lor.

Regimul acesta avea să țină până la reforma electorală din 1832. El asigura puterea legală a unei clase puțin numeroase, căci în timpul alegerilor seniorii cei mai puternici exercitau o energică presiune asupra deținătorilor de pământuri şi a prietenilor. În 1455 ducesa de Norfolk scria lui John Paston{136}: „Deoarece, din diverse motive, este necesar ca lordul vostru să aibă acum în parlament oameni de-ai lui, care să-l slujească, dorim şi vă rugăm ca, după citirea acestei scrisori, să dați votul dumneavoastră prea iubiților noştri veri şi slujitori

John Howard şi sir Roger Chamberlain, ca să fie aleşi cavaleri ai *shire*-ului. Şi îndemnați-i să voteze în acelaşi fel pe toți ceilalți pe care înțelepciunea voastră i-ar putea hotărî să procedeze astfel". Asemenea recomandări sunt cunoscute din toate vremurile.

VI. Eduard al IV-lea lăsă doi băieți, dintre care cel mai mare ar fi trebuit să-i urmeze la tron, dar fratele său Richard, duce de Gloucester, puse la cale asasinarea nepoților săi, după ce fuseseră închişi în Turnul Londrei, şi deveni rege sub numele de Richard al III-lea (1483). Shakespeare i-a făcut un portret monstruos acestui cocoşat crud, curajos şi strălucit. Deşi unii istorici au încercat să-l reabiliteze pe Richard al III-lea, se pare că trebuie să-i dăm crezare lui Shakespeare. Când poporul află de dublul asasinat din Turn, sentimentul de revoltă care de multă vreme fierbea în sufletul englezilor, obosiți de războaie civile şi uzurpări, luă o formă mai precisă. Se părea că se ivise o şansă de împăcare a celor două roze. Rămăsese un Lancaster, Henric Tudor, duce de Richmond, un adolescent slăbuț, care din prudență fugise în Bretania şi care, prin mama sa, Margareta, descindea direct din Ioan de Gand. Dacă Henric ar fi putut să se căsătorească cu Elisabeta de York, fiica lui Eduard al IV-lea, cele două case s-ar fi unit. Richard, care înțelese pericolul, se strădui să-şi apropie orăşenii, convocând parlamentul, şi plănui să se căsătorească el însuşi cu nepoata sa. Dar curând, Henric Tudor, plecând din Harfleur, debarcă la Milford Haven cu două mii de soldați, englezi refugiați şi aventurieri bretoni. Țara Galilor se pronunță în favoarea lui pentru că familia Tudor era galeză. Se întâlni cu Richard la Bosworth (1485). Soarta bătăliei fu decisă de marii seniori Stanley din Lancashire, care se pronunțară pentru Henric, pentru că lordul Stanley, în a doua lui căsătorie, avea de soție pe mama acestuia. Richard se aruncă vitejeşte în învălmăşeală,

doborî mai mulți luptători, dar fu şi el ucis. Coroana pe care o purta în timpul bătăliei şi care căzuse într-un tufiş fu găsită după încetarea bătăliei şi pusă de Stanley pe capul fiului său vitreg, care deveni regele Henric al VII-lea. „Astfel vom uni roza albă şi roza roşie. Dea Domnul, care a privit atâta timp cu mânie ura lor, să se însenineze cerul după această fericită unire. Anglia a fost multă vreme necugetată şi s-a mutilat ea însăşi... O! fie ca astăzi, Richmond şi Elisabeta, moştenitori legitimi ai celor două case regale, să se unească prin sfânta voință a Domnului". Căsătoria avu loc în anul următor. Războiul celor două roze se terminase.

XI
ANGLIA ŞI SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU

I. Care sunt, în secolul al XV-lea, trăsăturile formate până atunci ale caracterului național? Cu toate că războiul de o sută de ani s-a terminat cu înfrângerea englezilor, amintirea lui li se pare glorioasă. Toate bătăliile s-au dat pe pământ străin. Numai câteva oraşe de pe coastă l-au văzut pe inamic, în raiduri fugitive. Poporul englez se socoteşte de aici înainte invulnerabil în insula sa şi disprețuieşte celelalte națiuni. „Englezii sunt orgolioşi - spune Froissart - şi nu se pot lega în mod sincer să facă prietenie nici alianță cu națiuni străine, dar, mai ales, oameni mai periculoşi ca meşteşugarii din Anglia nu se află nicăieri sub soare". Orgoliul lor este şi mai mare din pricina bogăției țării. Ea izbeşte pe orice vizitator. „E mai mare decât a oricărei țări europene", spune trimisul venețian. Când citeşti în Chaucer descrierea pelerinilor din Canterbury, poți să-ți închipui ce-a trebuit să fie în Anglia secolului al XIV-lea bunăstarea tuturor claselor. Bărbații şi femeile sunt

îmbrăcați în stofe trainice, adesea garnisite cu blană. *Franklin*-ul{137} lui Chaucer, mic proprietar rural, este un țărănoi epicurian, bucuros de viață, a cărui pivniță e dintre cele mai bune, de la a cărui masă nu lipseşte niciodată potârnichea grasă, nici ştiuca, „şi vai de capul bucătarului dacă sosurile nu sunt destul de picante!" Blazoanele țesătorilor şi ale boiangiilor sunt montate în argint masiv. Meşteşugarii aceştia sunt meniți să ia loc într-o zi pe scaune de consilieri sub bolta Guildhall-ului{138}, orăşeni la ale căror soții li se spune *Madame* şi care îşi pun, când se duc la biserică, mantouri demne de o regină. Când sir John Fortescue{139} este exilat în Franța, în timpul războiului celor două roze, se arată surprins de mizeria țăranilor francezi: „Beau apă, mănâncă cartofi cu pâine de secară, niciodată carne, doar foarte rar puțină slănină şi măruntaie sau capete rămase de la animalele tăiate pentru nobili şi negustori... Acestea sunt - conchide Fortescue, admirator pasionat al parlamentului - roadele puterii absolute".

II. Mai mult încă decât bogăția, pricina cea mare a orgoliului englezului era pe atunci relativa sa libertate. Orgoliosul Fortescue face, în 1470, elogiul legilor din Anglia: „Cum oare s-ar putea să nu fie bune când sunt nu opera unui singur om, nici chiar a o sută de sfetnici, ci opera a mai mult de trei sute de bărbați aleşi? De altfel, dacă din întâmplare ar fi proaste, ele pot fi reformate cu consimțământul tuturor stărilor din regat... În Anglia voința poporului este principiul vieții, care trimite sângele în capul şi în toate mădularele corpului politic". El opune triumfător libertatea englezilor, care nu plătesc decât impozite consimțite şi care nu pot fi judecați decât cu respectarea tuturor formelor, constrângerilor pe care le suferă supusul francez, obligat să cumpere sare grevată de taxe, să plătească biruri arbitrare şi care e „aruncat în Sena într-un sac cusut", fără judecată, dacă stăpânul lui

socoteşte că-i vinovat. La drept vorbind, Fortescue exagerează. Victimele lui Richard al III-lea, după cum se ştie, n-au fost proteguite de formele legale. Dar este adevărat că nici măcar Richard al III-lea n-ar fi îndrăznit să fixeze un impozit fără consimțământul parlamentului, pe când, în Franța, Carol al VII-lea, care, în urma ordonanței din 1439, obținuse de la *stări* un impozit direct: *tallia,* pentru plata armatei, a reuşit să dea acestui impozit un caracter perpetuu. De atunci încolo urmaşii lui fixau cuantumul impozitului fără să mai convoace *stările.*

III. De unde aceste deosebiri între cele două popoare? a) *Pentru că sarcina regilor francezi a fost mult mai grea decât aceea a regilor englezi,* stăpâni ai întregii țări de pe vremea cuceririi şi care, din secolul al XII-lea, au putut impune seniorilor locali pe judecătorii lor itineranți şi legea comună. Poporul francez, care a suferit în mod crunt de pe urma independenței marilor feudali şi a invaziei străine, este gata să-i acorde regelui o deplină putere numai să mențină ordinea şi să apere frontierele. În Franța, țară continentală, inamicul este aproape şi e nevoie de o armată permanentă. În Anglia libertatea poporului slăbeşte puterea regelui, dar marea acoperă greşelile şi slăbiciunile, b) *Pentru că fiecare om în Anglia este propriul său soldat şi propriul său poliței. Yeoman*-ul, acest arcaş sau slujitor înarmat în timpul războiului, nu-i altul decât micul proprietar englez din timp de pace. Regele nu are trupe ca să-şi impună voința unor asemenea oameni. „Trebuie neapărat - spune Froissart foarte scandalizat - ca regele, care este stăpânul lor, să le intre în voie şi să se încline în fața dorințelor lor, căci, dacă face altminteri şi iese rău, va fi rău de el". Începând cu Carol al VII-lea, regele Franței are o mică armată (cincisprezece companii de oameni înarmați şi cavalerie uşoară) şi cea mai puternică artilerie a timpului. În

Franța nu există miliție la țară. De la arcașii liberi{140} până la garda națională, soldatul-cetățean a fost totdeauna un eşec la noi. Astfel, birul permanent asigură în Franța solda armatei, şi armata permanentă asigură încasarea birului. Regele nu are nevoie de multe ori de *stările* generale şi le convoacă cât mai rar posibil. Şi, de altfel, dacă le-ar convoca mai des, cele trei stări: nobilimea, clerul şi starea a treia, s-ar lupta între ele şi s-ar devora. Amestecul de negustori bogați şi de mică nobilime care constituie forța Camerei Comunelor din Anglia ar fi de neconceput în Franța secolului al XV-lea. De altfel, chiar şi în Anglia va deveni necesară o monarhie mai viguroasă pentru a pune capăt violenței şi ilegalității. Poporul englez, care a suferit în timpul războiului celor două roze din cauza anarhiei, cere şi el spre sfârşitul secolului un despotism relativ, dar regele său va trebui să respecte totdeauna formele. Ideea monarhiei îngrădite este bine înfiptă în capetele englezilor.

IV. Violența nu este în Anglia apanajul feudalilor. Englezii şi saxonii au fost totdeauna brutali. Uzanțele şi bunele maniere vor ține mai târziu în frâu această violență, dar, sub masca ei ceremonioasă, va supraviețui până în zilele noastre. Sir John Fortescue o consideră meritorie chiar atunci când duce la crimă. „În Anglia - spune el cu mândrie - se spânzură într-un an pentru furt cu mâna armată şi omor mai mulți inşi decât se spânzură în Franța pentru aceeaşi crimă în timp de şapte ani. Dacă un englez e sărac şi vede la un altul bogății pe care i le poate lua cu forța, nu se dă în lături, decât numai dacă este un om foarte cinstit". Chaucer face un portret înfiorător al unui *yeoman* „cu părul roşu, robust, necioplit, cu umerii lați care poartă sabie la şold, un vlăjgan cu care nu-i prea bine să ai de-a face". În evul mediu violența era temperată de două forțe: curtoazia cavalerească şi mila creştină. Dar în secolul al XV-lea,

chiar şi acei care citesc romane cavalereşti sau care sunt ctitorii unor fundaţii pioase nu-şi fac scrupule când e vorba să-i jefuiască pe cei slabi ori să-şi bată nevestele. Moravurile de familie sunt aspre şi căsătoria e tratată ca orice altă afacere: un tată îşi vinde fiica înainte de a fi ajuns la vârsta când ar putea protesta. După căsătorie femeile îşi iau revanşa. În *Târgoveaţa din Bath* ,Chaucer ne relatează cum se comportau femeile faţă de bărbaţii lor, fiind în acelaşi timp cochete, imorale şi crude, aşa cum se întâmplă de o veşnicie. În anumite privinţe situaţia femeilor, şi mai ales a văduvelor, era mai bună atunci decât este astăzi în unele ţări. Puteau exercita orice fel de comerţ, puteau face parte din ghilde, puteau deveni, ca şi bărbaţii, *sheriff*-i sau *High Constables*. Călătoreau singure, se amestecau cu alţi pelerini şi duceau aceeaşi viaţă ca ei. Margaret Paston se ocupa cu administrarea afacerilor celor mai importante ale soţului şi soţul o lăuda pentru înţelepciunea ei.

V. Corespondenţa familiei Paston ne arată că ştiinţa de carte era destul de răspândită în rândurile ambelor sexe. Îndată ce un soţ şi o soţie erau departe unul de altul, îşi scriau. Multă vreme băieţii şi fetele învăţau împreună. Apoi regii au înfiinţat şcoli speciale pentru băieţi. E timpul primelor *Public Schools:* Winchester şi Eton. Conversaţiile pelerinilor lui Chaucer ne dau o idee favorabilă despre cultura medie a bărbaţilor şi a femeilor din secolul al XIV-lea. Chiar şi acei care nu cunosc latina citează cum trebuie numele lui Cicero şi al lui Seneca, al lui Virgiliu şi al lui Dante. S-au eliberat de numeroase superstiţii şi îşi bat joc, de pildă, de acei care se sperie de vise: "Toată lumea ştie că visele sunt provocate de secreţiile dăunătoare ale corpului şi de excesiva abundenţă de fiere". Cu Chaucer (1340-1400) literatura de limbă saxonă atinge, de la început, o perfecţiune care va mai fi egalată, dar niciodată depăşită. Unul din efectele

războiului de o sută de ani a fost acela de a da naştere unei prejudecăţi împotriva literaturii franceze, devenită literatura unei ţări inamice. Elitele înseşi îşi doresc un mare scriitor saxon; şi îl găsesc în Chaucer. Acesta, ca şi mai târziu Shakespeare, a cunoscut toate straturile societăţii omeneşti; a trăit la curtea lui Eduard al III-lea; a fost ambasador la Florenţa şi la Roma şi deputat la Westminster. Este deci minunat de bine pregătit ca să zugrăvească un tablou complet şi viu al Angliei din vremea sa. În ochii istoricului, cea mai importantă dintre operele sale este faimoasa culegere *Povestiri din Canterbury.* Pelerinii care se duceau la racla sfântului Thomas Becket, la Canterbury, se adunau la celebrul *Tabard Inn,* la Southwark, pentru a nu face singuri o călătorie în acele timpuri, când drumurile nu erau prea sigure. Descrierea unui grup de pelerini, povestirile pe care şi le spun unii altora ca să le treacă de urât alcătuiesc poemul lui Chaucer. Ca şi în opera lui Shakespeare, descoperim o umanitate foarte aproape de a noastră. Marii artişti ne ajută să înţelegem că, dacă decorurile şi moravurile se schimbă, pasiunile omeneşti rămân aproape aceleaşi.

VI. Chiar şi decorul vieţii din acea vreme începe să se apropie de acela cu care suntem obişnuiţi. În tot timpul evului mediu locuinţa celor bogaţi consta dintr-o casă fortificată, construită în aşa fel ca să reziste unui asediu şi să aibă unde adăposti soldaţi. Începând din secolul al XV-lea, cavalerii şi marii negustori doresc să aibă case la ţară, făcute mai mult pentru plăcere decât pentru apărare. Numărul camerelor se măreşte. Stăpânii şi servitorii încetează să mai mănânce în aceeaşi sală. O încăpere nouă, un fel de vorbitor, îngăduie ca vizitatorii să nu mai fie primiţi în dormitor. Are un cămin, în care se poate face foc cu cărbuni, are ferestre adânci prevăzute cu ochiuri de geam şi sub care se află bănci cioplite din

piatră şi acoperite cu perne. Pe pereți atârnă tapiserii, tablouri; pe jos câte un covor de Spania. Tocmai se importase din Franța salteaua de puf, un bun prețios care se lasă moştenire copilului preferat sau soțului supraviețuitor. Fiecare casă posedă o grădină de formă regulată, împrejmuită de ziduri sau de garduri vii, semănată cu flori, ierburi medicinale sau aromate, salate verzi. Pe aleile scurte aşternute cu nisip, înconjurate de mici pajişti cu iarbă deasă şi moale cum e catifeaua se plimbă doamnele cu imensele lor coafuri. Luxul care se făcea cu îmbrăcămintea devenise atât de mare încât a fost nevoie de intervenția unor legi pentru înfrânarea lui. Alt semn de bogăție: țara se acoperă de biserici şi fiecare sat se mândreşte că a putut să îmbogățească pe a sa cu tapiserii şi statui. Totuşi, casele săracilor şi chiar ale claselor mijlocii rămân primitive. Morarul lui Chaucer se mulțumeşte cu o singură cameră pentru el, nevastă-sa, fiică-sa, un copilaş şi doi studenți din Cambridge veniți să-i facă o vizită.

VII. Pe la sfârşitul secolului al XV-lea încep să apară prin aceste case primele cărți imprimate. Tipografia mai curând a satisfăcut o nevoie decât a creat-o. Epoca aceasta reaminteşte puțin pe a noastră prin accesul la cultură a unei întregi pături noi de cititori. În asemenea perioade se produce o permanentă cerere de cărți de vulgarizare. Vremea noastră cere cărți de ştiință, enciclopedii, biografii. Cititorul secolului al XV-lea voia cărți religioase, gramatici, cronici rimate, traduceri din marii scriitori latini. Fiecare *squire*{141} avea atunci biblioteca sa de manuscrise; suntem în posesia inventarului bibliotecii lui John Paston (pe vremea lui Eduard al IV-lea). Ea nu conține decât o singură carte tipărită. Tipografia a fost introdusă în Anglia de Caxton (1422?-1491), care învățase principiile ei la Colonia. El şi-a instalat lângă Westminster o adevărată editură, a scos

cărți frumoase şi le-a vândut foarte lesne. Eduard al IV-lea, om cultivat, l-a patronat. Inventarea tiparului, popularizând teologia, a pregătit războaiele religioase, aşa cum invenția radioului favorizează în zilele noastre răspândirea patimilor politice.

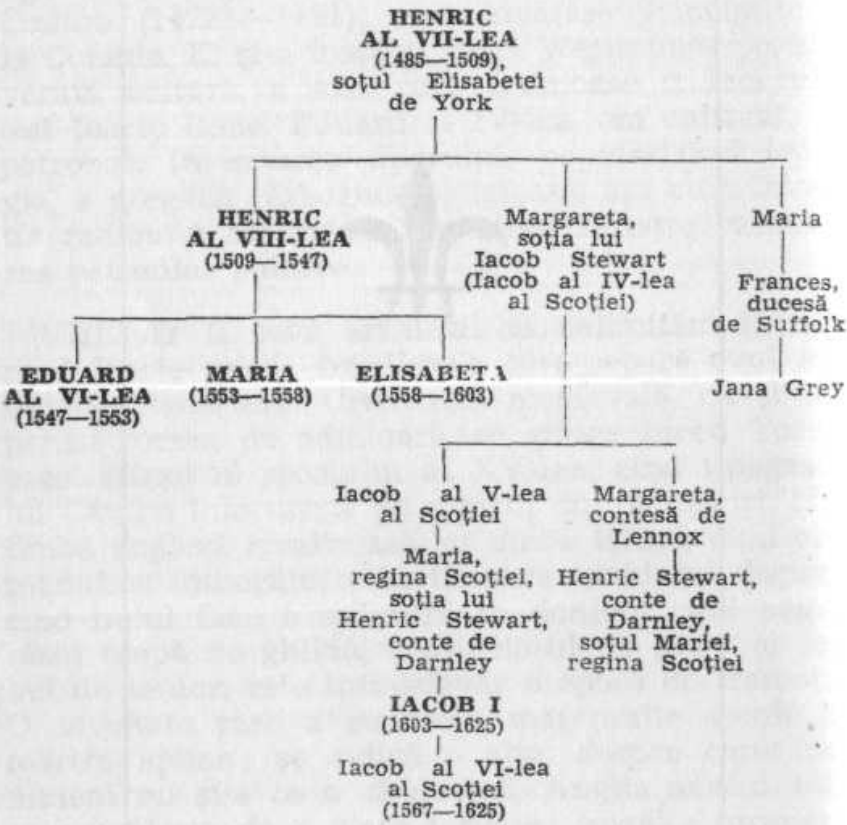
VIII. Ar fi ceva artificial să delimităm într-un mod foarte precis frontierele care separă evul mediu de Renaştere. Civilizația medievală, ca şi imperiul roman de odinioară, se stinge încet. Totuşi, acest sfârşit al secolului al XV-lea, când tipografia lui Caxton înlocuieşte pe copiştii din mănăstiri, când limba engleză rivalizează cu limba latină, când orăşeanul se îmbogățeşte în timp ce cavalerul dispare, când tunul face o spărtură în donjon, când negustorul scapă de ghildă, credinciosul de preot şi şerbul de senior, este într-adevăr o epocă de tranziție. O societate care a cunoscut mai multe secole de mărire apune; se ridică o alta, despre care încă nimeni nu ştie ce o să devină. Anglia anului 1485 se pregăteşte de o viață fericită; bogăția fermierilor şi a meşteşugarilor săi, maturitatea spiritelor îi surprinde pe toți acei care-şi îndreaptă privirile spre ea. Nu-i lipseşte decât o guvernare puternică. Împotriva oricărei aşteptări, tânărul Henric Tudor şi descendenții săi aveau să i-o dea.

CARTEA A PATRA

DINASTIA TUDORILOR SAU TRIUMFUL MONARHIEI

TABLOUL AL III-LEA

Casa Tudorilor și dinastia scoțiană Stewart

HENRIC AL VII-LEA (1485—1509), soțul Elisabetei de York
HENRIC AL VIII-LEA (1509—1547)
Margareta, soția lui Iacob Stewart (Iacob al IV-lea al Scoției)
Maria
Frances, ducesă de Suffolk
Jana Grey
EDUARD AL VI-LEA (1547—1553)
MARIA (1553—1558)
ELISABETA (1558—1603)
Iacob al V-lea al Scoției
Margareta, contesă de Lennox
Maria, regina Scoției, soția lui Henric Stewart, conte de Darnley
Henric Stewart, conte de Darnley, soțul Mariei, regina Scoției
IACOB I (1603—1625)
Iacob al VI-lea al Scoției (1567—1625)

Henric al VII-lea descindea din Eduard al III-lea printr-o ramură, provenită din a treia căsătorie a lui Ioan de Gand duce de Lancaster. În 1485 Henric era singurul moștenitor al drepturilor succesorale ale casei de Lancaster. El s-a unit cu casa de York, căsătorindu-se cu Elisabeta, fiica lui Eduard al IV-lea.

I
HENRIC AL VII-LEA

I. Importanța evenimentelor scapă aproape totdeauna celor care sunt martorii lor. Soldaților care l-au văzut în seara unei bătălii pe lordul Stanley punând coroana pe capul fiului său vitreg, Henric Tudor, gestul trebuie să le fi părut unul din episoadele pitoreşti ale unui interminabil război. Ei asistau însă la apusul unei societăți. Timp de încă vreo cincisprezece ani aveau să se mai ivească pretendenți; dar în nici un moment ei nu vor pune în primejdie tronul lui Henric al VII-lea. Stabilitate cu atât mai surprinzătoare cu cât noul rege nu era un războinic. S-au născut două legende cu privire la acest bărbat trist, grav şi gânditor. Prima, răspândită încă din timpul vieții sale şi datorată lui însuşi, făcea din rege un personaj distant şi misterios, care nu mai era, ca suveranii din evul mediu, un cavaler printre egalii săi, ci o ființă aparte: un monarh; a doua, aceea a istoricilor, va descrie un rege avar şi suspicios, un Ludovic al XI-lea englez, care, storcându-i pe nobili, ar fi adunat imense comori. A fost oare Henric al VII-lea într-adevăr un om avid de bani? Fapt este că a lăsat o mare avere, aproape două milioane de livre. Îşi ținea registrele contabile într-un mod minuțios, ca un burghez: „Regele pierdut la cărți: nouă livre... Pierderea mingilor de tenis: trei şilingi... Nebunului meu pentru compunerea unui cântec...". Dacă socotelile sunt precise, ele nu sunt însă socotelile unui avar. Luxul curții sale, frumusețea bijuteriilor, hainele sale de catifea violetă căptuşite cu stofă aurie stârneau uimirea ambasadorilor milanezi şi spanioli. Adevărul pare a fi că primul rege din dinastia Tudorilor a iubit banii pentru că, după eşuarea societății feudale, banul

devenise noul semn al forței. În secolul al XVI-lea un rege sărac ar fi fost un rege slab, supus nobilimii sale şi parlamentului. Henric al VII-lea şi copiii săi nu vor depinde nici de nobilime, nici de parlament. Fără altă armată permanentă decât cei o sută cincizeci de oameni din trupa de gardă, ei vor fi suverani mai mult decât respectați, vor fi venerați. Trebuie să explicăm mecanismul prodigioasei lor siguranțe.

II. Prin războiul celor două roze, marii seniori fuseseră, dacă nu nimiciți, dar foarte împuținați. În parlamentul lui Henric al VII-lea sunt convocați numai douăzeci şi nouă de lorzi temporali şi influența lor în țară pare slabă. Instituțiile se nasc pentru că sunt necesare şi mor când devin inutile sau periculoase. După căderea imperiului şi dezordinile provocate de invazii, seniorii feudali, în lipsa unei puteri centrale solide, asiguraseră de bine de rău apărarea teritoriului şi administrarea justiției. Apoi, după succesul regilor normanzi şi angevini, aristocrația războinică fu despuiată de funcțiile sale esențiale. Vreme îndelungată ea se îndeletnicise cu expediții de cuceriri, când în Țara Galilor sau în Scoția, când în Normandia, Aquitania sau în Flandra. La sfârşitul secolului al XV-lea, constituirea în Spania, apoi în Franța a unor mari state, mai puternice decât mica Anglie din acea vreme, nu mai lăsase nobililor războinici nici o şansă la vreo aventură pe continent. Nu le mai rămânea altceva de făcut decât să se bată între ei. Războiul celor două roze avusese dublul efect de a dezgusta pe orăşeni şi pe țărani de orice anarhie feudală şi de a slăbi ceea ce rămăsese din nobilimea anglo-normandă. Cine putea să-i moştenească puterea? Parlamentul? După un început strălucitor, îşi pierduse şi el prestigiul în timpul perioadei de tulburări. Camera Comunelor nu putea fi aleasă liber decât dacă o putere centrală solidă îi apăra pe alegători de intervenția seniorilor locali. Între regimul feudal şi cel

parlamentar numai regele putea face joncțiunea. Carența nobilimii şi a Camerei Comunelor lăsa loc liber monarhiei.

III. Pentru a dezarma facțiunile nobiliare ce mai rămăseseră şi bandele lor, regii Tudori se sprijină pe trei clase noi: *gentry, yeomen*-i şi comercianți. *Gentry* constituie totalitatea *gentlemen*-ilor care trăiesc la țară. Cuvântul *gentleman,* care începe a fi folosit sub domnia reginei Elisabeta, e departe de a avea acelaşi sens pe care-l are cuvântul francez *gentilhomme.* Cineva putea fi *gentleman* fără să fie înnobilat şi chiar fără să aibă pământ feudal. *Gentry* cuprinde şi pe descendentul cavalerului şi pe comerciantul bogat, fost primar al oraşului său, care cumpără o bucată de pământ unde să se retragă, şi pe avocatul celebru devenit proprietar funciar; această clasă are ca limită inferioară un cens funciar, acele douăzeci de livre venit care odinioară dădeau dreptul la titlul de cavaler şi care în secolul al XVI-lea îngăduie unui proprietar să devină judecător de pace. Micii nobilimi din naştere îi urmează o mică nobilime a banului, al cărei rol în stat se aseamănă cu acela jucat în Franța de clasele mijlocii pe vremea lui Ludovic-Filip{142}, dar care rămâne o aristocrație rurală. Între *squires* care o formează şi pairii regatului, nici un zid de nepătruns. Moştenitorii *pair*-ilor intră în Camera Comunelor şi sunt pe picior de egalitate cu *gentlemen*-ii de la țară.

IV. Şi *yeomen*-ii constituie o clasă rurală, inferioară *gentry*-ului, superioară foştilor vilani. Ea cuprinde (aproximativ) indivizii care au cel puțin patruzeci de şilingi venit, necesari pentru a face parte dintr-un juriu sau pentru a participa la alegerile de comitat, dar care nu ating venitul de douăzeci de livre, ceea ce ar face din ei *gentlemen-i.* Nu-i nevoie să fii proprietar ca să devii

yeomen. Şi *copy holders* şi chiar arendaşii{145} pot deveni *yeomen*-i. Bacon{146} defineşte *yeomany* ca o clasă intermediară între *gentlemen*-i şi ţărani; Blackstone{147} ca o clasă a electorilor de la ţară *(gentry*-ul fiind clasa eligibililor). Această *yeomany,* care se va compune în secolul al XVII-lea din circa o sută şaizeci de mii de englezi, formează armatura ţării şi a armatelor sale. Se vede cât de diferită a fost atunci structura Angliei de aceea a statelor de pe continent, în care puţine persoane, în afară de nobili, aveau pământ. Arcaşii din războiul de o sută de ani au fost *yeomen-i.* Nu li-e frică nici să muncească cu braţele, nici să se lupte. „Ei alcătuiesc un element economic, politic şi social de o foarte mare pondere în cadrul naţiunii" şi sunt de partea regelui pentru că au totul de pierdut în caz de dezordini.

V. La începutul secolului al XVI-lea, negustorii englezi nu ocupă încă în lume locul pe care-l vor deţine mai târziu. Câţiva dintre ei *(Merchant Adventurers),* jumătate piraţi, jumătate armatori, se duc să-şi vândă ţesăturile până în Rusia şi fac concurenţă, în Mediterană, Veneţiei şi Genovei, dar în cucerirea lumilor noi, care începe atunci, Anglia nu joacă nici un rol. Când victoriile militare ale Islamului, barând drumul mediteranean spre India, au silit pe europeni, în secolul al XV-lea, să încerce marile aventuri maritime pentru a găsi un drum nou spre bogăţiile Orientului, numai portughezii şi spaniolii şi-au împărţit între ei pământurile descoperite. Cine s-ar fi gândit să-i atribuie un imperiu colonial Angliei, o ţărişoară agricolă şi pastorală? Totuşi, un bărbat din acele vremuri a întrevăzut că „viitorul poporului său era pe apă"; acesta a a fost regele Henric al VII-lea. A încurajat navigaţia cât i-a fost cu putinţă. El însuşi a construit nave mari: *Mary-Fortune, Sweepstake,* şi le-a închiriat negustorilor. În Mediterana, pe la 1500, galera continuă să fie vasul de război, iar corabia cu pânze era

nava negustorilor; în Anglia, dimpotrivă, vasul comercial şi vasul de linie s-au confundat multă vreme. În parte pentru că oceanul nu a fost niciodată sigur pentru galere şi în parte pentru că englezii, popor practic, voiau ca în timp de pace să dispună pentru comerţul lor de întreaga flotă. În caz de război, în urma rechiziţiei regale, dulgherii ridicau, în faţa şi în spatele bastimentului, „castele" pentru trupe. În secolul al XV-lea, „castelele" deveniră permanente. Henric al VII-lea a fost unul dintre primii care a amplasat tunuri pe bordul vaselor sale; a înfiinţat un arsenal la Portsmouth; a comanditat expediţii ca aceea a lui Cabot, care, umblând după mirodeniile Orientului, a descoperit morua din Terra Nova; a interzis, printr-un *Act de Navigaţie,* să se importe vinurile de Bordeaux pe bastimente străine (şi dacă astăzi capacitatea bastimentelor engleze este calculată în „tone"{148}, nu-i decât în amintirea butoaielor din Bordeaux). Pe scurt, Henric al VII-lea pare să fi înţeles că lupta pentru pieţele externe avea să devină una dintre formele marii politici; sprijinul pe care l-a acordat marinei şi comerţului i-a atras simpatia orăşenilor şi în special a celor din Londra.

VI. Sprijinindu-se pe cele trei clase puternice: *gentry, yeomeni* şi negustori, regele i-a putut domoli pe marii baroni, atâţi câţi mai rămăseseră. Ştiind că juriile provinciale erau intimidate de prestigiul foştilor stăpâni, aduse procesele primejdioase în faţa unei Curţi a prerogativelor, detaşată din Consiliul său, denumită „Camera înstelată" din cauza decoraţiei sălii în care se ţineau şedinţele. Sub domnia lui Henric al VII-lea condamnările la moarte au fost destul de rare. „Storcea mai mult aur decât sânge", dar impunea respectarea dispoziţiilor sale. Într-o zi, făcând o vizită contelui de Oxford, fu primit de o întreagă companie de valeţi în uniformă. O lege nouă interzicea nobililor să întreţină asemenea liotă de servitori, care puteau fi uşor

transformați în soldați. La plecare, Henric al VII-lea spuse gazdei: *„My lord,* îți mulțumesc mult pentru masă, care a fost foarte bună, dar nu pot tolera ca legile să fie călcate chiar în prezența mea. *Attorney*-ul{149} meu va sta de vorbă cu dumneata".

Contele Oxford fu fericit să scape numai cu o amendă de zece mii de livre. Metodele acestea necavalereşti erau aspre, dar sănătoase, şi Camera înstelată a făcut adesea treabă bună. Totuşi, chiar principiul unei Camere a prerogativelor, luându-i acuzatului dreptul la juriu, era condamnabil şi contrar libertăților din regat; lucrul a ieşit în evidență sub domnia Stuarților, când aceste camere au devenit un instrument al tiraniei.

VII. În politică, ca şi în justiție, legalitatea a fost trimisă de Henric al VII-lea la plimbare. În timpul domniei sale parlamentul n-a fost convocat decât de şapte ori. Cine s-ar fi gândit atunci să se plângă? Dezordinile provocate de războaiele civile rezolvaseră orice conflict constituțional în favoarea coroanei. E adevărat că regele nu guverna decât asistat de Consiliul său, dar Consiliul nu era (ca pe vremea regilor normanzi) o adunare reprezentativă a marilor baroni şi a prelaților. Noii consilieri erau fii de orăşeni, educați în universități. Multe familii destinate să participe timp de secole la guvernarea Angliei: Cavendish, Cecil, Seymour, Russell, debutează în cancelariile dinastiei Tudorilor. Acum nu războinicul pune bazele unei descendențe nobile, ci înaltul funcționar. Slujbaşul personal al regelui va fi urmat de secretarul de stat.

Suntem în posesia proceselor-verbale de şedință ale Consiliului privat. Se vede cât de minuțioasă a fost administrarea treburilor de stat, care seamănă cu modul de administrare a unor treburi de familie. De pildă, la 6 iunie 1592, Consiliul s-a ocupat de un anume Thomas

Prince, învățător, care a vorbit împotriva religiei de stat. S-a luat hotărârea să se scrie judecătorului curții din comitatul său pentru a-l întreba dacă-i cazul să fie urmărit... Consiliul dă ordin unui gentleman, proprietarul unei păşuni pe care trecea un drum de edec, să-l repare... Autorizã un măcelar să taie nişte animale, în timpul postului mare, pentru bucătăria ambasadei Franței... Totul este prevăzut. Dacă sosesc nişte trupe la Portsmouth, Consiliul scrie primarului ca să-l roage să se îngrijească de hrana lor. Căci nu există birocrație centrală. Curtea şi regele nu pot guverna decât utilizând, în comitate şi târguri, rețeaua strânsă a instituțiilor locale.

II
INSTITUȚIILE LOCALE ÎN TIMPUL DINASTIEI TUDORILOR

I. Una din cele mai importante deosebiri dintre istoria Franței şi aceea a Angliei este dezvoltarea în Franța a unei ierarhii de funcționari depinzând de guvernul central şi plătiți de el, iar în Anglia a unor instituții locale administrate de voluntari. Pornirea firească a regelui Tudor este să se folosească de ceea ce există şi să rezolve problemele noi făcând apel la vechile organe. Ce rămăsese la țară, după câteva secole de viață feudală, din vechiul *folkmoot* al saxonilor? Cel mai mult semăna cu această adunare sătească adunarea parohiei. În secolul al XIII-lea preoții reuşiseră să-i facă pe credincioşi să plătească reparațiile bisericii, cumpărăturile de cărți, de stihare albe, pentru care înainte se cheltuia din banii de zeciuială. Pentru administrarea acestui mic buget, enoriaşii numeau câțiva reprezentanți. *Churchwarden,* sau epitropul, păstrător legal al bunurilor parohiei, cumpăra vasele de cult, vinul

pentru liturghie, odăjdiile sacerdotale şi uniforma pentru paracliser, care, cu un bici sau un baston în mână, alunga câinii şi beţivii din biserică; *sexton*-ul, sau ţârcovnicul, săpa mormintele, făcea curăţenie în biserică, aprindea focul; *preotul parohiei* ţinea scriptele şi trăgea clopotele. Veniturile parohiei proveneau din veniturile pământului sau cirezilor aparţinând acesteia şi din taxa de biserică *(church-rate),* fixată de consiliul de administraţie al bunurilor parohiei proporţional cu bunurile funciare ale fiecăruia.

II. Când, în secolul al XVI-lea, pentru motive pe care le vom arăta, problema săracilor capătă o nouă importanţă, dinastia Tudorilor adoptă ca bază a organizării unei ajutorări parohia. În fiecare an, de paşti, ea numea patru „supraveghetori ai săracilor", care, împreună cu epitropii, adunau pomenile. Toţi enoriaşii erau întrebaţi cam cât ar fi dispuşi să dea pe săptămână pentru săraci. La început câtimea pomenii era lăsată la discreţia fiecăruia; acei care refuzau să dea erau chemaţi în faţa episcopului şi uneori băgaţi la închisoare. Apoi, pe măsură ce numărul săracilor creştea, a fost nevoie să se stabilească o taxă obligatorie. În principiu, fiecare parohie era singura responsabilă pentru săracii săi. Astfel că se interzicea în mod riguros oamenilor fără mijloace de existenţă să umble din sat în sat. Faptul de a da pomană unui vagabond era considerat delict. Dacă vagabondul era prins, trebuia biciuit şi, în caz de recidivă, însemnat cu fierul roşu, cu un V pe umăr, pentru a putea fi recunoscut. O a doua recidivă putea atrage pedeapsa ou moartea. Vagabondul periculos, *rogue*{150}, era însemnat cu R, în afară de cazul când, dovedind că ştie să citească, putea pretinde „privilegiul clerului", şi atunci era însemnat numai pe degetul gros. După care nenorociţii aceştia, biciuiţi cum trebuie şi însemnaţi, erau trimişi înapoi în parohia lor natală, fixându-li-se un termen

maxim până când trebuiau să ajungă la destinație. Acestea fiind uzanțele, o parohie nu putea îngădui să se instaleze pe teritoriul ei familii sărace, ai căror copii puteau cădea într-o zi în sarcina ei. Un copil dat la o doică dintr-un alt sat decât acela al părinților, pentru a se evita orice neplăcere ulterioară, era deseori trimis înapoi din parohia doicii în parohia unde s-a născut. „În felul acesta satul fiecăruia devenea închisoarea sa".

III. Totuşi, oamenii secolului al XVI-lea recunoşteau că societatea are datoria de a întreține, de bine, de rău, viața infirmilor săi, a bătrânilor, a orbilor, a nebunilor săi. O lege din 1597 ordonă să se construiască aziluri pentru infirmi pe terenurile în paragină, „supraveghetorii săracilor" să-şi procure în fiecare parohie un stoc de materiale (fier, lemn, lână, cânepă), pentru a da de lucru şomerilor, şi să fie plasați ca ucenici copiii săraci. Mulți bogați construiră atunci case gratuite pentru săraci, care ni se par astăzi încântătoare, deoarece stilul epocii avea mult farmec *(Alms houses).* Legea cerea ca orice căsuță de la țară să fie înconjurată de un teren de cel puțin patru acri şi jumătate{151}, care să permită celui ce-o locuia să-şi procure singur hrana, cultivându-şi grădina. Bătrânilor fără nici un venit, parohia trebuia să le plătească o pensie care mergea de la patru penny la un şiling pe săptămână. Dacă într-o parohie numărul săracilor făcea insuportabilă povara lor, se întâmpla ca o parohie mai bogată să primească ordinul de a ajuta pe cea vecină. Dar principiul asistenței *locale* era menținut, şi guvernarea centrală nu participa niciodată la acțiunea de ajutorare.

IV. Omul care era însărcinat în fiecare parohie cu arestarea vagabonzilor şi biciuirea lor, cu potolirea certurilor, cu interzicerea jocurilor ilegale şi, în general, cu sarcina de a face respectată „Pacea regelui" era un

agent de poliție amator, ales pe un an de zile şi care era denumit *petty constable* (literalmente: „mic-conetabil"). Funcția de *constable* fusese creată de Eduard I, în secolul al XIII-lea, pentru controlul armelor, asigurarea pazei satelor şi urmărirea răufăcătorilor. Acest nefericit cetățean petrecea un an de chinuri, deoarece era răspunzător de liniştea parohiei sale. Dacă un vagabond era arestat de un altul decât el, se trezea cu o amendă pentru neglijarea îndatoririlor sale. Dacă el însuşi aresta un răufăcător, trebuia de cele mai multe ori să-l țină la el acasă (deoarece în multe sate nu exista închisoare), apoi să-l ducă la curtea comitatului. Tot el trebuia să pună în *stocks* (un fel de lanț ce se punea de gâtul osândiților) sătenii vinovați de delicte mărunte. Când un vagabond era trimis înapoi în parohia sa, *constables*-ii din toate parohiile aflate în drumul lui trebuiau să supravegheze călătoria acestuia. Pentru un cetățean al vremurilor noastre, obişnuit să vadă asemenea misiuni încredințându-se poliției profesionale, este greu să-şi imagineze că nişte săteni aleşi din an în an puteau să le îndeplinească ei, dar trebuie să avem în vedere că era o veche tradiție engleză că în fiecare sat foştii *constables,* destul de numeroşi, erau gata să-l călăuzească pe novice, la nevoie să-i dea o mână de ajutor şi, în sfârşit, că la curțile de judecată trimestriale ale comitatului, el se instruia din exemplul şi din convorbirile colegilor săi. Existau şi abuzuri, se exercitau tiranii locale; Shakespeare a descris câteva aspecte. Dar ne putem imagina ce stabilitate dădea unei țări obiceiul secular al locuitorilor ei de a menține ordinea prin propriile lor mijloace.

V. Aşa cum *yeoman*-ul (micul proprietar) era chemat să îndeplinească rolul de *constable* sau să facă parte din jurii, *squire*-ul (sau *gentleman*-ul*)* avea datoria să accepte funcția de judecător de pace. Judecătorul de pace nu era

ales, ci numit şi revocat de rege după bunul său plac. El servea de legătură între parohie şi comitat. În parohie, în care era şi proprietarul domeniului sau al castelului, era considerat ca cel mai important personaj din sat. De patru ori pe an participa la sesiuni în oraşul capitală al comitatului împreună cu colegii săi (*quarter sessions)* şi acolo judeca cele mai felurite procese, unele judiciare, altele administrative. S-a spus despre judecătorul de pace că era „fata la toate a Tudorilor" şi, într-adevăr, rolul său era atât de mare încât se înțelege de ce, chiar în timp de revoluție, satele engleze, începând din secolul al XVI-lea, au scăpat de anarhie. Puțin importau slăbiciunile creierului central; ganglionii locali asigurau reflexele. Admirabil şi complex personaj, judecătorul de pace era în acelaşi timp un reprezentant al puterii centrale şi o putere locală independentă față de guvernare; juca multiple roluri cum ar fi astăzi acelea de resortul funcționarilor, dar avea cunoştințe practice despre administrarea unui domeniu pe care nu le-ar fi putut poseda un funcționar. Între feudalitatea care se stingea şi birocrația care se năştea, el reprezenta forțele permanente ale Angliei. La început existau numai şase judecători de fiecare comitat; mai târziu numărul lor s-a mărit (treizeci şi nouă în 1635 pentru North Riding)[152]. În timpul şederii lor în capitala comitatului, judecătorii de pace primeau patru şilingi pe zi; când un proces necesita o anchetă locală, curtea însărcina cu efectuarea ei doi judecători de pace, fiecare controlându-l pe celălalt. Peste ei se afla *high sherriff*-ul comitatului, numit pe timp de un an.

Delictele neînsemnate erau judecate în *petty sessions* (sesiunile mici), care întruneau numai judecătorii de pace din vecinătate. Astfel orice parohie trăia sub ochii judecătorului de pace, căruia *constable*-ul îi aducea pe delicvenți. Cu toată munca însemnată pe care o implicau, posturile de judecători de pace erau foarte căutate. Era o onoare să le ocupi şi dovada cea mai evidentă de

importanța de care se bucura un bărbat în provincia sa. Ca orice funcție umană, eficacitatea ei depindea de calitatea titularului, dar se pare că marea majoritate a judecătorilor de pace au fost administratori destul de rezonabili.

VI. Putem să ne imaginăm cum arăta viața dintr-un sat de pe vremea Tudorilor. În mijlocul satului e un grațios castel de piatră cenuşie, înconjurat de grădini, împrejmuit de ziduri de cărămidă. Este locuința *squire*-ului, care este şi judecătorul de pace. De multe ori biserica e construită în parcul său. Mai există câmpurile comunale şi ele dau mult de furcă *constable*-ului pentru că măresc numărul furturilor şi al conflictelor. În timpul săptămânii toată lumea munceşte, căci a nu munci constituie un delict. Duminica bărbații trebuie să facă antrenamente la tragerea cu arcul şi să-i învețe şi pe copiii lor, dar aceasta nu mai e decât o rămăşiță a trecutului care-i plictiseşte. Sătenii preferă alte jocuri, pe care *constable*-ul trebuie să le interzică. Aşa încât ei se refugiază în berării *(ale houses),* unde beau şi joacă în orele când nu sunt la biserică. E obligatoriu să te duci duminica la biserică şi acelora care lipsesc de la slujba religioasă li se aplică o amendă în beneficiul săracilor. Toate sancțiunile sunt supravegheate. A învinui o femeie că este vrăjitoare constituie un delict grav, căci consecințele pot fi uneori îngrozitoare pentru ea. Câteva femei bătrâne sunt bănuite că fac farmece animalelor. Din fericire, judecătorii de pace ridică din umeri şi se feresc să condamne la rug toate vrăjitoarele care li se trimit.

VII. Orizontul satului este foarte strâmt. Nici un om nu îndrăzneşte să-şi părăsească parohia fără motive valabile şi legale. Actorii ambulanți nu pot circula decât

în baza unui permis semnat de doi judecători de pace. În lipsa permisului sunt consideraţi vagabonzi, adică biciuiţi şi însemnaţi cu fierul roşu. Studenţii universităţilor, pentru a putea călători, trebuie să aibă asupra lor permise semnate de colegiul din care fac parte. Fiecare bărbat este atât de ocupat cu munca câmpului şi nenumăratele funcţiuni publice din sat, încât nu are timp să se gândească la altceva. Totuşi se întrevede de pe acum rolul unei guvernări centrale. Edictele noi, care se comunică la amvon sau lângă crucea din piaţă, se proclamă în numele regelui. *Yeomen*-ii se duc la oraş ca să asiste la sesiunile trimestriale; judecătorii de pace primesc însărcinările direct de la rege, lordul locotenent al comitatului se duce deseori la Londra şi-i cunoaşte pe miniştri. Fiecare sat devine încetul cu încetul o celulă vie a unui corp mare care va fi statul.

III
REFORMATORII ENGLEZI

I. O dată cu regimul politic al evului mediu, se transformă, sub dinastia Tudorilor, aparatul său intelectual şi spiritual. Nimic mai ciudat decât efectele pe care le-au avut în Anglia Renaşterea italiană şi Reforma germană. Caracterele naţionale sunt de pe acum definite. Senzualitatea marilor italieni, dragostea lor pasionată pentru statui şi tablouri, revenirea la antichitatea păgână, predicile în care virtuţile creştine nu mai sunt apărate decât cu citate din Seneca şi Horaţiu, papii umanişti şi prea înclinaţi spre cele umane, toate acestea îi scandalizează pe tinerii englezi care vin să asculte cu admiraţie pe Savonarola sau pe Marsilio Ficino{153}. În Anglia, ca şi în restul Europei, pe vremea lui Henric al VII-lea, Platon îl biruia pe Aristotel; subtilităţile scolastice ale evului mediu sunt, în secolul al XVI-lea, atât de

disprețuite, încât numele „doctorului subtil", Duns Scot{154}, odinioară sinonim cu înțelepciunea, dă naştere cuvântului *dunce:* ignorant. Dar în universitățile engleze erudiții se folosesc de limba greacă nu atât ca să-i imite pe poeți, cât ca să comenteze evangheliile. Italia este pentru ei „un subiect de uimire şi de repulsie". De-a lungul întregii lor istorii, englezii, deşi atraşi de civilizațiile mediteraneene, vor considera această atracție ca o ispită diavolească. Italia îi va primi pe rebeli şi pe artişti; ea îl va inspira pe Chaucer; ea îl va scandaliza pe englezul mijlociu. „Englezul italienizat, diavolul încarnat", spune un proverb din secolul al XVI-lea. De altminteri, englezul mijlociu se simte tot atât de departe de senzualitatea italiană cât şi de violența germană. Geniul brutal al lui Luther îi înspăimânta pe erudiții din Oxford şi nu va seduce la început decât pe tinerii din Cambridge sau pe „preoții săraci" lollarzi.

Primii reformatori din Oxford ar dori să îndrepte erorile bisericii romane, dar ei nici nu concep că un creştin ar putea părăsi această biserică. Câțiva dintre cei care vor fi răspândit noua înțelepciune, precum Thomas More sau John Fisher, vor muri mai târziu pentru biserica catolică.

II. John Colet, mare latinist şi orăşean bogat în acelaşi timp, reprezintă mai bine decât oricine această generație. Era fiul unui lord-primar al Londrei, sir Henry Colet, care, din ziua hirotonisirii fiului său, îi acordase importante venituri. John Colet şi-a continuat studiile la Oxford, l-a citit pe Platon şi pe Plotin şi pe la 1493 a călătorit prin Franța şi Italia. Acolo i-a cunoscut mai bine pe părinții bisericii, a căror filozofie o prefera scolasticii care se mai preda la Oxford. Când se întoarse la universitatea sa, tânărul acesta de treizeci de ani începu să predea un curs asupra epistolelor sfântului Pavel care atrase o mulțime de studenți entuziaşti. John Colet

explica textul original al epistolelor către corintieni şi către romani „aşa cum ar fi explicat scrisorile unui om în viață către prietenii lui". Vorbea despre caracterul sfântului Pavel, compara societatea romană descrisă de apostol cu aceea care apare în textele lui Suetoniu, recurgea la texte greceşti contemporane cu sfântul Pavel. Se poate imagina uimirea unui public care nu ştia nimic despre aceste aspecte istorice ale religiei şi din care o mare parte credea că „scripturile au fost redactate în latina Vulgatei{155}. Tânărul profesor îşi câştigă repede un renume imens. Preoții veneau să-i ceară consultații; el îi liniştea; îşi comenta pentru ei cursurile; fără îndoială că n-a fost socotit periculos de către superiorii săi ecleziastici de vreme ce a fost numit, de tânăr, decan la „Sfântul Paul"{156}. Când muri tatăl său, lăsându-i o mare avere, el o consacră înființării la Londra a şcolii „Sfântul Paul", unde literatura greacă şi latină avea să fie predată unui număr de o sută cincizeci şi trei de tineri. (De ce o sută cincizeci şi trei? E numărul peştilor din „pescuitul miraculos"; şi astăzi încă elevii de la „Sfântul Paul" poartă ca breloc un peşte de argint.) Fapt curios şi care zugrăveşte bine omul şi epoca: Colet a încredințat administrarea moştenirii sale nu decanului „Sfântului Paul" şi consiliului de canonici, nu Universității din Oxford, ci onorabilei societăți a negustorilor de mărunțişuri din Londra. Ca şi administrației regale, erudiților ecleziastici le plăcea să se sprijine pe comercianții englezi. Programul şcolii fusese întocmit cu îngrijire de către fondator. Nu trebuia să se învețe numai *trivium*-ul evului mediu: dialectica, gramatica şi retorica, ci şi greaca, latina şi engleza. „Nu-i de mirare - îi scria lui Colet prietenul său Thomas More - că şcoala dumitale stârneşte atâtea furtuni, căci ea este asemenea calului de lemn în care erau ascunşi grecii înarmați pentru a distruge Troia barbară". Ciudat însă: constructorii calului de lemn nu doreau căderea Troiei.

III. Dintre prietenii şi discipolii lui Colet, cel mai remarcabil, Thomas More, a fost în acelaşi timp un înalt funcţionar şi un mare scriitor, a cărui operă *Utopia* este cea mai bună carte a vremii. More inventase acest cuvânt: *Utopia* (ţară care nu se găseşte nicăieri), aşa cum mai târziu Renouvier{157} avea să inventeze cuvântul *Uchronia.* Nimic mai interesant decât să cunoşti visurile de viitor ale unui Wells{158} al secolului al XV-lea. Ostil gloriei militare, More dorea moartea spiritului cavaleresc; el vestea comunismul, dispreţul faţă de aur, munca obligatorie pentru toţi, dar limitată la nouă ore pe zi; el blama ascetismul monahal şi credea în perfecţiunea naturii umane; în sfârşit, în *Utopia* sa erau autorizate toate religiile, şi creştinismul nu se bucura de nici un privilegiu. S-au comparat adesea ideile teoretice ale lui More cu viaţa sa practică; a fost de mirare că acest profet al toleranţei a fost un cancelar intolerant, apoi un martir. Dar să creezi o ţară imaginară şi să administrezi o ţară reală sunt două operaţii fără legătură între ele, şi necesităţile acţiunii nu sunt şi necesităţile gândirii libere.

IV. Reformarea bisericii, nu prin violenţă sau prigoană, ci cu ajutorul raţiunii şi al ştiinţei, pentru a o transforma într-o biserică universală, iată ţinta lui John Colet, a lui Thomas More şi a prietenului lor Erasm. Figura acestuia din urmă este cel mai grăitor simbol al mişcării. Deşi născut în Olanda, Erasm este mai mult decât un olandez: este un european. Abia cunoaşte limba olandeză; vorbeşte şi scrie în latină; cărţile îi sunt traduse în toate limbile. Prestigiul său intelectual este recunoscut în acelaşi timp de Carol Quintul, Francisc I şi Henric al VIII-lea, care şi-l dispută. Autoritatea sa în Europa este mult mai mare decât avea să fie mai târziu aceea a lui Voltaire, decât aceea a oricărui bărbat al vremii noastre. Se vând din *Colocviile* lui Erasm douăzeci şi patru de mii

de exemplare, tiraj uimitor pentru o carte latină, într-o Europă atât de puțin populată, atât de puțin cultivată. Prietenia dintre umaniştii tuturor țărilor era atunci uşurată de această limbă comună: latina.

În casa lui Thomas More, Erasm a scris *Elogiul nebuniei,* la Cambridge a pregătit marea sa ediție a Noului Testament după texte latine şi greceşti. Nicăieri ca în Anglia Erasm nu găsea un mediu în care să se simtă mai la largul său: „Când îl ascult pe prietenul meu Colet, parcă-l ascult pe Platon însuşi... Există o fire mai umană şi mai seducătoare decât aceea a lui Thomas More?" Cel mult îi socotea pe aceşti englezi puțin cam prea sfinți pentru el. Thomas More, care, în *Utopia,* condamna austeritatea, purta în lumea aceasta o târsână, şi, când Erasm stătu un timp la episcopul John Fisher, îi admiră biblioteca, dar se plânse de faptul că trăgea curentul în încăpere.

V. Cea mai mare greşeală care s-ar putea comite cu privire la primii reformatori englezi este de a-i considera precursorii unei mişcări ostile catolicismului. Ei îşi propuneau doar să reformeze moravurile şi spiritul clerului. Dar aveau să întâlnească mari curente de opinii care vor antrena pe discipolii lor infinit mai departe decât ar fi dorit-o ei. Anglia secolului al XVI-lea nu era antireligioasă; era anticlericală. Un episcop spunea pe atunci că dacă Abel ar fi fost preot, orice juriu al Londrei l-ar fi achitat pe Cain. Vechile învinuiri care li se aduceau: tribunalele ecleziastice, bogăția călugărilor, luxul episcopilor, persistau. Papalitatea, prea îndepărtată, sacrifica interesele englezilor în favoarea acelora ale principilor continentali, care, mai apropiați, aveau asupra ei o influență mai directă. Suveranii şi oamenii de stat englezi sufereau văzând că o parte a suveranității lor se afla în mâinile unei puteri străine care nu ştia mai nimic despre ei. În sfârşit, de la Wyclif încoace începuse să se

răspândească lollardismul. În hambarele negustorilor, în cârciumile oraşelor universitare era citită versiunea engleză a Bibliei şi comentată cu glas pătimaş. Sub influența lui Wyclif, în rândurile claselor mijlocii din Anglia se creaseră focare de morală ascetică şi individualistă, care aveau să se reaprindă mai târziu şi să ardă cu flăcări puternice. Se găsea aici un public gata să-şi însuşească doctrina lui Luther, ba încă mai mult: ascetismul lui Calvin.

VI. Domnia lui Henric al VII-lea (1485-1509) a fost favorabilă dezvoltării studiilor şi meditațiilor reformiştilor deoarece a fost o domnie paşnică. În timpul acestor douăzeci şi patru de ani nu s-au petrecut decât puține evenimente importante. Dar marii suverani, ca şi oamenii mari de stat, sunt adesea acei care, întocmai ca primul rege din dinastia Tudorilor, ştiu să-şi înconjoare numele de o zonă de tăcere. Nu-i numai o întâmplare că sub guvernarea unor asemenea bărbați nu survine nici un incident grav. Înțelepciunea ordonă ca la începutul unei dinastii sau al unui regim să domnească liniştea. Dacă dinastia Tudorilor s-a putut înrădăcina atât de profund, dacă instituțiile locale au devenit destul de viguroase pentru a putea înlocui instituțiile feudale, totul se datorează acelui sfert de veac de pace internă şi externă pe care l-a dat țării, înaintea domniilor dramatice ale fiilor şi nepoților săi, prudentul şi misteriosul lor strămoş.

IV
HENRIC AL VIII-LEA (1509-1547)

I. Moda îi formează pe suverani, aşa după cum impune îmbrăcămintea şi determină moravurile. În evul mediu un mare rege trebuia să fie curtenitor, cavaleresc,

sever şi pios; pe vremea renaşterii un mare prinț este libertin, cultivat, magnific şi deseori crud. Henric al VIII-lea a avut toate aceste însuşiri, dar în maniera englezească, adică libertinajul său a rămas conjugal, cultura lui a fost teologică şi sportivă, magnificența sa de bun gust, cruzimea sa legalmente ireproşabilă. Astfel încât, cu toate crimele sale, a rămas un suveran popular în ochii supuşilor săi. Şi astăzi încă este apărat de istoricii englezi. Gravul episcop Stubbs{159} spune că portretele soțiilor sale nu justifică poate, dar explică graba sa de a scăpa de ele. Profesorul Pollard{160} întreabă de ce ar fi o vină deosebit de gravă faptul de a fi avut şase neveste: „Şase este oare un număr prohibit? Ultima soție a lui Henric al VIII-lea, Caterina Parr, a avut patru bărbați şi cumnatul său, ducele de Suffolk, patru soții, fără ca nimeni să le fi făcut vreo imputare. Şi, de altfel, i se reproşează lui Henric al VIII-lea că a luat în căsătorie femeile pe care le iubea? Dar ar fi putut, fără a scandaliza pe nimeni, să aibă mai mult de şase amante. Henric de Navarra a avut patruzeci fără ca reputația lui să fi fost ştirbită, ba dimpotrivă". Aceasta e adevărat, dar Henric al IV-lea n-a poruncit niciodată să fie decapitată frumoasa Corisanda şi nici Gabriela d'Estrées.

II. Când Henric al VIII-lea urmă la tron tatălui său, în 1509, avea optsprezece ani. Era un atlet frumos, foarte mulțumit de sine, foarte mândru când ambasadorul venețian i-a spus că are pulpa piciorului mai bine făcută decât a lui Francisc I, excelent arcaş, campion de tenis, mare călăreț, care obosea zece cai într-o zi de vânătoare. Avea gust literar, fiind hrănit în acelaşi timp şi cu teologie şi cu literatură romanescă; compunea poeme, punea pe muzică propriile sale imnuri şi cânta „dumnezeieşte" din lăută. Erasm, care-l cunoscuse când era copil, a fost izbit de inteligența sa precoce. Noii umanişti găseau un prieten într-însul. El l-a chemat pe Colet la Londra şi l-a numit

predicator la curte, a făcut din Thomas More un curtean, împotriva voinței lui, apoi cancelar, şi l-a rugat pe Erasm să accepte o catedră la Cambridge. Trebuie să adăugăm că era foarte evlavios şi că prietenii săi din Oxford, oricât de reformatori erau, i-au întărit respectul pentru religia catolică. Deşi ar putea să pară uimitor, el a încercat în tot timpul vieții sale să împace scrupulele şi temerile „unei conştiințe foarte medievale".

III. Puțin timp după urcarea sa pe tron, regele a luat în căsătorie pe Caterina de Aragon, văduva fratelui său Arthur şi fiica regelui Spaniei Ferdinand al V-lea. Nu şi-a ales-o el şi n-o iubea; a fost o căsătorie politică. Pentru Anglia din vremea aceea, putere de rangul al doilea, o alianță cu Spania era o onoare şi o garanție. Aşa încât, atunci când, din cauza morții premature a lui Arthur, această alianță s-a rupt, Consiliul, doritor s-o păstreze pe Caterina ca regină, l-a rugat pe Henric s-o accepte ca soție. Dar un text din Levitic{161} interzicea căsătoria dintre un cumnat şi o cumnată; a trebuit să se obțină o bulă papală (1503) şi să se facă dovada că prima căsătorie a Caterinei n-a fost consumată. S-au găsit martori care să jure şi, în ziua căsătoriei sale cu Henric, Caterina a purtat cosițele despletite, ca fecioarele. Aceste lucruri îşi avură mai târziu importanța lor, atunci când regele voi s-o repudieze. La începutul domniei, Henric n-a guvernat el însuşi, ci toată autoritatea a revenit ministrului pe care şi l-a ales: Wolsey, fiul unui măcelar bogat din Ipswich, pe care papa, la cererea lui Henric, l-a făcut cardinal.

Trăsăturile dominante ale acestui „vlăjgan din Ipswich" erau ambiția şi vanitatea. *Ego et rex meus,* scria el suveranilor străini. „Tare la gramatică, slab la protocol". Avea o casă regească, numărul servitorilor se urca la mai mult de patru sute, numărul capelanilor la şaisprezece, avea propriii săi ministranți. Ca să înființeze

la Oxford *Colegiul Cardinal* (mai târziu *Christ Church)* şi să atragă admirația asupra generozității sale, arhiepiscopul acesta n-a şovăit să despoaie mănăstirile. Când Leon al X-lea l-a făcut nu numai cardinal, ci şi legat papal în Anglia, Wolsey a întrunit în mâinile sale întreaga autoritate civilă şi întreaga autoritate ecleziastică. Călugării şi frații înşişi, deşi nu erau supuşi clerului secular, trebuiau să asculte de acest emisar al Romei. El obişnui astfel pe englezi cu ideea, nouă şi surprinzătoare, a contopirii în mâinile aceluiaşi om a puterii spirituale şi a puterii vremelnice. Îmbătat de putere, Wolsey trata Roma cu dispreț; năzuia să cumpere Colegiul Sacru şi, în urma acestei corupții, să fie numit papă, amenințând să provoace o schismă a bisericii dacă nu va fi ales. Astfel de amenințări pregăteau pe catolicii englezi pentru o ruptură cu Roma, dar nici Wolsey, nici stăpânul său nu şi-ar fi închipuit atunci că această ruptură este posibilă. Când apăru doctrina lui Luther, regele însuşi o respinse într-o scriere care-i atrase din partea papei titlul de apărător al credinței (1521).

IV. Politica externă a fost jocul favorit al lui Wolsey. Pe continent, ca şi în Anglia, în urma luptelor feudale, se iveau puternice monarhii. Dacă una din ele, Franța sau Spania, ar câştiga prioritate față de toate celelalte şi ar domina Europa, care ar fi atunci situația Angliei? Rolul firesc al acesteia trebuia să fie menținerea echilibrului de forțe pe continent, „balanța puterii". Politică mobilă, chiar inconstantă prin esența ei şi care putea să pară perfidă, dar care reuşi la început: Francisc I şi Carol Quintul îşi disputară alianța lui Henric al VIII-lea. Pe câmpia Cortului de Aur{162}, regele Franței şi regele Angliei se întrecură într-o etalare de lux care n-a mai fost niciodată egalată. A doua zi după această întrevedere, Wolsey pregătea o alta, între stăpânul său şi împărat. Cardinalul împingea duplicitatea până acolo încât îşi intercepta

propriile misive, pentru a-şi da lui însuşi contraordine în numele regelui. Trimitea un ambasador la o conferință internațională înarmat cu instrucțiuni contradictorii, pe care, în mod secret, trebuia să le arate unele spaniolilor, altele francezilor. După ce o vreme îndelungată păru a favoriza alianța cu Franța, Wolsey îl alese apoi pe împărat, pentru că aşa voiau negustorii englezi. Suspendarea comerțului cu Spania şi Țările de Jos ar fi ruinat pe comercianții de lână şi postav. Dar comerțul este un prost sfătuitor diplomatic. Sacrificându-l pe Francisc I, Anglia distruse balanța puterii în favoarea lui Carol Quintul. După bătălia de la Pavia (1525), împăratul, suveran al Spaniei, al Italiei, al Germaniei şi al Țărilor de Jos, deveni stăpânul Europei. În special papa fu la discreția sa, ceea ce, pe căi indirecte, avea să pricinuiască pierderea lui Wolsey.

V. Se face o nedreptate lui Henric al VIII-lea explicând divorțul său şi ruptura cu Roma prin dragostea lui pentru ochii albaştri-închişi ai Annei Boleyn. Regele ar fi putut uşor câştiga grațiile Annei Boleyn fără a-i promite să se căsătorească cu ea, dar problema de rezolvat era mult mai complexă. Pentru a evita țării un nou război ca al celor două roze (şi amintirile îngrozitoare ale anarhiei erau încă foarte proaspete), se considera necesar ca perechea regală să aibă un fiu. Or, Caterina, după mai multe avorturi, abia născu o fată, Maria (1516), şi starea sănătății sale nu mai îngăduia speranța că va mai putea avea alți copii.

Era posibil ca Maria Tudor să fie considerată moştenitoarea tronului? Tronul fusese *transmis* în Anglia prin femei; Henric al VIII-lea însuşi ajunsese la tron prin mama sa. Dar singura femeie care a *domnit* de la cucerire încoace fusese Matilda, şi nouăsprezece ani de tulburări constituiau un exemplu puțin încurajator. Interesul dinastiei şi al țării cerea un fiu. Regele, care-şi dorea cu

înfocare un fiu, începu să se întrebe dacă această căsătorie a lui nu fusese blestemată. Dispensa papei fusese valabilă? După atâtea decepții, Henric al VIII-lea, foarte superstițios, era înclinat să se îndoiască. Totuşi încă mai şovăia să divorțeze. Caterina era mătuşa împăratului, şi Henric al VIII-lea spera într-o alianță glorioasă: căsătoria lui Carol Quintul cu Maria. Când regele Spaniei, contrar promisiunilor sale, alese de soție o infantă de Portugalia, regele Angliei socoti că nu mai era cazul să-l menajeze.

VI. Aşadar, Henric al VIII-lea, îndrăgostit de Anna Boleyn, fată foarte tânără, cochetă, fermecătoare, dorea s-o ia în căsătorie ca să capete de la ea un moştenitor legitim şi căuta mijlocul de a se descotorosi de Caterina de Aragon, prima lui soție. Divorțul civil nu exista şi, de altminteri, ar fi fost inutil pentru un rege evlavios; trebuia să ceară Romei anularea căsătoriei sale. Părea uşor de obținut, deoarece papa arătase până atunci, în astfel de cazuri, când era vorba de suverani, o îngăduință fără margini. De altfel exista la rigoare un motiv plauzibil de anulare, chiar acela care a fost înlăturat pentru a se putea celebra căsătoria: Caterina fusese soția fratelui soțului ei. E adevărat că o bulă pontificală declarase a doua căsătorie valabilă; dar o bulă nu putea reda libertatea acelora pe care o altă bulă îi unise; şi nu se putea oare susține, după o nouă anchetă, că *nu* a fost imaculată căsătoria dintre Caterina şi Arthur? Se răspândi zvonul că regele avea îndoieli cu privire la legalitatea căsătoriei sale şi că avea grave scrupule de conştiință să rămână căsătorit nelegitim. Wolsey fu însărcinat să trateze cu Curtea pontificală şi întâlni îndată o rezistență care n-avea nimic religios: voința lui Carol Quintul. Acesta, stăpân la Roma, nu îngăduia să fie sacrificate mătuşa sa Caterina şi vara sa Maria. Papa ar fi vrut totuşi să-i dea satisfacție lui Henric şi-l trimise ca

legat în Anglia pe cardinalul Campeggio, care trebuia, împreună cu Wolsey, să judece cazul. Regele socoti chestiunea rezolvată, dar Caterina, făcând apel la Roma, obținu ca papa să trimită procesul în fața propriei sale curți. De astă dată regele se supără foarte tare şi situația lui Wolsey era în pericol. Ca orice ambițios, cardinalul avea duşmani. Fu pus sub acuzarea de *praemunire* (adică de trădare) pentru că, deşi englez, acceptase să fie legat pontifical şi să negocieze în fața tribunalelor străine chestiuni care țineau de curtea regelui. Acuzația era absurdă, deoarece regele autorizase şi favorizase această numire. Dar cardinalul nu găsi nici un apărător; trebui să-şi abandoneze bunurile şi, numai datorită bolii sale, scăpă de supliciu. Oamenii rezervă totdeauna surprize: după moartea acestui ambițios s-a descoperit că sub veşmintele sale purtase o târsână.

VII. Sir Thomas More îl înlocui, nu fără nelinişte, pe Wolsey la Cancelariat, dar cei doi oameni care aveau atunci cea mai mare influență asupra regelui fură aleşi pentru că îi aduceau oarecare speranță în chestiunea divorțului. Primul, Thomas Cranmer, era un ecleziastic care într-o zi îi spusese lui Gardiner, secretarul regelui: „ce nevoie avea regele să urmărească această chestiune la Roma, ar fi de ajuns să obțină de la câțiva eminenți teologi certitudinea nulității primei sale căsătorii şi ar putea atunci, fără scrupule şi nici un fel de primejdie, să-şi ia răspunderea morală de a se recăsători". Regele, încântat, invită pe acest ingenios bărbat la tatăl Annei Boleyn şi începu, după sfatul lui Cranmer, să consulte universitățile. Teologii, ca şi judecătorii, ştiu să adapteze textele împrejurărilor. La Oxford şi la Cambridge, cu puțină „intimidare şi linguşire", fu obținută consultația dorită; Universitatea din Paris fu favorabilă pentru că îl detesta pe Carol Quintul; acelea din nordul Italiei se luară după Sorbona. Curând regele putu să supună

parlamentului opiniile a opt instituții de savanți, care afirmau toate că o căsătorie cu văduva unui frate decedat este nulă şi că nici papa nu avea competența să acorde vreo dispensă. Membrii parlamentului erau rugați să raporteze aceste fapte în circumscripțiile lor şi să vorbească tuturor de scrupulele regelui. Henric al VIII-lea simțea efectiv că țara era ostilă divorțului. Când trecea pe stradă, poporul îi striga să nu se despartă de Caterina, iar femeile îi spuneau cuvinte neruşinate despre Anna Boleyn. Dar vremea trecea. Anna aştepta un copil; trebuia să fie moştenitorul dorit şi, prin urmare, să se nască după căsătoria lor. Cranmer, un bărbat blând şi maleabil, fu numit arhiepiscop de Canterbury şi celebră în mod secret căsătoria regelui în ianuarie 1533. Căsătoria fu anunțată la paşti, când Anna fu încoronată, iar Henric excomunicat; era ruptura cu Roma.

V
SCHISMĂ ŞI PRIGOANĂ

I. Această ruptură ar fi fost mai puțin brutală dacă Henric al VIII-lea n-ar fi avut şi alți consilieri decât pe Thomas More şi Cranmer. More, bărbat cu o înaltă conştiință, n-ar fi acceptat decât o reformă înțeleaptă şi moderată; Cranmer, prea slab pentru a fi rău, ar fi negociat şi ar tot fi amânat. Thomas Cromwell fu cel care jucă rolul lui Narcis al acestui Neron, rolul lui Iago al acestui Othello. Era un bărbat scund, lat în spate, urât, aspru, cu obrazul porcin, ochii pe jumătate închişi, gura răutăcioasă. Începuse ca negustor de lână şi călcător de postav la Putney; apoi călătorise prin Flandra şi Italia, unde se familiariză cu marele comerț şi cu noua politică şi deveni un cititor pasionat al oamenilor politici italieni. La întoarcerea sa intrase în slujba cardinalului Wolsey, ajungând unul din favoriții lui. Cromwell n-avea nici

scrupule, nici religie. Teologiile rivale îi erau toate la fel de indiferente, dar doctrina raţiunii de stat îl cucerise. Îndată ce-l întâlni pe rege, îl sfătui să urmeze exemplul prinţilor germani, care o rupseseră cu Roma. Anglia nu mai trebuia să aibă doi stăpâni, două justiţii, două sisteme de impozite. Deoarece papa refuza să confirme repudierea Caterinei, trebuia să nu se supună bisericii, ci s-o supună. Henric al VIII-lea îl dispreţuia pe Cromwell; nu-i spunea niciodată altfel decât „dărăcitorul de lână" şi-l brusca; totuşi se folosea de abilitatea, servilitatea şi forţa acestuia. Dărăcitorul de lână deveni în câţiva ani *Master of the Rolls, Lord Privy Seal*{163}, vicar general al bisericii, lord mare şambelan, cavaler, baron şi conte de Essex.

II. Spolierea bisericii s-a făcut în formă legală şi Henric al VIII-lea a respectat formele parlamentare. Parlamentul Reformei, care ţinu şapte ani (1529-1536), votă toate măsurile extraordinare propuse de coroană. Mai întâi clerul fu informat că a violat statutul de *Praemunire* acceptând, ca şi Wolsey, să recunoască autoritatea cardinalului ca legat papal. Drept penitenţă pentru această crimă, clerul trebui să plătească o amendă de două milioane de livre, să acorde regelui titlul de protector şi de şef suprem al bisericii şi să desfiinţeze anatele, sau „primul venit", al beneficiilor ecleziastice, care până atunci fuseseră plătite papei. Apoi parlamentul votă succesiv *Statutul apelurilor,* care interzicea să se facă apel la Roma, *Actul de Supremaţie,* care-l consacra pe rege „unicul şi supremul şef al bisericii Angliei" şi-i atribuia atât jurisdicţia spirituală cât şi jurisdicţia civilă, îi dădea dreptul să reformeze şi să reprime erorile şi ereziile, şi, în sfârşit, *Actul de Succesiune,* care anula prima căsătorie, pe copiii născuţi din această căsătorie îi priva de drepturile lor la coroană în favoarea descendenţilor Annei Boleyn şi obliga pe toţi supuşii regelui să-şi afirme prin

jurământ credința lor în validitatea religioasă a divorțului. Ne putem întreba cum a votat un parlament catolic aceste texte care desăvârşeau schisma şi în care papa nu era numit altfel decât „episcopul de Roma". Trebuie să ne gândim că persoana şi voința regelui erau peste măsură de respectate; că de multă vreme naționalismul născând al englezilor suporta greu o jurisdicție străină; că papalitatea apărea ca o aliată când a Spaniei, când a Franței; că în afara chiar a sentimentului național, o puternică pornire anticlericală cerea nu nimicirea bisericii, dar abolirea tribunalelor ecleziastice şi confiscarea averilor mănăstireşti; în sfârşit, că noi clase, care deveneau forțele vii ale națiunii şi care nu cunoşteau latina, învățaseră, după inventarea tiparului, să citească; că clericii laici deveniseră tot atât de numeroşi cât şi clericii ecleziastici şi că mulți dintre ei doreau o carte de rugăciuni în limba engleză, o Biblie engleză, aşa cum înlocuiseră *Romanul Rozei*{164} cu *Povestirile din Canterbury.* Reforma engleză n-a fost rezultatul capriciului unui suveran, ci forma religioasă a unui naționalism insular şi lingvistic.

III. O biserică veche de zece, douăsprezece secole are rădăcini adânci şi cel mai puternic rege nu le poate smulge fără a întâmpina oarecare rezistență. Totuşi episcopii şi preoții, în afară de câteva excepții, s-au arătat ciudat de maleabili. De multă vreme fuseseră atinşi ei înşişi de naționalismul ambiant. Prelații englezi erau mai mult oameni de stat decât oameni ai bisericii. Camera Lorzilor, din care făceau parte, votă fără a se revolta toate reformele. „Un fel de pre-anglicanism cuprinsese tot înaltul cler". Cât despre clerul de jos, foarte sărac, el găsea oarecare siguranță în transformarea lui într-un corp de funcționari; el însuşi fusese aţâţat de lollarzi şi nu acceptase niciodată fără regret celibatul preoților. Când fiecare trebui să presteze jurământul, când faptul

de a nu recunoaşte „casta şi sfânta căsătorie a Annei şi a lui Henric" şi de a nu renega pe „episcopul de Roma, care uzurpă numele de papă", devenise trădare, aproape toţi preoţii au jurat.

Dar cancelarul, sir Thomas More, şi marele episcop Fisher refuzară să renege credinţa lor catolică. Amândoi fură decapitaţi, episcopul citind înainte de moarte din evanghelia sfântului Ioan: „Aceasta este viaţa veşnică", More declarând la piciorul eşafodului că murea ca „un devotat servitor al regelui, dar mai întâi al lui Dumnezeu". Capetele acestor doi oameni mari putreziră agăţate de cârlige la intrarea pe podul Londrei. Comedia divorţului devenise o monstruoasă tragedie. Un mare număr de călugări fură spânzuraţi, goliţi de maţe, tăiaţi în bucăţi. Catolicii din câteva comitate, cuprinşi de o îndreptăţită aversiune când auziră de aceste masacre omeneşti, se revoltară; fură învinşi. Roma îl excomunicase pe regele Henric al VIII-lea, dar ce-l interesa această sentinţă pe un rege care se plasase el însuşi în afara bisericii? Ar fi fost necesare sancţiuni; papa încercă să obţină ca suveranii catolici, Francisc I sau Carol Quintul, să ia asupra lor aplicarea sancţiunilor; amândoi refuzară, temându-se să se certe cu Anglia, ţară de care aveau nevoie pentru combinaţiile lor diplomatice. Astfel, nemaiavând să se teamă de papă din cauza disensiunilor regilor catolici, venerat de parlamentul său, adulat de biserica sa naţională, Henric al VIII-lea a putut continua nepedepsit să aducă ofense umanităţii.

IV. Refuzul călugărilor de a presta jurământul îi stârni lui Cromwell o imensă bucurie, întrucât, de multă vreme, pusese la cale pieirea lor. Existau în Anglia o mie două sute de mănăstiri, posesoare ale unor imense domenii. Confiscându-le bunurile, lichidatorii şi suveranul se puteau îmbogăţi. Curentul popular împotriva călugărilor, legendele care circulau cu privire la

viciile lor erau de asemenea proporţii încât nimeni nu le-ar fi luat apărarea. Legendele erau exagerate şi, în cea mai mare parte, cu totul false, ceea ce s-a văzut destul de bine când, după desfiinţarea mănăstirilor, foştii lor arendaşi, care-i blestemaseră de atâtea ori, îi regretară. Dar Cromwell, avansat vicar general şi învestit cu dreptul de anchetă, adună un vast dosar cu privire la nelegiuirile călugărilor. Dezvăluind aceste „atrocităţi" în faţa parlamentului, obţinu mai întâi desfiinţarea micilor mănăstiri, apoi a tuturor aşezămintelor religioase. Funcţionari superiori religioşi şi fiscali luară în cercetare mănăstirile. Legea, respectată întotdeauna în această ţară, cerea să se obţină o „renunţare voluntară" din partea călugărilor. Doctorul London deveni celebru prin abilitatea sa de a înfrânge repede „voinţele". Îndată ce actul era semnat, regele lua în stăpânire abaţia, vindea tot ce se afla înăuntru şi dădea domeniul unui mare senior, asigurând astfel credinţa acestuia faţă de noua biserică. Vânzările, care-i ruinau pe călugări, nu-l prea îmbogăţeau pe rege. Manuscrisele erau cumpărate de băcani ca să facă din ele cornete. „Cărţi vechi din stranã: şase penny". Aşa arăta inventarul unei biblioteci. Cât despre clericii jefuiţi, unii dintre ei căpătau un act de „capacitate", adică autorizaţia de a exercita o funcţie seculară, ceilalţi o pensie de patru şilingi; aproape toţi părăsiră ţara şi se duseră în Irlanda, Scoţia sau Flandra. „Astfel, biserica deveni prada vulturilor, aceste păsări hrăpăreţe împodobindu-se cu frumoasele lor pene". Lichidarea bunurilor mănăstireşti se termină în cinci ani; ea nu aduse mare lucru tezaurului regal, dar îmbogăţi persoanele cărora regele le dăruise abaţiile şi pe cei care le obţinuseră pe preţuri de nimic. Efectul politic al acestor măsuri fu analog cu al vânzării bunurilor naţionale în Franţa, după revoluţia din 1789. Beneficiarii au devenit complici. Teama de a-i vedea revenind pe vechii proprietari asigură noului regim religios sprijinul unei clase bogate şi puternice. De aci înainte, împotriva unei

noi ofensive a catolicismului roman se vor coaliza interesul şi doctrina.

V. *Credo*-ul bisericii anglicane a fost vreme îndelungată destul de confuz. Dacă Cromwell, Cranmer şi Latimer{165} ar fi avut mână liberă, l-ar fi legat de lutheranism. După lupta sa împotriva mănăstirilor, Cromwell începu un război împotriva icoanelor. Latimer arse statuile Fecioarei, în timp ce Cranmer puse să se examineze relicvele, îndeosebi sângele sfântului Thomas Becket, pe care-l bănuia a fi vopsea roşie. Sfântul Thomas, denunțat ca trădător al regelui, fu şters din rândurile sfinților după un proces în toată regula şi anchetatorii lui Cromwell distruseră racla sa de la Canterbury. Dar Henric al VIII-lea ştia că dacă englezii fuseseră totdeauna ostili călugărilor şi tribunalelor ecleziastice, erau, în totalitatea lor, puțin favorabili inovațiilor aduse de protestanți. Henric, el însuşi, ținea să rămână apărătorul credinței şi şeful unei biserici „catolice", dar voia să fie catolică şi națională (ceea ce părea contradictoriu). Astfel încât, după ce i-a prigonit pe credincioşii vechii credințe, îi persecută cu nu mai puțină îndârjire pe protestanți. Tyndale{166}, care a tipărit prima Biblie engleză, a fost ars pe rug; alții suferiră aceeaşi soartă pentru că negaseră transsubstanțierea. După mai multe încercări de definire a religiei anglicane, Henric al VIII-lea obținu votarea de către Camera Lorzilor a unui statut în şase articole care fu supranumit „actul sângeros", sau „biciul cu şase cozi", act care afirma transsubstanțierea, inutilitatea comuniunii sub cele două forme, validitatea legământului de castitate, superioritatea celibatului clerical şi care admitea spovedania şi liturghia particulară. Orice violare flagrantă a acestui statut trebuia pedepsită prin arderea pe rug, nici abjurarea neputându-l salva pe vinovat. Episcopii protestanți, ca Latimer, trebuiră să-şi dea demisia.

Cranmer, care înainte de Reformă se căsătorise în secret şi-şi lua totdeauna soția cu el ascunsă într-un cufăr perforat, trebui s-o trimită în Germania. Poate să pară surprinzător că poporul englez a acceptat atât de uşor ideea de a acorda unui parlament ales infailibilitatea religioasă. Dar nevoia de stabilitate, indiferența şi teroarea explică asemenea ciudate concesii.

VI. A fost necesară o schismă pentru a desface prima căsătorie a lui Henric al VIII-lea; toporul fu de ajuns pentru a pune capăt celei de-a doua. Sărmana Anna Boleyn a comis două greşeli: în locul moştenitorului aşteptat, avu o fată, Elisabeta, apoi un băiat, născut mort, şi pe deasupra l-a înşelat pe rege, poate pentru că, părând incapabil să aibă un copil sănătos, nu voia să-l dezamăgească. Pentru aceste crime, frumosul ei gât fu tăiat de securea călăului. După câteva zile, Henric, îmbrăcat în straie albe, lua în căsătorie pe Jane Seymour. Servilul Cranmer a anulat a doua căsătorie pe baza unor mărturisiri ale defunctei, astfel încât Elisabeta, ca odinioară Maria, deveni bastardă. Jane Seymour născu un fecior, care avea să domnească sub numele de Eduard al VI-lea, dar ea muri la naştere. Cromwell, doritor ca întotdeauna să-l apropie pe rege de luterani, sugeră o nouă căsătorie cu o prințesă germană: Anna de Cleve. Omul de afaceri voise să joace rolul de sfetnic matrimonial; femeia nefiind găsită pe plac, el plăti cu viața această încercare. A cincea soție a regelui, Caterina Howard, acuzată de adulter, avu aceeaşi soartă ca şi Anna Boleyn. A şasea, Caterina Parr, îi supraviețui lui Henric al VIII-lea, nu fără a fi trecut prin mari spaime când regele, găsind că-i puțin eretică, „îi administrase cele şase articole". Domnia se termină sângeros. Puterea absolută dezlănțuie în om instinctele cele mai rele. Henric al VIII-lea porunci judecătorilor săi să asasineze protestanți, catolici, pe bătrâna contesă Salisbury; chiar

şi Cranmer se putu crede în pericol. Dar Henric al VIII-lea pare să fi încercat o afecțiune reală pentru omul acesta care avea o încredere aproape naivă în groaznicul său rege. Cranmer a fost acela care a îngenuncheat la patul de moarte al lui Henric şi care, în ultimul moment, i-a spus să aibă încredere în Dumnezeu şi în Iisus Hristos. După care regele îi strânse mâna arhiepiscopului şi îşi dădu sufletul.

VII. E greu, când studiezi domnia lui Henric al XVIII-lea, să te fereşti de un sentiment de oroare. În zadar ni se spune că a reorganizat flota, a construit arsenale, a fondat o şcoală de cârmaci, a anexat Țara Galilor, a potolit Irlanda. Nici un succes lumesc nu poate justifica eşafoadele din Turn şi rugurile de la Smithsfield. S-a spus, în chip de scuză, că aceste îngrozitoare suplicii nu atingeau decât o infimă minoritate. Ce importă? Atâta cruzime nu putea fi necesară. Ceea ce pare adevărat este că separarea dintre un stat insular şi o biserică universală devenise aproape inevitabilă. Dacă timp de zece secole papalitatea a putut exercita în Europa o astfel de putere politică şi judiciară, aceasta se datorează faptului că după căderea Imperiului roman nu rămăsese, în diferite țări ale Europei, decât o putere civilă slabă sau o suveranitate împărțită. Din ziua în care au luat naştere state puternice, ciocnirea devenea inevitabilă. Când Franța, la rândul ei, cunoscu mult mai târziu aceste lupte, moravurile se îmblânziseră şi separația bisericii de stat se putu face fără vărsare de sânge şi fără o ruptură religioasă cu Roma. Pierderii premature a prerogativelor - pe care bisericile continentale le-au mai conservat încă trei sau patru secole - biserica Angliei îi datorează un avantaj, şi anume absența aproape completă în această țară, începând din secolul al XVI-lea, a oricărei mişcări anticlericale. Bisericile engleze se vor lupta între ele, dar nici un partid politic nu va îndrăzni să se declare ostil

creştinismului.

VI
EDUARD AL VI-LEA SAU REACŢIA PROTESTANTĂ

I. Ce grup ciudat formau cei trei copii ai lui Henric al VIII-lea. Moştenitorul tronului, Eduard al VI-lea, fiul Janei Seymour, era un băiețel grav şi precoce care citea în fiecare zi zece versete din Biblie şi pe care reformații îl socoteau „un nou Iosua". Maria, fiica Caterinei de Aragon, împlinise treizeci şi unu de ani. Începea să se ofilească, obrazul ei rotund era de o paloare accentuată de părul ei roşu; părea bolnavă şi tristă. Educată de un cărturar spaniol şi mult mai mândră de a fi descendentă a regilor Spaniei decât fiica regelui Angliei, ea rămânea o catolică ferventă, se înconjura de preoți şi îşi petrecea viața în capelă. Cât despre fiica Annei Boleyn, Elisabeta, aceasta era o fată de paisprezece ani, destul de drăguță, bine făcută, foarte vioaie şi care dădea dovadă de gustul tradițional al Tudorilor pentru literatura clasică. Scria în latină tot aşa de bine ca în englezeşte, vorbea italiana şi franceza şi, după afirmația unuia dintre profesorii ei, „citea mai multă greacă într-o zi decât un canonic într-o săptămână". Fiind protestantă, ca şi fratele său Eduard (deşi fără atâta convingere), se înțelegea de minune cu copilul-rege şi amândoi se aliaseră împotriva Mariei, căreia curând Eduard îi interzise de a mai pune să se celebreze liturghia. Maria răspunse că mai curând şi-ar pune capul pe butuc decât să dea ascultare la asemenea poruncă. Consiliul îşi aminti că era vara lui Carol Quintul şi consideră că-i mai înțelept să nu stăruie.

II. Chestiunea religioasă nu fusese rezolvată prin schismă. Pe când unele comitate regretau catolicismul,

Londra, înflăcărată de predicatori protestanți ca Latimer, dorea o reformă mai completă. Cea mai mare parte a englezilor era gata să accepte un compromis, care, menținând riturile esențiale intrate în obişnuință, i-ar fi eliberat de sub dominația Romei. Arhiepiscopul de Canterbury, Cranmer, timid şi indecis, continua să ezite între luteranism şi romanism. Totuşi, el, dând bisericii Angliei o carte de rugăciuni, scrisă într-o proză admirabilă şi pentru care el însuşi întocmi litaniile şi rugăciunile în comun, îngădui acestei biserici să dobândească, după biserica romană, acel prestigiu estetic fără care o religie nu poate cuceri inimile. Prigoana împotriva catolicismului continua. Pereții bisericilor erau dați cu var, vitraliile erau sparte, crucifixele înlocuite cu stema regală. Toate ceremoniile simbolice fuseseră suprimate: nici anafură, nici agheasmă, nici slăvirea vinerei mari. Totuşi, postul Paştelui trebuia să fie respectat, „pentru a se încuraja vânzarea peştelui". În 1547 fu autorizată căsătoria preoților, şi Cranmer îşi putu rechema soția. Un act de uniformizare, votat de parlament, obliga toate bisericile să folosească *Common Prayer Book* şi să respecte un ritual comun. Dar uniformitatea însăşi rămânea multiformă. Mai protestant decât arhiepiscopul, Consiliul laic hotărî să se facă unele îndreptări cărții de rugăciuni. Îngenuncherea, prescrisă de Cranmer în prima ediție, fusese atacată de zeloşi ca o datină superstițioasă şi suprimată în ediția a doua. Cum să te adaptezi unei credințe care-i în acelaşi timp riguroasă şi schimbătoare?

III. Schimbări atât de profunde indignară multe inimi simple care țineau la riturile intrate de zece secole în viața lor şi a străbunilor lor. Țăranii din Cornwall, care vorbeau în dialect, se revoltară pentru că Londra pretindea să le impună o carte de rugăciuni scrisă într-o engleză pe care n-o înțelegeau. Cranmer le răspunse că

înțelegeau şi mai puțin latina, dar Cranmer, profesor de teologie, nu-i cunoştea pe țărani. Cei din Cornwall înțelegeau, dacă nu ad litteram cel puțin în spiritul lor, sensul rugăciunilor tradiționale. De altfel, revolta avea şi un caracter agrar, nu numai religios. Era o vreme de mari nemulțumiri populare. Şomajul, aproape necunoscut în economia medievală, devenea un rău periculos. Cauzele erau multiple. Obligația pentru seniori de a-şi desființa cetele înarmate aruncase pe drumuri la începutul secolului mii de soldați care nu cunoşteau nici o meserie. Încă în timpul ciumei negre, câțiva mari proprietari începuseră să înlocuiască cultivarea grâului cu creşterea oilor, la care erau întrebuințați oameni mai puțini. În secolul al XVI-lea mulți *squires* au împrejmuit o parte din păşunile şi bărăganele comunale{167} pentru a-şi creşte oile. Țăranii se văzură lipsiți, în urma acestei politici „de împrejmuiri", de pământurile lor, iar muncitorii de munca lor.

Oile ne-au mâncat păşunile şi dunele,
Grâul şi pădurile, casele, comunele.

„Oaia - scria Thomas More - era altădată un animal atât de blând; iată că acuma distruge totul, îi înghite până şi pe oameni". E noua modă, *the new gyse.* E firesc ca ea să-i încânte pe marii proprietari. După descoperirea de către Spania a minelor de argint din America de Sud, în Europa se urcă prețurile. *Squire*-ul, care plăteşte mai scump tot ce cumpără, continuă să primească de la arendaşii săi aceleaşi redevențe fixe; şi se trezeşte mai sărac, strâmtorat. Or, cererea de lână este nelimitată şi prețurile ridicate. Ispita e puternică. Pe la mijlocul secolului, sub domnia lui Henric al VIII-lea, după secularizarea averilor mănăstireşti şi vânzarea bunurilor lor, s-a născut la țară o proaspătă promoție de *gentlemen*-i. Starea de spirit a noilor proprietari de pământ este cu totul diferită de aceea a seniorului din secolul al XIII-lea.

Acesta din urmă cerea numai ca pământul să hrănească un anumit număr de cavaleri, dar noul capitalist pretinde un profit. El face din agricultură o afacere „şi paşii oilor schimbă nisipul în aur". Ce-l interesează pe el țăranii, pe care abia îi cunoaşte? Fiul său şi mai ales nepotul său vor deveni într-o zi *squires* conştienți de datoriile lor, dar orice primă generație de stăpâni e aspră.

La moartea lui Henric al VIII-lea țăranii încep să murmure.

IV. În zadar Consiliul regelui, care vede pericolul, încearcă să intervină. Legile ordonă reconstrucția fermelor distruse, cultivarea din nou a pământurilor; altele interzic unei singure persoane să aibă mai mult de două mii de oi. (Unii proprietari aveau turme de douăzeci şi patru de mii de capete.) Dar frauda se furişează pe urma legii. Stăpânul trece oile sale pe numele soției, al copiilor, al servitorilor săi; în loc de a reclădi o fermă, se retencuieşte în mod simbolic o singură cameră din ferma ruinată; se trage o brazdă simbolică şi se susține în fața comisarului că s-a lucrat câmpul. De altfel, comisari sunt judecătorii de pace, ei înşişi proprietari şi deseori delincvenți; aşa că închid ochii. În unele comitate sătenii se revoltă şi devastează gardurile ridicate de *gentry*. În comitatul Norfolk, un mic proprietar care e în acelaşi timp şi tăbăcar, un anume Robert Kett, om cu idei înaintate, se pune în fruntea țăranilor pentru a distruge îngrăditurile unui vecin pe care-l urăşte. În acel mediu sătesc plin de nemulțumiți, rebeliunea creşte văzând cu ochii. Kett, în capul a şaisprezece mii de oameni, ocupă oraşul Norwich. Revoltă zadarnică, deoarece nici țăranii, nici şeful lor nu ştiu limpede ce vor. Ea se termină, ca toate revoltele de pe acea vreme, printr-un masacru sângeros şi prin executarea lui Kett. Dar avea să fie un simptom, între multe altele, al nemulțumirii populare.

V. Eduard Seymour, duce de Somerset, fratele Janei Seymour, mama regelui, îndeplinea funcția de regent în timpul minorității nepotului său. Avea reale calități, dintre care cea mai remarcabilă era toleranța. Dar el fu făcut răspunzător pentru dezordinile agrare. Orgoliul său ofensase pe curteni; demagogia sa neliniştise pe proprietari, îmbogățirea sa îi indignase pe orăşeni; relativa sa îngăduință displăcuse fanaticilor. Aristocrația rurală, condusă de Warwick, obținu capul lui. Ciudatul şi micul rege, pe cât de pios pe atât de insensibil, notă în jurnalul său, în ziua când unchiul lui fusese decapitat în Turn: „I s-a tăiat capul ducelui de Somerset, astăzi, între ora opt şi nouă dimineața... Ambiție, vanitate, aviditate, a vrut să facă pe stăpânul".

Warwick (ulterior duce de Northumberland) deveni preşedintele Consiliului de regență şi urmări cu mai multă vigoare decât Somerset prigonirea catolicilor. Micul Eduard al VI-lea căzu la pat şi, când s-a văzut că i se apropie moartea, Northumberland, care nu se putea gândi fără groază la urcarea pe tron a Mariei, spaniolă şi romană, lansă candidatura Janei Grey, o strănepoată a lui Henric al VII-lea, pe care o mărită cu propriul său fiu. Pe muribundul Eduard al VI-lea îl sili să semneze un testament, a cărui beneficiară era lady Jane.

VI. Jane Grey, uzurpatoare fără voia ei, fu proclamată regină de către Northumberland, care porni un marş asupra Londrei; dar Maria nu era femeia care să se lase înlăturată fără luptă. „E atât de înfocată şi de hotărâtă - scrisese ambasadorul Spaniei lui Carol Quintul -, încât dacă i-aş spune să treacă Canalul Mânecii într-o albie de rufe, ar încerca şi aventura asta". Adevărată spaniolă, avea un curaj de soldat şi o evlavie care mergea până la fanatism. Nu trebuia decât să se arate pentru a învinge. O proteguia prestigiul extraordinar al părintelui

său. Catolicii, încă puternici, o primiră ca pe o eliberatoare; protestanților le făgădui imparțialitatea ei; numeroşii indiferenți erau obosiți de un regim care, sub pretextul de a reforma riturile bisericii, confiscase averile în favoarea oamenilor de afaceri. Îndată ce Maria îşi făcu apariția la Londra, se aprinseră focuri de bucurie; comitatele îi oferiră trupe; Consiliul, înspăimântat de ce făcuse, trimise un crainic şi patru trompetişti în cetate să anunțe proclamarea reginei. Maria îşi făcu o intrare triumfală, împreună cu soră-sa Elisabeta, călărind alături de ea. Northumberland însuşi, aflând noile evenimente, îşi flutură pălăria în aer, strigând: „Trăiască regina Maria!", dar o aclama cu câteva zile prea târziu. Fu încarcerat în Turn, apoi decapitat. Aceea care fusese jucăria lui, nefericita Jane Grey, îşi aşteptă şase luni moartea.

VII
MARIA TUDOR SAU REACȚIA CATOLICĂ

I. Maria Tudor constituie un exemplu jalnic al ravagiilor pe care le pot produce în inima unei femei dragostea, fanatismul şi atotputernicia. „Aş pierde mai curând zece coroane decât să-mi pun sufletul în primejdie", spunea ea. Regina era catolică, într-o țară în care generația ajunsă la maturitate se născuse după ruptura cu Roma şi în care, îndeosebi capitala, atotputernică, înclina foarte mult spre protestantism. S-a spus că, dacă Parisul merita o liturghie{168}, Londra merita o predică. Dar Henric al IV-lea era un om de stat şi Maria Tudor o credincioasă. Or, dacă era adevărat că majoritatea națiunii păstra nostalgia vechilor ceremonii şi dorea să se întoarcă la național-catolicismul regelui Henric, aceeaşi majoritate îşi păstra şi ura față de Roma. Mai cu seamă celor care au dobândit bunurile bisericeşti,

categorie bogată şi puternică, le era teamă de un act de supunere faţă de papă, care s-ar fi făcut în detrimentul lor, iar preoţilor căsătoriţi le era teamă de întoarcerea la vechea credinţă, care i-ar fi constrâns să aleagă între parohie şi nevastă. Toate aceste dorinţe contradictorii i-ar fi îngăduit unei suverane iscusite calea negocierilor. Englezii primiseră până atunci atâtea dogme din partea regilor dinastiei Tudor, încât ar fi acceptat cu uşurinţă câteva articole suplimentare, ca să fie pe placul unei fiice a lui Henric al VIII-lea. Dar Maria, în zelul ei intransigent, voia să impună, şi nu să negocieze. În timpul îndelungatei şi dureroasei sale tinereţi, religia fusese pentru ea singura consolare. Era gata să sufere martiriul ca să readucă Romei poporul englez. Încă din prima şedinţă a parlamentului, ea restabili liturghia în limba latină şi expulză din biserică pe preoţii căsătoriţi. Chiar sora sa, principesa Elisabeta, suprema speranţă a protestanţilor, se simţi ameninţată şi veni cu lacrimi în ochi s-o roage pe regină ca să fie iniţiată în adevărata religie. Convertirea aceasta o emoţionă şi încântă pe Maria, dar îl lăsă foarte sceptic pe ambasadorul Spaniei, care o judecă pe abila şi ascunsa prinţesă cu mai multă perspicacitate.

II. Brusca reîntoarcere la papism a fost o primă imprudenţă; căsătoria reginei îndepărtă definitiv poporul de ea. Parlamentul, temându-se pe bună dreptate de influenţa unui rege străin, îi ceruse în mod respectuos reginei să se mărite cu un englez. Consiliul şi naţiunea aleseseră pentru ea pe tânărul Eduard Courtenay, un strănepot al lui Eduard al IV-lea. Ea răspunse cu violenţă că nu vrea să se mărite. Şi era sinceră, sau credea că este. Fusese puţin îndrăgostită în tinereţe de un cărturar catolic englez, Reginald Pole, de sânge regal, ca şi ea. Dar Pole, certat cu Henric al VIII-lea din cauza divorţului, se exilase la Roma şi devenise acolo cardinal. Singurul

englez cu care Maria s-ar fi măritat bucuros nu putea deci intra în considerație. Curând ambasadorul Spaniei, Renard{169}, care avea o mare influență asupra ei, veni să-i aducă la cunoştință un proiect al lui Carol Quintul. Acesta îi oferea Mariei mâna fiului său Filip. „Când i-am făcut propunerea - scrie Renard -, a început să râdă, şi n-a râs o dată, ci de mai multe ori, privindu-mă cu nişte ochi care arătau că propunerea îi este foarte pe plac". Şi într-o convorbire ulterioară: „Regina a jurat că niciodată, nu a simțit imboldul care se numeşte dragoste, nici că s-ar fi gândit vreodată la voluptate, că nu i-a trecut prin minte să se mărite decât după ce Dumnezeu a înălțat-o pe tron, iar căsătoria pe care o va încheia va fi împotriva propriilor sale sentimente şi numai pentru respectul rațiunii de stat". Dar îl rugă pe Renard să asigure pe împăratul Carol că-i gata să-i dea ascultare în toate, aşa cum l-ar asculta pe tatăl ei. Deşi aceste negocieri au fost ținute secret, miniştrii reginei le-au ghicit şi s-au neliniştit. Într-o alianță dintre Anglia, națiune schismatică şi slabă, şi atotputernica, dreptcredincioasa Spanie, care va fi soarta Angliei? Ea va deveni supusa unui prinț redutabil. Ereticii englezi se şi înspăimântau de tribunalele inchiziției şi de autodafeuri, tot atât de numeroase la Madrid ca şi cursele de tauri. Vai! de când această fecioară de treizeci şi şase de ani văzuse portretul frumosului prinț spaniol, se îndrăgostise deodată pătimaş de dânsul. Totul tindea s-o înnebunească după el, deoarece prin căsătoria ei cu Filip îşi satisfăcea orgoliul de prințesă spaniolă, credința de catolică romană şi dorințele de fată bătrână şi pătimaşă. Odată, după miezul nopții, aflându-se în capela ei, repetă de mai multe ori *Veni Creator* şi jură să se mărite cu Filip.

III. Ambasadorul Spaniei puse de se topiră patru mii de scuzi, din care se cizelară lanțuri de aur pe care le împărți membrilor Consiliului. Era un simbol? Convertiți

la ideea căsătoriei prin cadouri, argumente şi promisiuni, ei îşi dădură totuşi avizul să se procedeze cu prudenţă. Filip va trebui să respecte legile Angliei; în caz de deces al Mariei, el nu va avea nici un drept asupra coroanei; dacă se va naşte un fiu din căsătoria lor, acesta va moşteni concomitent tronul Angliei, al Burgundiei şi al Ţărilor de Jos; în sfârşit, Filip se angaja să nu atragă niciodată Anglia în războaiele sale împotriva Franţei. Tratatul era bine alcătuit, dar ce garanţii reale dădea el împotriva unei femei îndrăgostite? Poporul englez, foarte ostil străinilor, şi mai ales spaniolilor, îşi arătă de îndată nemulţumirea. Ambasadorii trimişi de Carol Quintul pentru a negocia căsătoria fură bombardaţi cu bulgări de zăpadă de ştrengarii din Londra. Pe străzile din City, aceştia se jucau de-a „măritişul reginei" şi copilul care-l reprezenta pe prinţul Spaniei era spânzurat. Mai multe comitate se răsculară. Sir Thomas Wyatt porni un marş asupra Londrei. Susţinută de credinţa şi de dragostea sa, Maria părea de neclintit. Miniştrii voiau ca regina să se refugieze în Turn; ea rămase însă surâzătoare la Whitehall şi obţinu, graţie prestigiului Tudorilor, o victorie atât de completă încât nimeni nu mai îndrăzni să scoată un cuvânt împotriva căsătoriei ei cu spaniolul. Rebelii fură executaţi cu zecile. Tocmai atunci sosi prinţul Spaniei. Părintele său îi vorbise de orgoliul englez şi-i poruncise să se lepede de orice morgă castiliană. Filip se strădui să placă şi reuşi destul de bine. Defilarea prin City a unui imens convoi de aur, extras din minele americane, avu un mare efect asupra negustorilor din capitală. Văzând toate acele butoiaşe depunându-se la Turn, spuseră: „Ăştia, cel puţin, nu au venit să ne fure". Asupra unui singur punct Filip era intratabil: reconcilierea cu Roma. „Mai bine să nu domnesc decât să domnesc peste nişte eretici". Papa, preavizat, anunţă că-l va trimite pe cardinalul Pole ca legat al său, pentru a primi supunerea englezilor. Lingourile de aur depuse la Turn de către spanioli fură de ajutor în a pregăti sufletele familiilor nobile în vederea

acestui mare eveniment.

IV. Legatul papal debarcă. Filip şi Maria declarară că providența l-a creat pentru această misiune; el şi-o îndeplini într-adevăr cu un tact admirabil. Cardinalul Pole întrunea finețea unui prelat cu timiditatea trufaşă a unui mare senior englez. Modestia, cu tot imensul său prestigiu, îl făcuse să se țină la Roma într-o rezervă din care ieşea acum pentru întâia oară. La Calais, când garda sa ceru să-i fixeze cuvântul de ordine, spuse: „Domnul pierdut a fost regăsit". Fu primit cu entuziasm la Dover. Se ştia că papa făgăduise, printr-o bulă, că cei ce-au dobândit bunuri bisericeşti le vor păstra. „Ceea ce nu poate fi *vândut* poate fi *dat* pentru a salva atâtea suflete". Parlamentul se întruni la Whitehall ca să-l primească pe legatul papal. Acolo, cardinalul reaminti, într-un mare discurs, istoria schismei şi făgădui iertarea deplină a păcatelor comise în trecut. Ambele Camere primiră în genunchi iertarea păcatelor. Anglia era purificată.

V. Regina se credea însărcinată. Când sosi momentul naşterii şi clopotele începuseră să sune, medicii constatară că fusese o sarcină de natură nervoasă. A fost o dureroasă decepție pentru Maria. Starea ei mintală deveni neliniştitoare. Filip se întorsese în Spania; spusese că absența lui va fi de scurtă durată, dar ea simțise că-i foarte iritat de farsa naşterii şi de atitudinea parlamentului englez, care-i refuza participarea la exercitarea puterii. Regina, care pe vremea când era fecioară îi uimise pe bărbați prin curajul ei, se dovedi acum, când era îndrăgostită, slabă şi descurajată. Cruzimea persecuțiilor sale împotriva protestanților, care-i atrăsese porecla de Maria Sângeroasa, poate fi fără îndoială explicată în parte prin tulburarea ei vecină cu nebunia. Nu Filip o sfătuise să procedeze cu atâta

asprime. Arderea ereticilor, se gândea el, era excelentă în Spania şi în Țările de Jos; în Anglia prudența cerea oarecare răbdare. Dar Maria nu era de loc răbdătoare. La 20 ianuarie 1555 se restabilise legea contra ereziei; la 22 începură şedințele comisiilor; la 3 februarie fu ars pe rug, la Smithfield, primul preot căsătorit. Vreo trei sute de martiri protestanți pieriră în flăcări. Supliciul era atât de înfiorător încât participanții, ca să le scurteze chinurile, aduceau săculețe cu praf de puşcă pe care le atârnau de gâtul victimelor. Călăii, ei înşişi scârbiți, nu-i împiedicau.

VI. Câțiva muriră în mod sublim. Bătrânul Latimer, care fusese un mare predicator protestant, a fost ars pe rug la Oxford în acelaşi timp cu doctorul Ridley. Ar fi putut cu uşurință să-şi salveze viața abjurând, dar, când începu discuția cu doctorii, care preceda întotdeauna supliciul, el răspunse că citise evangheliile, dar nu găsise vorbindu-se acolo de liturghie. „Să fiți foarte liniştit, *master* Ridley - spuse el tovarăşului de suferințe în momentul când lanțurile călăului îi legau pe amândoi de stâlp -, să fiți liniştit căci noi, cu voia Domnului, aprindem astăzi o asemenea torță în Anglia, încât nu se va stinge niciodată". Cranmer, care dovedise în timpul vieții atâtea ezitări şi slăbiciuni şi care în închisoare îşi renegase credința, în momentul supliciului îşi regăsi întregul curaj şi abjură abjurația lui.

VII. Relatările despre aceste suplicii fură strânse de un scriitor protestant, Foxe, în *Cartea Martirilor,* care avea să se găsească, alături de Biblie, în toate casele englezilor. Prigoana dezlănțuită de regina Maria împotriva protestanților le dădu acestora tocmai ceea ce le lipsise până atunci: o tradiție eroică şi sentimentală. Victimele catolice ale lui Henric al VIII-lea nu prea emoționaseră masa poporului englez, pentru că mulți fuseseră călugări

sau fraţi, consideraţi fiinţe dintr-o categorie excepţională; victimele reginei Maria au fost, în afară de câţiva ecleziastici, bărbaţi şi femei din popor. Într-o ţară în care devenise atât de mare diversitatea credinţelor religioase, fiecare se simţea ameninţat. Ura împotriva reginei Maria şi a spaniolilor crescu. Cu toate făgăduinţele făcute, Filip o antrenă pe soţia lui într-un război contra Franţei şi, în această campanie, Anglia a pierdut Calais-ul. „Dumnezeu s-o salveze pe doamna Elisabeta", murmurau supuşii Mariei Tudor. De altfel, regina se stingea, părăsită de toţi. Însuşi papa Paul al IV-lea luă atitudine împotriva Mariei şi împotriva Spaniei. Se mai crezu o dată însărcinată, dar nu era decât o hidropizie. La 17 noiembrie 1558, la o distanţă de câteva ore, părăsiră lumea aceasta regina Maria şi vărul ei, cardinalul Pole. Cu o lună înainte rămăsese aproape singură, deoarece întreaga curte se grupase în jurul Elisabetei.

VIII
ELISABETA ŞI COMPROMISUL ANGLICAN

I. Urcarea pe tron a Elisabetei a fost primită de poporul englez cu o bucurie aproape unanimă. După ce se temuse atât de mult de tirania spaniolă, era o uşurare să aclame o regină liberă de orice legătură străină. De la cucerirea normandă, nici un suveran nu fusese de sânge englez atât de pur. Prin tatăl ei, Elisabeta descindea din regii tradiţionali, prin mama sa din gentilomii ţării. În tot timpul domniei sale, ea a căutat să câştige simpatia poporului. S-a scris că monarhia Tudorilor a fost tot atât de absolută ca şi aceea a lui Ludovic al XIV-lea sau ca imperiul cezarilor; s-a reamintit că Elisabeta îşi mâna parlamentul cu cravaşa, că *warrant*-ele ei erau dispoziţii samavolnice de arestare{170}, că acuzaţii au fost torturaţi de judecătorii ei în dispreţul legilor engleze. Dar Ludovic

al XIV-lea sau Tiberiu, ca să-şi impună voința, aveau armata la ordinul lor. Elisabeta, ca şi tatăl şi bunicul ei, n-avea decât o gardă atât de puțin numeroasă încât cea mai redusă miliție din Londra o putea pune pe fugă. Ea nu a fost puternică decât pentru că a fost iubită, sau cel puțin preferată. Când se văzu amenințată de o invazie spaniolă, chemă „nu un conetabil, nu pe şeful armatei (nici nu avea), ci pe lordul-primar al Londrei". Îi ceru cincisprezece nave şi cinci mii de oameni. El răspunse că Londra ar fi fericită să-i ofere maiestății sale zece mii de oameni şi treizeci de vase. Aproape întregul regat dădu dovadă de aceeaşi loialitate. Rarele revolte fură zdrobite uşor, fiind considerate de popor ca nişte crime. Într-o vreme când aproape toate regatele Europei erau sfâşiate de certuri religioase sau ținute în frâu prin teroare, Elisabetei îi plăcea să arate ambasadorilor că ea putea fi sigură de supuşii săi. Trecea cu trăsura pe unde era mulțimea mai deasă, stătea în picioare şi vorbea cu cei din jurul ei. „Dumnezeu să vă aibă în paza lui", i se striga. Ea răspundea: „Dumnezeu să aibă în paza lui poporul meu!" Fie că se afla la Londra sau în vreo călătorie anuală prin oraşele din regat, îşi juca fără încetare rolul - sprintenă, spirituală, erudită -, complimentând pe primar pentru latina lui sau pe gospodine pentru bucătăria lor. „Înjura, scuipa, izbea cu pumnul când era furioasă, râdea în hohote când era amuzată, şi ce uşor era s-o amuzi... Reacționa la orice stimulent imediat şi din plin; sub imboldul plăcerii, şi în fața cumplitului tumult al marilor evenimente, inima ei fremăta cu vioiciune, deschis, cu o prezență de spirit care făcea din ea un spectacol fascinant".

II. Dintre numeroasele secrete ale forței sale, cel mai eficace era acea rapidă intuire a ceea ce putea să placă poporului său şi un simț al economiei demn de Henric al VIII-lea{171}. Avariția, care este un viciu la un supus,

devine o virtute la un prinț. Poporal cerea Elisabetei puține libertăți pentru că ea îi cerea puțini bani. Bugetul ei anual nu atingea o jumătate de milion de livre. Deoarece era săracă, şi pentru că era şi femeie dintre cele lipsite de cruzime, nu-i plăcea războiul. Ea s-a războit uneori, cu succes, dar niciodată nu s-a azvârlit în întâmpinarea primejdiei. Ca să evite războiul, era gata să mintă, să jure unui ambasador că nu ştie nimic despre o afacere căreia îi consacrase toată atenția sau, suprem expedient, să devieze discuția pe un plan sentimental şi, prin farmecul ei, să iasă triumfătoare. „Țara aceasta - scria ambasadorul Spaniei - a încăput pe mâinile unei femei care este fiica diavolului". Nu erau pe placul ei proiectele vaste; se gândea - şi în privința aceasta semăna cu supuşii săi - că trebuie să trăieşti de pe o zi pe alta. Englezilor, chiar şi acelora din evul mediu, nu le-au plăcut niciodată cruciadele; cel mult au dat altora subvenții ca să le întreprindă. Mai mulți dintre sfetnicii Elisabetei ar fi vrut s-o determine să intre într-o ligă a națiunilor protestante. Ea manevră şi sfârşi prin a se eschiva, împrumutând bani şi câteva regimente. Forța ei consta în a renunța la forță. „Ea se comporta ca o femeie de bun-simț într-o lume de maniaci violenți, între forțe adverse de o teribilă intensitate - naționalismul Franței, rival cu naționalismul Spaniei, religia Romei, rivală cu religia lui Calvin; ani de zile zdrobirea ei de către una sau de alta dintre aceste forțe amenințătoare păru inevitabilă; nu-şi datoră salvarea decât priceperii de a opune extremelor care o înconjurau ceea ce la ea erau de asemenea extreme: şiretenia şi subterfugiile". Fie că era vorba de o expediție sau de o cucerire, dacă trebuia să se verse sânge, prefera să lase altora răspunderea şi, în caz de îndoială, să se abțină. Domnia sa e departe de a fi fost ferită de nedreptăți, dar poate că ea a făcut cât mai puțin rău posibil în acele vremuri grele.

III. Într-o singură privință a rezistat întotdeauna dorințelor poporului său. Camera Comunelor o presa să se mărite. Nimic nu părea mai urgent decât să-şi asigure un urmaş. Atâta timp cât regina n-avea moştenitor, viața ei şi religia țării erau în pericol. Nu era oare de ajuns să fie asasinată Elisabeta ca să fie adusă pe tron regina Scoției, Maria Stuart, strănepoată a lui Henric al VII-lea, catolică şi soție a delfinului Franței? Mare ispită pentru fanatici. Dar Elisabeta nu voia să se mărite. În zadar o curtau regi şi prinți. Juca cu toți acelaşi joc al cochetăriei, al scrisorilor amabile, al flirtului poetic şi adesea îndrăzneț, pentru ca, de fiecare dată, să pună capăt interminabilului divertisment eschivându-se. Făcu astfel să tânjească după ea pe Filip al II-lea, pe prințul Suediei, pe arhiducele Austriei, pe ducele d'Alençon, fără a mai număra şi pe frumoşii englezi care-i plăceau atât: Leicester, Essex, Raleigh, curtezani, oşteni şi poeți, cărora le îngăduia foarte multe libertăți şi mângâieri neîmplinite, până în ziua în care, femeia redevenind regină, îi trimitea la Turn. Ce dorea? Voia să moară fecioară? Dar era oare? Din zilele tinereții sale, când unchiul ei, amiralul Seymour, intra în camera ei, se aşeza pe pat şi începea cu ea un joc înfocat, Elisabeta se compromisese cu mulți bărbați. Îi plăceau linguşirile lor; era fermecată când i se spunea regina zânelor, sau Gloriana. Dar cei mai bine informați înclină să creadă că ea n-a fost cu adevărat amanta nimănui, că avea o oroare fizică de căsătorie şi că siguranța că nu va putea deveni mamă sfârşi prin a determina hotărârea sa. O căsătorie fără moştenitor ar fi supus-o în mod inutil puterii bărbatului său şi ar fi lipsit-o de extraordinarul ei prestigiu de „Fecioară publică".

IV. Dacă vreo câțiva dintre frumoşii adolescenți care îi făceau curte reuşiră s-o tulbure, ea ştiu totdeauna să-şi păstreze mintea departe de rătăcirile simțurilor. Consilierii pe care şi-i alese fură toți de o altă factură. Ca

şi bunicul său, îi luă dintre oamenii noi, fii de *yeomen* sau de negustori, remarcabili nu prin naştere, ci prin inteligența lor. În evul mediu virtuțile cavalereşti sau demnitățile ecleziastice duceau la scaunul de ministru; Elisabeta pretindea miniştrilor săi calități de guvernare şi două sentimente noi: patriotism şi simțul rațiunii de stat. Principalul ei consilier, William Cecil (ulterior lordul Burghley), fiu de *yeoman,* îmbogățit cu ocazia distribuirii bunurilor monahale, puse bazele unei familii care, ca şi familiile Russell sau Cavendish, aveau să participe până în zilele noastre la guvernarea țării. Deşi în ce priveşte inteligența lui Cecil, toți martorii sunt de acord s-o recunoască, Macaulay{172} îi reproşează că n-a fost din fire asemenea stejarului, ci mai curând ca o salcie. „Dădea o mare atenție intereselor de stat, dar şi mare atenție intereselor propriei sale familii. Nu-şi părăsea niciodată prietenii până când nu devenea periculos să-i susții; era un excelent protestant atunci când nu era foarte avantajos să fii papist, n-a supus niciodată torturilor pe acei cărora părea puțin probabil că tortura le va putea smulge vreo informație utilă şi a fost atât de moderat în dorința sa de îmbogățire încât nu lăsă la moarte decât trei sute de domenii".

V. O judecată aspră şi, după cât se pare, nejustă. Este exact că Cecil a preferat să nu fie ars pe rug sub domnia reginei Maria, că a apreciat că viața lui William Cecil „merita o liturghie" şi că a trimis mai târziu la suplicii oameni care nu comiseseră altă crimă decât aceea de a fi respectat din convingere riturile pe care el însuşi le respectase odinioară din prudență. Dar când era vorba de treburi de stat, dădea dovadă de curaj. El se opunea adesea Elisabetei şi, într-o anumită măsură, îi impunea vederile sale. Ieşit din rândurile clasei mijlocii, o cunoştea la perfecție şi ideile lui erau pe placul clasei sale. „Dacă Marea Britanie este astăzi o națiune, dacă Anglia este o

țară protestantă, o țară comercială, dacă se poate lăuda cu o anumită continuitate, nu atât a instituțiilor cât a denumirilor lor, ea datorează aceste trăsături lui William Cecil mai mult decât oricărui alt bărbat de stat". La urcarea pe tron a Elisabetei, el îi arătă mai întâi o mare neîncredere, având prea puțin respect față de autoritatea unei femei. Îndrăzni să-i dezaprobe pe ambasadorii care i se adresau ei. Încet, încet începu să cunoască ciudata şi profunda înțelepciune a reginei. Sfârşiră prin a forma o echipă care se înțelegea de minune şi la care se alăturară bărbați ca gravul secretar de stat Walsingham, mai aprig protestant decât Cecil şi care dorea „mai întâi slava Domnului, apoi mântuirea reginei". Lui Burghley i-a spus odată Elisabeta: „Părerea mea despre dumneavoastră e că veți fi credincios statului." Se arăta astfel o bună cunoscătoare a oamenilor, ceea ce intra în rolul său de femeie. Atât de strâns uniți deveniră suverana şi ministrul, încât s-a putut spune despre Elisabeta că era şi bărbat şi femeie în acelaşi timp: Cecil şi ea însăşi.

VI. În inima ei, a fost ea oare catolică sau protestantă? Mulți cred că era păgână sau, cel puțin, sceptică. Crescută în protestantism, ea nu şovăise mai mult decât Cecil, pe vremea surorii sale Maria, să-şi salveze viața jucând comedia unei convertiri. Era fără îndoială religioasă într-un mod filozofic, în maniera lui Erasm. În momentul urcării pe tron s-a rugat lui Dumnezeu s-o învrednicească să guverneze fără vărsare de sânge. N-a reuşit, dar a făcut tot ce i-a stat în putință. A fost totdeauna mândră de loialismul supuşilor săi catolici. Zărind într-o zi, în mulțime, un bătrân care striga: *„Vivat regina! Honni soit qui mal y pense"*{173}, ea îl arătă încântată ambasadorului Spaniei: „Omul acesta de treabă e un preot al vechii religii". Prudentă, îi respingea pe călugării care veneau în întâmpinarea ei cu lumânări: „Luați torțele de aici, se vede destul de bine", dar a

păstrat totdeauna un crucifix în propria sa capelă şi-i închise gura, cu asprime, unui predicator protestant care îndrăzni s-o dezaprobe. În religie, ca şi în politică, ea tergiversa, căuta o credinţă mijlocie, cultiva compromisul. La începutul domniei sale, Cecil îi impuse întoarcerea la naţional-catolicismul lui Henric al VIII-lea. În 1559 parlamentul votă, pentru a doua oară, *Actul de supremaţie,* care abolea puterea papală, şi *Actul de uniformizare,* care impunea tuturor parohiilor engleze cartea de rugăciuni şi slujba în limba vorbită de popor.

În virtutea acestor acte, oricine favoriza autoritatea spirituală a papei devenea pasibil de confiscarea averii. Refractarul se făcea vinovat de înaltă trădare. Această legislaţie introduse în limba engleză două cuvinte noi: *recuzanţii,* adică acei care refuzau să presteze jurământul; *urmăritorii,* cei care formau banda de spioni şi informatori, conduşi de Richard Topcliffe, şeful serviciului însărcinat să-i aresteze pe papistaşi şi pe puritani. Cel mai celebru urmăritor din Warwickshire a fost Sir Thomas Lucy, geniul rău al familiei Shakespeare{174}.

VII. În 1563 fură adoptate cele *Treizeci şi nouă de articole,* care trebuiau să rămână *credo*-ul anglicanilor. Protestantismul lor moderat coincidea aproape cu dorinţele naţiunii. Cardinalul Bentivoglio, descriind situaţia religiilor în Anglia sub domnia de atunci, aprecia că aproximativ a treizecea parte a naţiunii era formată din catolici zeloşi, dar că patru cincimi din ea ar redeveni catolici fără scrupule dacă s-ar restabili legalmente catolicismul, deşi erau incapabili să se revolte dacă nu se restabilea. În fapt, când coroana şi parlamentul restabiliră anglicanismul, din opt mii de preoţi, şapte mii au acceptat schimbarea, cu toate că două mii dintre cei mai fervenţi protestanţi fuseseră alungaţi sub domnia reginei Maria. Supunerea aceasta dovedea nu că englezii ar fi fost nereligioşi, ci că mulţi dintre ei doreau să se

păstreze ceremoniile catolice suprimându-se în acelaşi timp folosirea limbii latine şi dominaţia papei. Cu excepţia situaţiei din câteva familii, puţin numeroase, de catolici fervenţi, devotamentul către suveran era mai presus decât sentimentul religios. La începutul domniei cripto-catolicii nu fură de loc tulburaţi. Li se cerea numai să participe la slujba anglicană; dacă lipseau, trebuiau să plătească o amendă de doisprezece penny. În numeroase domenii se ţinea ascuns câte un preot care trăia într-o încăpere scobită în grosimea vreunui zid şi care citea liturghia în secret pentru toţi catolicii din vecinătate. Ţăranii şi servitorii erau complici. Şi ei regretau vremea fraţilor „când patruzeci de ouă se vindeau cu un penny şi când un oboroc de grâu din cel mai bun costa paisprezece penny". Dacă Elisabeta ar fi fost atotputernică, s-ar fi statornicit o relativă toleranţă. Avea la curtea ei cripto-catolici şi nu le cerea decât o supunere aparentă. Ea nu voia nici inchiziţia protestantă, nici tortura pentru sondarea conştiinţelor. Dar miniştrii ei, mai sectari decât regina, porunciră condamnarea la închisoare a refractarilor. Totuşi, în timpul primului deceniu al domniei, nu a existat nici o condamnare la moarte. În unele biserici preoţii continuau să poarte stihar alb, să cânte la orgă, să celebreze căsătorii cu verighete. Aproape pretutindeni se păstrau vitraliile romane ca să se evite cheltuielile; erau înlocuite cu geamuri simple abia când se spărgeau. Spiritul de economie şi nepăsarea îşi dădeau mâna pentru a impune asemenea compromisuri.

VIII. Trei fapte i-au îngăduit lui Cecil şi mai ales lui Walsingham să se arate mai severi şi să forţeze mâna Elisabetei. Primul a fost noaptea sfântului Bartolomeu din Franţa{175}; al doilea, o bulă de excomunicare a reginei, lansată de papa Pius al V-lea, într-un moment foarte inoportun; al treilea, înfiinţarea în străinătate a unor seminarii, ca acela de la Douai, destinate să

pregătească recucerirea Angliei de către catolicism.

A excomunica pe suverană însemna a dezlega pe supuşii catolici de fidelitatea faţă de ea, mergându-se până acolo încât se spunea că papa ar fi iertat bucuros pe cel care ar fi asasinat-o pe Elisabeta. În decembrie 1580 secretarul de stat pontifical dădu un răspuns ambiguu şi suspect la o întrebare pusă în numele unor iezuiţi englezi: „Deoarece această femeie păcătoasă este pricina pierderii pentru credinţă a atâtor milioane de suflete, nu încape nici o îndoială că acel care o va trimite pe lumea cealaltă, cu pioasa intenţie de a-l sluji pe Domnul, nu numai că nu va păcătui, dar va dobândi şi merite". Începând din 1570 au fost executaţi în Anglia preoţi catolici, precum şi laici, dar nu pentru erezie, ci pentru înaltă trădare. Mulţi dintre cei care au fost astfel spânzuraţi sau sfârtecaţi, în cursul unor îngrozitoare ceremonii în care trupurile însângerate ale oamenilor spânzuraţi erau scoase din ştreang, tăiate în bucăţi şi apoi aruncate într-un cazan cu catran clocotind, fuseseră nevinovaţi sau chiar nişte sfinţi. Astfel a fost cazul nobilului iezuit Campion, despre care însuşi Burghley a trebuit să mărturisească că era „un giuvaer al Angliei" şi a cărui singură crimă a fost că a umblat deghizat din casă în casă predicând şi celebrând liturghia. El a murit spunând că se roagă pentru regină. „Pentru care regină?", ţipau spectatorii. „Pentru Elisabeta, regina voastră şi regina mea, căreia îi doresc domnie lungă şi liniştită şi toată prosperitatea". Astfel, deşi Elisabeta era înclinată spre clemenţă, numărul victimelor fanatismului a fost sub domnia sa tot atât de mare ca şi sub domnia reginei Maria. Consiliul ei a poruncit executarea a o sută patruzeci şi şapte de preoţi, a patruzeci şi şapte de gentilomi, a unui mare număr de oameni din popor şi chiar a unor femei. Acei care n-au pierit nu înseamnă că n-au fost prigoniţi. Tatăl lui Shakespeare, John Shakespeare, este unul din exemple, deoarece era catolic{176}, şi textul testamentului său nu-i decât traducerea unui formular adus din Roma de

Campion şi recomandat preoților iezuiți de către cardinalul arhiepiscop al Milanului.

IX. Geneva nu era mai bine tratată decât Roma şi calvinismul care s-a răspândit atunci în Anglia, unde a dat naştere puritanismului, n-a fost mai puțin suspect decât catolicismul. Puritanii ar fi vrut să şteargă ultimele vestigii ale ceremonialului roman şi să suprime toate ierarhiile care aminteau de „Babilon". Ei nu-i recunoşteau pe episcopii anglicani, făceau paradă de marea lor aversiune față de vicii şi de admirabilul zel pentru religie. Ei doreau să reorganizeze statul inspirându-se numai din Biblie şi să impună guvernarea Angliei de către „Patriarhii bisericii". Dacă ar fi putut, ar fi restabilit toate legile lui Moise, inclusiv aceea a talionului, „ochi pentru ochi, dinte pentru dinte", precum şi pedeapsa cu moartea pentru hulă, sperjur, nerespectarea sabatului, adulter şi depravare. Puritanismul acesta fanatic nelinişitea pe regină, pe episcopi şi pe cei mai rezonabili dintre credincioşi, dar puritanismul moderat câştiga aderenți. În zadar episcopii propuseră, în parlamentul din 1593, să se ia măsuri riguroase împotriva puritanilor; legea nu fu votată. „Aceştia sunt într-adevăr oamenii Domnului - spuneau oratorii. - Sunt sincerii şi adevărații săi profeți". Dar Elisabeta avea un asemenea prestigiu că nici măcar profeții aceştia nu puteau să i-l umbrească; pioasa lor demagogie avea să devină mai periculoasă pentru urmaşii ei.

IX
ELISABETA ŞI MAREA

I. Când navigatorii europeni, în strădania lor de a ajunge, în pofida barierei musulmane, la mirodeniile,

parfumurile şi giuvaerele Orientului, descoperiră teritoriile situate dincolo de Atlantic, puține națiuni păreau în stare să participe la cucerirea lor. Italia trebuia să apere Mediterana împotriva turcilor; Franța era sfâşiată de războaiele religioase; Anglia avea mare nevoie de navele sale pentru propriile coaste. Numai Spania şi Portugalia îşi disputară noile continente. Cele două puteri catolice acceptară arbitrajul papei Alexandru al VI-lea. Care putea fi frontiera justă între acele întinderi necunoscute? Papa trase pur şi simplu pe harta lumii o linie de la un pol la altul. Linie dreaptă, dacă pământul era plat, un cerc mare, dacă pământul era o sferă. Oricum ar fi, toate întinderile descoperite la vest de această linie vor fi spaniole, cele de la est portugheze. Însemna ca Portugalia să primească Africa şi India, iar Spania toată America de Sud, în afară de Brazilia. Portugalia îşi construi, aşadar, un imperiu de la Golful Persic până în Malaezia, şi caracele{177} încărcate cu tămâie înmiresmară portul Lisabonei.

Iar în ce-i priveşte pe spanioli, ei descoperiseră că între Europa şi India exista un continent fără moschee, fără bazare, fără arabi şi fără indieni, dar unde se dezvoltaseră odinioară uluitoare civilizații, în care minele de aur, de argint şi de rubine făceau să curgă valuri de bogăție şi unde imperii ca acela al lui Montezuma în Mexic, ca acela al incaşilor în Peru adunaseră comori prost păzite de popoare prost înarmate. Curând galioane{178} încărcate cu aur străbătură oceanul şi bogăția regilor Spaniei crescu în mod fabulos.

II. Sub guvernarea Mariei Tudor, posesiunile lui Filip al II-lea nu puteau fi decât respectate. Dar acestea cuprindeau toată lumea. Prin provinciile sale italiene, regele Spaniei era stăpânul Mediteranei, prin provinciile burgunde stăpânea comerțul flamand şi gura Rinului, prin coloniile sale americane - cele mai bogate mine de

aur şi argint de pe glob. Puterea sa financiară şi comercială părea invincibilă. Comercianților englezi, siliți să adulmece de la distanță uimitorul festin al regilor catolici, nu le rămânea decât o speranță. Deoarece Spania descoperise o trecere prin sud-vest şi Portugalia o trecere prin sud-est spre India, poate că mai exista şi o trecere prin nord-est sau nord-vest. Multă vreme au căutat-o navigatorii englezi. Chancellor o porni spre nord-est şi nu descoperi decât drumul spre Moscova; Frobisher o porni spre nord-vest şi se lovi de obstacolul banchizei polare.

III. Dacă suveranii englezi nu îndrăzneau să rupă cu redutabila Spanie, dacă Elisabeta însăşi cerea ca în mod oficial nici un act de ostilitate să nu se comită împotriva coloniilor spaniole, negustorii englezi nu aveau nici un motiv să respecte acordurile care îi excludeau din cele mai bogate regiuni ale lumii.

„Pirateria engleză era celebră încă de prin secolul al XV-lea; în secolul al XVI-lea ea atinse proporții patriotice". Limita dintre comerț şi piraterie era vag stabilită. Unele forme de piraterie erau legale. Un căpitan care fusese prădat de un vas străin primea „scrisori de recunoaştere", care-l autorizau să se despăgubească de la oricare alt vas de aceeaşi naționalitate. Chiar şi curțile străine admiteau aceste „scrisori de recunoaştere" şi tratau ca negustori pe posesorii lor, în loc să-i spânzure ca pirați. Marinarii englezi, proprietari ai unor nave înarmate cu tunuri, îşi făceau o meserie vădită din jefuirea corăbiilor portugheze care se înapoiau din India. Alții organizau raiduri profitabile în coloniile spaniole, unde intrau în concurență cu corsarii francezi, care aveau o mare experiență în astfel de îndeletniciri.

IV. John Hawkins, fiul unui armator din Plymouth, încercă primul să substituie pirateriei un comerț regulat

cu coloniile spaniole. Negustor şi, deopotrivă, marinar, luase parte din adolescență la expediții pe coastele Guineei şi învățase arta de a-i răpi pe negri, pe care-i vindea apoi la un preț bun în Insulele Canare. În 1562, lucrând pe cont propriu, furase un lot întreg de sclavi pe care i-a schimbat în coloniile spaniole pe ghimbir şi zahăr. „Prima sa călătorie făcuse din el omul cel mai bogat din Plymouth, a doua - omul cel mai bogat din Anglia". La a treia călătorie intră în portul spaniol San-Juan de Ulloa, ca să se aprovizioneze. În timp ce se afla acolo, sosi şi flota spaniolă. Hawkins nu era în stare să lupte; încercă să ajungă la o tranzacție, dar fu tratat ca inamic de viceregele spaniol. La întoarcere s-a dus să se plângă reginei. Elisabeta declară solemn în Consiliul său că Hawkins fusese în culpă, că posesiunile spaniole trebuiau respectate şi că marinarii care vor călca tratatele o vor face pe riscul lor. După care îl angajă pe vinovat în serviciul său, aducându-i mari elogii şi-l făcu vistiernicul flotei, căreia el îi aduse experiența sa. Dar cu siguranță că Spania şi-ar fi păstrat mult timp stăpânirea asupra mării dacă Francis Drake nu ar fi înfruntat-o.

V. Francis Drake era pe atunci marinarul legendar, îndrăzneț până la temeritate, în stare să condamne la moarte pe unul din locotenenții săi dacă o cerea disciplina de bord şi să petreacă prieteneşte cu condamnatul ultimele ore înainte de a-l spânzura, adorat de echipajul lui în pofida severității sale şi, curând, idolul Angliei. Hawkins încercase fără succes să facă comerț legal cu coloniile spaniole; Drake, fără să stea mult pe gânduri, trecu la mijloace ilegale. Cu două corăbii şi cincizeci de oameni atacă cele mai puternice oraşe fortificate ale spaniolilor şi se întoarse la Plymouth cu mica sa navă încărcată de aur, într-o duminică, tocmai în timpul predicii. Marinarii din Plymouth nu mai putură sta locului şi ieşiră din biserică să afle noutăți. Drake

debarcase pe istmul Darien, atacase convoiul de catâri care aduceau aur din Peru şi, punându-i pe fugă pe însoțitori, capturase prețioasa încărcătură. Aventura o încântă, în taină, pe Elisabeta. În 1577 Drake se îmbarcă pe *Golden Hind* pentru o lungă călătorie, în cursul căreia îşi propunea să facă înconjurul lumii prin strâmtoarea Magellan şi prin India. Expediția era întreprinsă pe cheltuiala comună a mai multor asociați, printre care Elisabeta însăşi, care în mod oficial continua să dezaprobe atacurile acestea în timp de pace şi împotriva unei puteri amice, dar care nu era mai puțin aprigă în a cere, la întoarcere, partea ei din pradă.

VI. De astă dată mica flotă a lui Drake era înarmată cu câteva tunuri şi număra câteva sute de oameni. El considera că era destul pentru a ataca insule şi porturi în care Spania nu avea mai mult decât o singură fortăreață. Sosirea flotilei lui Drake îi lua prin surprindere pe guvernatorii spanioli. Englezii cereau un preț de răscumpărare a oraşului, dacă nu, îi dădeau foc. Dar acestea nu erau decât profituri accesorii; adevăratul scop al lui Drake era să dea peste flota care aducea în fiecare an din Eldorado încărcături de aur şi argint. Între Lima şi Panama, un indian care vâslea într-un golf şi care era incapabil să distingă un spaniol de un englez, îl luă pe Drake drept un stăpân de al său şi-l pilotă spre un golfuleț unde ancorase galera principală, încărcată toată cu aur. Drake nu avu altceva de făcut decât să transbordeze lăzile. Apoi, traversând Oceanul Indian şi ocolind Capul Bunei Speranțe, se întoarse în Anglia în 1580, cu o încărcătură în valoare de trei sute douăzeci şi şase de mii cinci sute optzeci de livre (aproximativ patru sute de milioane de franci în moneda noastră[*]). Elisabeta luă o bună parte din pradă, ceilalți asociați primind, după cum se spune, un procent de 47% la capitalurile încredințate lui Drake. Acesta, supraîncărcat

de captura spaniolă, trecând prin fața Cartagenei, înălțase steagul Sfântului Gheorghe{180}.

VII. Când se află în Spania de această ispravă, se dezlănțui o furie nemărginită împotriva marinarilor acestei „Jezabel a Nordului"{181}. Ambasadorul Spaniei la Londra fu însărcinat să protesteze. Elisabeta răspunse că nu ştia nimic de cele întâmplate şi că ar fi, desigur, ultima să tolereze asemenea atacuri neruşinate împotriva posesiunilor fratelui său prea-iubit.

În timpul acesta Hawkins pregătea flota de luptă şi regina însărcină pe cel mai priceput financiar al ei, sir Thomas Gresham, să cumpere arme la Anvers şi tunuri la Malines. Fără îndoială că se simțea bine pregătită când îl duse pe ambasadorul Spaniei pe bordul navei lui Drake şi-i spuse cu asprime acestuia că spaniolii îl consideră un pirat, după care, poruncindu-i să îngenuncheze pe punte, îi dădu acolada cu o calmă maiestate şi încheie: „Ridicați-vă, sir Francis". Războiul dintre Spania şi Anglia deveni inevitabil. În Spania inchiziția a fost însărcinată să judece ca eretici pe marinarii englezi făcuți prizonieri. Sir Francis Drake, în fruntea unei flote regale, pustii coloniile spaniole şi afirmă dreptul marinarilor englezi la libertatea mărilor şi a cultului. Filip dădu ordin să se pregătească o mare armada la Cadix pentru a ataca Anglia. Drake, cu o cutezanță nemaipomenită, făcu înconjurul Spaniei, pătrunse în portul fortificat şi distruse cu lovituri de tun cele mai frumoase galere de război. În câteva minute, galera (sau crucişător cu vâsle), care de mii de ani domina Mediterana, se văzu condamnată în favoarea corăbiei cu pânze.

VIII. Filip al II-lea nu era lipsit de tenacitate şi, cu toate pagubele pricinuite de Drake la Cadix, reconstitui *armada,* care fu gata de luptă în 1588. Planul spaniolilor

era măreț şi ingenios. Ducele de Parma, comandantul trupelor spaniole din Țările de Jos, trebuia să pregătească un corp de debarcare de treizeci de mii de oameni şi şalupe pentru transportarea acestor soldați în Anglia. Dar o pedestrime ambarcată pe şalupe fiind fără apărare, trebuia ca vasele de război sosite din Spania să se înşiruie la punctul de trecere, gata să oprească orice bastiment inamic. În fruntea *armadei* care aducea din Spania alți treizeci de mii de soldați se afla ducele de Medina-Sidonia, mare senior, mare ostaş, dar care habar nu avea cum să se descurce pe mare. Flota engleză era comandată de lordul Howard, care avea sub ordinele sale pe Hawkins, Drake şi Frobisher; ea se compunea din treizeci şi patru de nave de război construite pentru Elisabeta de către Hawkins, tot atât de puternic înarmate ca acelea ale lui Henric al VIII-lea, dar mai lungi şi mai joase, şi o sută cincizeci de vase comerciale furnizate de porturi. Marea flotă spaniolă sosi în fața Plymouth-ului într-o formație asemănătoare cu a unei armate de uscat. Ducele de Medina-Sidonia avea intenția să transforme, după uzul de atunci, lupta navală într-o luptă de pedestrime. Ancorele cu gheare se şi pregătiseră pentru abordaj şi invincibila pedestrime spaniolă era masată pe „castele" când văzură flota engleză plasându-se într-o formațiune neaşteptată. Corăbiile lui Drake şi ale lui Hawkins defilau în şir indian, la o asemenea distanță că nici o armă nu putea să le atingă. Şi atunci începu tragedia. Englezii deschiseră focul, şi Medina-Sidonia, disperat, dar neputincios, constată că bătaia tunurilor engleze le permitea să-i bombardeze fără ca el să poată riposta. Nu avea altă soluție decât să întrerupă lupta, ceea ce făcu cât putu mai bine, apropiindu-se de Țările de Jos şi de ducele de Parma. Reuşi să se îndepărteze fără pierderi prea mari. Bătălia nu fusese decisivă pentru că flota engleză nu avea suficiente muniții. O invazie a Angliei de către spaniolii din Țările de Jos era încă posibilă.

IX. Parma nu era pregătit şi-i ceru lui Medina-Sidonia un răgaz de cincisprezece zile. Îndată ce amiralii englezi văzură flota spaniolă ancorată la Calais, o atacară cu ambarcaţii incendiare încărcate cu pulbere şi catran. Spaniolii, pentru a scăpa de acest nou pericol, tăiară ancablurile şi se îndreptară spre Marea Nordului. Acolo tunurile englezeşti avariară multe corăbii. Mai interveni şi o furtună. Spre ce ţări trebuiau să navigheze acum? Spre Suedia? Scoţia? Irlanda? Ducele alese Irlanda, ţară catolică, unde spera să poată debarca, şi încercă să ocolească nordul Scoţiei. Dacă ar fi fost marinar, şi-ar fi dat seama că vasele sale nu erau în stare să întreprindă acest dificil periplu. La bordul multora dintre vase nu mai era apă potabilă. Curând dezordinea luă proporţiile unui dezastru. Împrăştiată de vânt, jefuită de riverani, flota care cu opt zile înainte fusese splendida *armada* se văzu la discreţia valurilor şi a stâncilor. Din o sută cincizeci de vase, numai vreo cincizeci se întoarseră în Spania. Din cei treizeci de mii de soldaţi, zece mii pieriseră în naufragii, fără a mai pune la socoteală pe cei care muriseră loviţi de ghiulele sau de boli. Spania pierduse supremaţia pe mare.

X. Această victorie navală, care ne apare astăzi ca primul semn al puterii engleze, fu departe de a conta în ochii contemporanilor ca o victorie decisivă. Cu toată înfrângerea *armadei,* Spania rămânea cea mai puternică din Europa, iar Anglia - o insuliţă fără armată. Franţa, sfâşiată de războaiele religioase, deveni câmpul de bătălie dintre aceşti luptători inegali, Elisabeta apărându-i pe hughenoţii francezi, Filip aliindu-se cu liga catolică. Pedestrimea spaniolă ocupă Calais. Armatele protestante fură învinse. Englezii încercară o nouă expediţie pe mare spre Cadix şi continuară să hărţuiască pe comercianţii

spanioli din Azore şi până în Antile. Dar Filip, în ce-l privea, puse pe picioare o nouă *armadă* şi invadă cu succes Irlanda. Anglia anului 1588 cunoscuse exaltarea provocată de acel sentiment al triumfului patriotic, uşor perceptibil în teatrul istoric al lui Shakespeare; în ultimii ani ai domniei, când o armată engleză fusese învinsă de rebelii irlandezi şi când Spania ocupă porturile de la Canalul Mânecii, se răspândi pesimismul. Astfel dramele lui Shakespeare reflectau pasiunile spectatorilor, şi melancolia lui Hamlet era, pe la sfârşitul secolului al XVI-lea, un sentiment mult mai frecvent printre englezi decât s-ar putea crede.

XI. Ar fi un neadevăr să se spună că pe vremea Elisabetei s-au pus primele baze ale unui imperiu britanic. Terra Nova, unde se duceau de multă vreme pescarii englezi, a fost ocupată în 1583, dar în mod provizoriu. Unul dintre favoriții Elisabetei, care a fost şi unul dintre cei mai învățați bărbați ai regatului, sir Walter Raleigh, şi-a cheltuit o mare parte a averii încercând să întemeieze pe coastele Americii de Nord o colonie, căreia regina însăşi i-a pus numele de Virginia. Dar grupul de colonişti pe care i-a lăsat acolo în cursul expediției din 1587 (optzeci şi nouă de bărbați, şaptesprezece femei) n-a mai fost găsit doi ani mai târziu, când s-a trimis acolo o expediție de reaprovizionare. Se crede că un slujitor al lui Raleigh a introdus în Anglia tutunul şi cartoful. Raleigh a fost unul dintre primii europeni care a fumat. El a lansat această modă nouă, oferind prietenilor săi pipe mici argintate. În timpul domniilor următoare, impozitul pe tutun a produs cinci mii de livre în 1619, opt mii trei sute patruzeci de livre în 1623, socotindu-se şase şilingi şi opt penny de fiecare livră de tutun importat. În secolul al XVI-lea s-au dezvoltat marile companii, societăți pe acțiuni care obțineau monopolul comerțului în anumite țări. Am

vorbit mai înainte de *Merchant Adventurers* care controlau mai ales comerțul pe fluviile germane, Rinul şi Elba. O altă companie comercială se ocupa de comerțul pe Baltica. Compania moscovită avea monopolul comerțului cu Rusia, Armenia, Persia şi Caspica. O companie a Levantului exploata Turcia. Tocmai pe la sfârşitul domniei Elisabetei, în 1600, fu fondată *East India Company,* singura care avea dreptul să facă negoț cu insulele şi porturile din Asia, Africa şi America, de la Capul Bunei Speranțe până la strâmtoarea Magellan. Această societate avea să intre în rivalitate militară cu portughezii şi olandezii. „Mult mai mult sânge s-a vărsat în legătură cu cuişoarele decât în luptele dinastice", scrie Thorold Rogers. Sistemul marilor companii, care stârneau în acelaşi timp dorința de cucerire şi aviditatea comercială, era, dintre toate formele de colonizare, cea mai periculoasă pentru indigeni şi cea mai puțin controlabilă pentru guvernământul național.

X
ELISABETA SI MARIA STUART

I. După eşecul lui Eduard I, Scoția reuşise să rămână independentă față de regii englezi. Brutală, nedisciplinată, nobilimea scoțiană rămânea cu totul feudală. La putere era dinastia regilor Stuarți, care descindeau, prin Robert the Stewart, din familia Bruce. Această dinastie se sprijinea pe biserica catolică şi pe alianța cu Franța, ceea ce nu putea să nu neliniştească Anglia. Stuarții, tot atât de cultivați ca şi dinastia Tudorilor, interesați de teologie, de poezie, de arhitectură şi chiar de farmacie, nu ascundeau sub această strălucitoare aparență un bun-simț realist, ca verii lor din Anglia. Henric al VII-lea al Angliei îi dăduse în căsătorie lui Iacob al IV-lea Stuart pe fiica sa Margareta. „Nu vă

temeți - l-au întrebat sfetnicii săi - că prin această căsătorie coroana Angliei va încăpea în mâinile unui scoțian? - În cazul acesta - răspunse el - Scoția va fi anexată Angliei". Margareta Tudor a dat naştere lui Iacob al V-lea Stuart, şi din căsătoria lui Iacob al V-lea cu franceza Maria de Guise s-a născut Maria Stuart, care a venit pe lume puțin timp înaintea morții tatălui său, trezindu-se, încă din leagăn, regina unui popor crâncen. Mamă-sa, Guise, regenta Scoției, o crescuse în Franța, unde devenise o tânără cu obrazul prelung şi palid, ai cărei ochi frumoşi îi plăcură delfinului Francisc. Abia se căsătoriseră când socrul ei, Henric al II-lea, muri, astfel că Maria Stuart, regina Scoției, se văzu şi regina Franței. Or, ea era, ca rudă de sânge a dinastiei Tudor, cea mai apropiată moştenitoare a tronului Angliei - şi poate chiar regina Angliei, dacă Elisabeta era considerată bastardă. Îşi poate imagina oricine importanța pe care o dădea întreaga Europă faptelor şi sentimentelor acestei tinere femei, suverană peste trei regate. În 1560, soțul ei, tuberculos, muri de o boală de urechi; facțiunea Guise pierdu în Franța toată puterea şi Maria Stuart trebui să se întoarcă în Scoția.

II. Ea trebuia să domnească peste o țară foarte puțin făcută ca s-o primească. Noua religie reformată exercitase o atracție imediată şi asupra poporului scoțian, căruia, sărac şi sobru, nu-i plăcuse niciodată modul de viață feudal al episcopilor catolici, şi asupra nobililor scoțieni, care, ademeniți de pilda englezilor, râvneau să prade mănăstirile. O serie de revoluții şi contrarevoluții religioase se terminase, grație sprijinului Elisabetei, prin victoria partidei protestante, a *Congregației Domnului,* asociație semipolitică, semireligioasă, în care erau reprezentați poporul, biserica şi nobilii, aceştia din urmă făcându-şi jocul sub titlul de lorzi ai congregației. Cardinalul{182} fusese mutilat şi aruncat pe fereastră din

palatul său din Saint-Andrews.

Un jurământ solemn, sau *covenant,* prestat şi respectat cu seriozitatea caracteristică acestei seminții, legase între ei şi cu Dumnezeu pe toți protestanții Scoției. Adevăratul stăpân al Scoției era, pe vremea reîntoarcerii Mariei Stuart (1561), un pastor, John Knox, om redutabil prin forța şi îngustimea credinței sale şi a cărui bolovănoasă elocvență biblică plăcea compatrioților săi. Knox fusese preot catolic, apoi anglican. El este acela care l-a constrâns pe Cranmer să suprime îngenuncherea în *Prayer Book,* ediția a doua. După moartea cardinalului a fost făcut prizonier la castelul din Saint-Andrews de către trupele franceze trimise în ajutorul acestuia şi a stat nouăsprezece luni pe galerele regelui Franței. Pe vremea Mariei Tudor trăise la Geneva şi fusese cucerit pe de-a-ntregul de doctrina calvinistă. Ca şi Calvin, Knox credea în predestinație; el gândea că adevărul religios trebuie căutat numai în scripturi, fără amestecul nici unei dogme introduse de oameni; cultul trebuia să fie auster, fără pompă şi fără icoane; instituția calvinistă „Patriarhii bisericii" trebuia să înlocuiască pe episcopi şi arhiepiscopi; în fine, că el, John Knox, era unul din aleşi şi inspirat direct de Dumnezeu. Convingându-i de toate acestea pe scoțieni, făcuse din *Kirk*-a scoțiană o biserică presbiteriană, fără ierarhie, cu totul democratică. În fiecare parohie credincioşii îşi numeau pastorii lor şi, în adunările generale ale bisericii, pastorii şi *laird*-ii{183} laici şedeau alături. Alianța dintre *squires* şi orăşeni în vederea controlului asupra coroanei, alianță care în Anglia se încarnase în parlament, luă în Scoția forma unei adunări ecleziastice. Aici biserica era statul.

III. John Knox avea mai multe motive puternice s-o urască pe Maria Stuart. Era catolică, şi Knox strivea sub pioasa sa furie pe „femeia cardinal", era femeie, şi el scrisese în timpul Mariei Tudor şi Mariei de Guise un

pamflet împotriva reginelor şi a regentelor: *The First Blast of the Trumpet against the monstruous Regiment of Women*{184}; în sfârşit, ea fusese regina Franței, şi Knox nu cunoscuse din Franța decât ocnele sale. Aflând de moartea lui Francisc al II-lea, a spus: „Dumnezeu ne-a prilejuit o veselă mântuire, căci soțul suveranei noastre a murit de o boală de urechi, a acelor urechi surde care n-au vrut să audă niciodată adevărul". În clipa când Maria Stuart, întorcându-se în Scoția, debarcă, o ceață deasă acoperea portul. „Însăşi fața cerului ne arată destul de limpede - a spus Knox - ce ne aduce în țară femeia aceasta". Ea aducea tinerețe, grație, poezie; a găsit violență, fanatism şi ură. Supuşii săi o primiră mai întâi cu mari demonstrații, dar aceste demonstrații înseşi erau făcute s-o sperie pe tânăra femeie. Sub ferestrele sale s-au cântat toată noaptea psalmi. Pe drumul pe care înainta cortegiul se înălțaseră podiumuri pe care se reprezentau, în tablouri vesele, idolatri arşi de vii pentru păcatele lor. În prima duminică, când regina puse un preot să citească liturghia la palat, cucernicii din jurul ei erau să-l ucidă. Maria, cu o răbdare surprinzătoare la o tânără de optsprezece ani, câştigă încetul cu încetul teren. Vorbea puțin, participa la lucrările Consiliului ocupându-se cu un lucru de mână şi, prin farmecul ei, cucerea pe unii nobili protestanți. Chiar şi pe John Knox l-a primit cu bunăvoință. În schimb, el i-a vorbit de datoria oricărui supus de a se răscula împotriva unui principe nelegiuit, aşa cum ne arată Biblia că s-a întâmplat cu Isaia şi Iezechia, Daniil şi Nabucodonosor, dându-i şi multe alte exemple prețioase. Ea nu întâlnise niciodată un profet; şi a rămas uluită şi, desigur, consternată.

„Văd că supuşii mei - i-a spus ea cu tristețe - vă ascultă pe dumneavoastră, şi nu pe mine". El îi răspunse că se mărginea să ceară prințului şi poporului să asculte amândoi de Dumnezeu. Apoi îi ținu o predică cu privire la liturghie, ceremonie care, afirmă el, nu este prevăzută în

scripturi. Ea nu era teologă, dar i-a dat un răspuns fermecător: „Dacă acei pe care i-am ascultat altă dată ar fi aci, v-ar răspunde ei". Knox plecă, urându-i să reuşească tot atât de bine în Scoția precum Debora „în comunitatea fiilor lui Israil"{185}.

IV. Raporturile dintre Maria şi Elisabeta erau complexe. La conflictele politice se adaugă şi gelozia feminină. Când veni la Londra Melville, ambasadorul Mariei, Elisabeta făcu tot ce i-a stat în putință ca să-l seducă. Îi vorbi în toate limbile pe care le cunoştea, cântă din lăută, întrebându-l dacă şi Maria cântă atât de frumos; dansă în fața scoțianului şi spuse că-i sigură că Maria nu dansa atât de grațios; voi să ştie dacă părul ei blond roşcat nu era mai frumos decât părul castaniu al Mariei. Melville ieşi din încurcătură spunând că Elisabeta era cea mai frumoasă dintre reginele Angliei şi Maria cea mai frumoasă dintre reginele Scoției. Elisabeta îl mai întrebă cine era mai înaltă dintre ele două. Maria Stuart, desigur. „Atunci - spuse Elisabeta - e prea înaltă". John Knox ar fi găsit în aceste vorbe ale unui şef de stat argumentele împotriva „monstruoasei guvernări a femeilor". Dar la Elisabeta frivolitatea nu era decât o mască agreabilă. În problema succesiunii rămase neclintită. Ea nu putea admite ca regina Scoției să-şi spună regina Angliei, nici să pună alături pe stema ei cele două regate, chiar dacă Maria nu lua nici o măsură pentru a-şi valorifica drepturile.

O astfel de pretenție ar fi putut submina în mod periculos loialismul catolicilor englezi, şi asta cu atât mai mult cu cât cea mai mare parte a catolicilor se aflau la nord, aproape de frontiera cu Scoția. Dacă Maria s-ar căsători cu un prinț catolic, francez sau spaniol, Anglia se putea teme de o nouă Maria Tudor. În schimb, dacă Maria Stuart voia să se lase măritată cu un protestant englez, ales de Elisabeta, aceasta era gata să declare că,

după moartea ei, succesiunea îi va reveni Mariei şi că o va sprijini cu sfaturile sale.

V. Între cele două regine începu o corespondență amicală, în care Elisabeta, jucând pe sora mai mare, o copleşea pe vară-sa cu proverbe pline de tâlc: „Ocoleşte tufişurile, s-ar putea ca un spin să te înțepe în călcâi... Piatra cade adesea pe capul celuia care a aruncat-o". Sfaturi banale, dar poate utile, căci Maria, după ce dovedise la început atâta răbdare, se lăsa acum în prada nervilor. Când John Knox, care continua s-o judece „cu o autoritate atât de severă ca şi cum ar fi făcut parte din Consiliul Privat al lui Dumnezeu", predică împotriva eventualei căsătorii a reginei cu un papistaş, îl chemă la dânsa şi-i vorbi mult şi cu violență. „Am suportat - spuse ea - felul dumneavoastră aspru de a vorbi împotriva mea şi a unchilor mei. Am încercat să vă fiu pe plac prin toate mijloacele posibile. V-am primit ori de câte ori aţi avut pofta să mă admonestaţi. Şi totuşi, nu pot să trăiesc în pace cu dumneavoastră. Jur în fața lui Dumnezeu că voi fi într-o zi răzbunată". În clipa aceea cuvintele i s-au pierdut în hohote de plâns şi pajul abia găsi atâtea batiste câte-i fură de trebuință ca să-şi şteargă ochii.

VI. Puține femei au dreptul la mai multă indulgență decât Maria Stuart, aruncată atât de tânără şi fără sfetnici credincioşi, într-o vreme romanțioasă şi brutală, printre nobili fără scrupule şi predicatori inumani. Curajul ei a ajutat-o să câştige în prima etapă. Îndată ce lăsă femeia din ea să aibă prioritate față de suverană, începu să adune greşeli peste greşeli. Că a refuzat să-l ia de bărbat pe frumosul Leicester, pe care i-l recomandase Elisabeta, era firesc; n-avea nici o poftă să culeagă pe foştii curtezani ai verişoarei sale şi, de altminterea, Leicester ar fi fost un rege nepriceput. Darnley, pe care-l

alese ea, era şi mai nepriceput; e drept că şi el descindea din familia Tudor şi trupul său tânăr nu era lipsit de grație, dar avea un suflet josnic, o inimă laşă, îl apucau furii subite, şi Maria se plictisi de el tot atât de repede cum se îndrăgostise. Maria comise atunci nebunia de a-şi lua drept sfetnic un mic muzicant italian, venit în Scoția o dată cu suita ducelui de Savoia, un anume David Rizzio. Seniorii de la curte, exasperați că un parvenit e preferat în locul lor, jurară să se răzbune. Împreună cu Darnley, puseră la cale o conspirație pentru a se descotorosi de Rizzio şi-l uciseră chiar în fața Mariei, pe când lua cina cu ea. Peste trei luni ea dădu naştere unui băiat care avea să fie Iacob al VI-lea al Scoției şi Iacob I al Angliei şi despre care se spunea atunci că e copilul lui Rizzio. Situația Mariei devenea insuportabilă. Îl ura pe bărbatul său Darnley; iubea la nebunie pe cel mai groaznic dintre seniorii scoțieni, pe contele de Bothwell, care o violase, apoi o cucerise, şi pe care toată Scoția îl disprețuia. Bothwell pregăti uciderea regelui. Oare cu complicitatea Mariei Stuart? Lucru cert este că regina l-a instalat pe Darnley, care era bolnav, într-o casă izolată la țară, în apropierea Edinburgului, la Kirk-o'Field; ea îl părăsi seara; în cursul nopții casa sări în aer, şi Darnley fu găsit mort în grădină. Nimeni nu se îndoia de vinovăția lui Bothwell. Or, regina, trei luni după uciderea bărbatului său, se căsători cu asasinul. Era mai mult decât putea suporta opinia publică, chiar în secolul al XVI-lea. Papa, Spania, Franța, toți prietenii o părăsiră pe Maria. Unii scoțieni se răsculară. După un scurt conflict, Bothwell, destul de laş, fugi, iar Maria fu readusă la Edinburg, ca prizonieră, de soldații care strigau: „La rug cu târfa!". Maria fu detronată în favoarea fiului său Iacob al VI-lea, istoria ei dovedind, spunea ambasadorul venețian, că "treburile statului nu constituie o meserie pentru o femeie".

VII. Ar fi fost, desigur, executată dacă Elisabeta n-ar fi protejat-o, spre marea desperare a lui Cecil şi a lui Walsingham, care nu-şi puteau explica politica stăpânei lor decât prin oroarea pe care o avea față de rebelii scoțieni şi prin dorința de a nu oferi supuşilor un spectacol şi un exemplu de regină decapitată. În sfârşit, după zece luni şi jumătate de captivitate la Loch Leven, Maria fugi călare, în 1568, şi ajunse în Anglia. Ce avea să facă Elisabeta? Trebuia să tolereze în regatul său prezența unei pretendente atât de periculoase? Niciodată această mare artistă a ezitării n-a şovăit vreme atât de îndelungată. Consilierii săi ar fi tratat-o pe Maria fără nici o milă. O cerea rațiunea de stat. John Knox scria: „Dacă nu veți lovi la rădăcină, ramurile care par moarte vor înmuguri din nou". Maria ceru ca Elisabeta să deschidă o anchetă asupra actelor comise de rebelii scoțieni; Elisabeta acceptă, dar ordonă membrilor comisiei să extindă ancheta şi cu privire la moartea lui Darnley, pentru ca, spunea ea, să nu mai apese nici o bănuială asupra „sorei sale". Nişte scrisori care dovedeau vinovăția Mariei, faimoasele „scrisori din casetă", fură invocate împotriva reginei Scoției. Aceasta spuse că scrisorile erau false. Membrii comisiei, prudenți, declarară că ancheta nu dovedise nimic nici împotriva rebelilor, nici împotriva Mariei. Elisabeta o reținu ca prizonieră şi nu poate fi de loc blamată, căci nefericita regină a Scoției fusese şi continua să fie implicată în toate conspirațiile. Față de numărul comploturilor ale căror fire le-a ținut Maria, blândețea Elisabetei stârneşte admirație. Pentru Maria Stuart s-au răsculat catolicii din nord, pentru ea a murit ducele de Norfolk. Ea încuraja atât Spania cât şi Franța, pe ducele d'Alençon, ca şi pe Don Juan de Austria. Ea conspira cu papa împotriva Elisabetei prin intermediul bancherilor florentini. Camera Comunelor ceru capul ei; Walsingham nu-i spunea altfel decât *the bosom serpent*{186}. E în afară de orice îndoială că Elisabeta ar fi

avut zeci de motive serioase ca să ordone executarea frumoasei sale verişoare. Dar a refuzat.

VIII. 1568-1587. Frumoasa amazoană cu tenul palid deveni o femeie matură şi bolnavă; părul castaniu încărunțea. Maria, prizonieră, broda lucruşoare pentru Elisabeta şi, incorijibilă, complota. Elisabeta îmbătrânea; era sigur acum că nu va mai avea copii; problema succesiunii devenea din ce în ce mai gravă. După o atât de lungă captivitate, papa şi biserica uitaseră că Maria se făcuse vinovată de adulter, poate şi de omucidere, şi din nou îşi puneau în ea mari speranțe. Bunii protestanți se nelinişteau de scadența atât de apropiată. Walsingham, care o pândea pe Maria, îi intercepta regulat corespondența. După douăzeci de ani de captivitate, ea se ținea încă de „planul ei", care nu era altceva decât pieirea Elisabetei. Or, în 1587 părea că se apropie un război cu Spania. Trebuia mai întâi, se gândea Walsingham, înainte de a se angaja, să se suprime cauzele primejdiei dinăuntru. Un agent provocator se însărcină s-o atragă pe Maria într-o capcană. S-a lăsat prinsă fără ezitare. Un grup de tineri puseseră la cale uciderea Elisabetei, şeful lor trimise Mariei o scrisoare, fireşte interceptată, în care o încunoştința de asasinat şi-i cerea părerea. Duşmanii Mariei aşteptau plini de nelinişte răspunsul ei. N-au fost dezamăgiți. Ea aproba omorul şi le dădea chiar sfaturi ucigaşilor. Walsingham triumfa. Maria fu judecată la Fotheringay şi fu găsită vinovată în unanimitate. Camera Comunelor ceru imediata ei execuție. Chiar şi fiul ei Iacob nu uita că moartea Mariei îi asigura tronul Angliei. „Religia mea m-a făcut să urăsc întotdeauna comportarea ei, deşi onoarea mă obliga să-i apăr viața..." Elisabeta ezita şi acum. De ce sentiment asculta ea? Clemență reală? Groază de această acțiune? Teamă pentru propria mântuire? În cele din urmă semnă ordinul de execuție. Călăul se văzu silit să repete de trei ori lovitura de sabie,

pentru a-i tăia capul (8 februarie 1587). Tragediile din tinerețe ale Mariei Stuart fuseseră uitate, şi în ochii catolicilor a devenit o sfântă.

IX. Elisabeta a trăit până la şaptezeci de ani, vârstă foarte înaintată pentru acele vremuri, şi până în ultima zi a fost sclipitoare, a dansat, a flirtat. Burleigh{187} murise înaintea ei şi regina l-a înlocuit cu al doilea fiu al acestuia, cu Robert Cecil. Lui Leicester îi urmase, în grațiile bătrânei femei, ginerele acestuia, contele de Essex. Era mlădios şi seducător, dar arogant şi avea un caracter ascuns. Îmbătat de sentimentul tulbure pe care-l avea regina pentru el şi care cuprindea în acelaşi timp grijă maternă, tandreță şi senzualitate, încurajat şi de o glorioasă expediție la Cadix, care făcuse din el idolul poporului englez, devenise de nesuportat. Cu toate că o trata pe regină cu o impertinență şi o violență nemaipomenită, ea îl ierta întotdeauna. Îşi jucă ultima carte când ceru comanda armatei trimisă de Elisabeta ca să înăbuşe revolta irlandeză provocată de spanioli (1594).

În general, el se comportă ca un copil alintat şi ca un trădător, visând să se întoarcă cu trupele sale la Londra ca s-o detroneze pe suverană, trimițându-i în acelaşi timp scrisori surescitate şi pătimaşe. Elisabeta îl judeca acum cu bun-simț: „Ai avut ce-ai cerut: alegerea momentului... mai multă putere şi autoritate decât a avut cineva vreodată"'. Când, părăsindu-şi postul, se întoarse şi încercă să organizeze un complot pentru a o închide şi, la nevoie, pentru a o asasina, ea îl lăsă în voia soartei. „Acei care se ating de sceptrul prinților nu merită nici o milă", spuse ea. Frumosul Essex fu decapitat în Turn şi avu un sfârşit umil şi pios.

X. Moartea lui învălui cu o umbră de melancolie ultimii ani ai reginei. Ea îşi vopsea încă părul „într-o

culoare pe care natura n-a făcut-o niciodată"; se acoperea de perle şi diamante, de stofe din fire de argint şi aur; mai primea omagiile parlamentului şi îi promitea să abroge monopolurile care îmbogăţiseră prea mulţi curtezani; dădea mâna să i-o sărute tuturor gentilomilor din Camera Comunelor, pentru că se gândea că-şi ia rămas bun de la ultimul său parlament; uneori mai dansa chiar şi o „courante"{188}. Dar imediat se întindea pe perne; se apropia sfârşitul şi ea îl simţea. Totuşi se încăpăţânase să refuze numirea unui succesor. Ştia că va fi Iacob al VI-lea al Scoţiei, fiul Mariei Stuart, şi că miniştrii săi au şi început o corespondenţă cu Edinburgul. Nu vorbea niciodată de asta. *Video et taceo* fusese întotdeauna deviza ei. Într-o zi de ianuarie a anului 1603 se simţi mai rău, se culcă, refuză s-o vadă un medic, îl desemnă în sfârşit pe Iacob ca urmaşul ei şi, întorcându-se cu faţa la perete, căzu într-o letargie din care nu se mai trezi.

XI
ANGLIA ÎN EPOCA ELISABETANĂ

I. Trupurile elisabetanilor erau făcute la fel ca şi ale noastre. Aveau aceleaşi creiere, aceleaşi inimi, aceiaşi rinichi şi, fără îndoială, încercau cam aceleaşi pasiuni ca şi descendenţii lor. Dar ei deformau atât de bine linia acestor trupuri - prin curbele şi unghiurile veşmintelor lor - şi firescul pasiunilor - prin strălucirea metaforelor - că mulţi istorici i-au considerat nişte monştri. În special a stârnit uimire contrastul dintre gingăşia poemelor lor şi cruzimea spectacolelor, dintre luxul costumelor şi murdăria vieţii lor. Dar orice epocă oferă asemenea surprize şi istoricii viitorului nu vor întâmpina mai puţine greutăţi să împace inteligenţa savanţilor şi pătrunderea romancierilor noştri cu stupiditatea economiei şi

sălbăticia războaielor noastre. Ucenicii şi căpitanii care traversau Tamisa ca să vadă, la *Teatrul Globului,* o comedie de Shakespeare erau aceiaşi care priveau cu plăcere un nenorocit de urs hărțuit de o ceată de câini sau care contemplau sângerosul supliciu al unui trădător. Obişnuința i-a făcut insensibili, întocmai ca pe Essex sau Carlisle, bărbați atât de rafinați, care se împăcau cu mirosul urât al străzilor din Londra, aşa după cum cutare estet al timpurilor noastre acceptă filozofia politică cea mai dură şi sângeroasele ei consecințe.

II. Deoarece reginei îi plăcea luxul, şi țara, de altfel, se îmbogățea, moda a fost pentru elisabetani un tiran pretențios şi capricios. Inventate în Franța, turnurile la rochii se lărgiseră într-atât, încât deveniseră ca o masă pe care se odihneau brațele. Deasupra acestui vast clopot, un corset din balene sau din oțel le făcea femeilor o talie de viespe. Gulere imense, importate din Spania, erau înțepenite cu un fir de oțel sau cu scrobeală, invenție drăcească pe care o introdusese în Anglia nevasta vizitiului olandez al reginei. Cele mai scumpe stofe, catifele, damascuri, postavuri din fire de aur şi argint erau folosite pentru rochiile doamnelor şi pentru tunicile bărbaților. Marii seniori, în divertismentele lor mitologice, se luau la întrecere în ce priveşte imaginația cu poeții, care, adeseori, erau ei înşişi mari seniori. Luxul şi confortul pătrundeau în casele *gentry*-ei şi ale orăşenilor. O doamnă de rang mare, înainte de a se scula din pat, cerea ca pajul să-i aprindă focul în cameră; înainte de a se culca îi cerea cameristei să-i încălzească patul cu o sticlă cu apă caldă. La țară pretutindeni se ridicau noi castele, în care arhitectura italiană se îmbina cu goticul tradițional. În grădini, ca şi în interiorul caselor se urmărea simetria planurilor şi varietatea ornamentelor. Tisa şi merişorul erau tunse în formă de sfere şi spirale.

Limbajul cavalerilor şi al doamnelor era tot aşa de ciudat întortocheat ca şi arborii din grădina lor. *Euphues* a lui Lyly{189} fusese publicat în 1580 şi orice femeie cultivată se făcea că este eufuistică. Plăcerea de a născoci cuvinte şi anumite întorsături, beția pe care o procura reînnoirea limbii dădeau naştere unei prețiozități întâlnite în poeme, ca şi în vorbire şi care mergea de la fermecător la ridicol fără a fi întotdeauna uşor să se poată distinge frontiera dintre ele.

III. Dacă cei de la curte şi câteva spirite cultivate citeau pe sir Philip Sydney şi pe sir Thomas Wyatt, pe Spenser, pe Marlowe{190} şi sonetele lui Shakespeare, sub această suprafață irizată continua să circule marele curent puritan. Biblioteca adunată de lady Hoby, al cărei catalog îl avem, se compunea mai ales din cărți religioase: Biblia şi *Cartea martirilor* lui Foxe constituiau baza lor solidă. „Autorul cel mai citit pe vremea lui Shakespeare era reverendul Henry Smith"{191}. În afară de predici, erau editate mai ales balade rimate asupra evenimentelor zilei sau pamflete religioase ca manifestele puritane publicate sub pseudonimul Martin Marprelate. Poemele nu găseau prea mulți lectori, dar scriitorii elisabetani trăiau mai mult din darurile protectorilor cărora le dedicau operele lor decât din vânzarea cărților. O piesă de teatru era plătită cu şase până la zece livre, şi un dramaturg puțin mai activ scria vreo zece până la douăsprezece pe an. În sfârşit, se vindeau la Londra multe opere traduse din italiană şi franceză, ca de pildă *Povestirile* lui Boccaccio şi *Eseurile* lui Montaigne. În scrierile autorilor străini, Spenser şi Shakespeare găseau teme la care adăugau, pentru a le da un farmec specific englez, gravitatea melancolică proprie națiunii lor, poezia sa rustică, filozofia sa familiară şi serioasă.

IV. Sub domnia Elisabetei, teatrul a ajuns să ocupe în Anglia un loc de seamă în viața Londrei. Încă de pe vremea lui Henric al VII-lea existau trupe de comedie, dar puține teatre permanente. Trupele acelea jucau în curțile hanurilor sau în vestibulele conacurilor. Când autoritățile din City, devenite puritane, îi expulzară pe comedieni, aceştia se refugiară la sud de Tamisa, în afara jurisdicției lordului-primar. Atunci se construiră mai multe teatre, dintre care cel mai celebru este „Globul", din care Shakespeare poseda o zecime. Oamenii iau cu uşurință drept trăsătură permanentă un detaliu născut la întâmplare. Constructorii primelor teatre încercară aproape toți să reproducă curtea hanului, cu galeria sa exterioară mergând de-a lungul camerelor. Această galerie putea uşor reprezenta când balconul camerei unei doamne, când vârful unui turn. Spectatorii plăteau un penny ca să intre, şase penny până la un şiling ca să aibă un loc pe care să şadă, fie pe scenă, fie în galerie, care, în amintirea hanului inițial, rămânea împărțită în camere, de unde, probabil, provin lojile noastre. Reprezentația se anunța cu sunete de trompete, aşa cum se obişnuieşte şi astăzi în fața barăcilor din bâlciuri. Publicul, compus din ucenici, studenți în drept, soldați şi gentilomi, era inteligent şi serios. Îi plăcea o melodramă foarte sângeroasă, dar se dovedea capabil să înțeleagă şi piesele cele mai poetice ale lui Marlowe, Ben Jonson sau Shakespeare.

V. Despre William Shakespeare, care a dat viață unei lumi întregi, cum s-ar putea vorbi în *câteva* rânduri? A fost superior tuturor celorlalți autori dramatici de pe vremea lui? Lucrul e sigur, deşi şi aceştia au fost foarte remarcabili. Nici unul însă n-a parcurs o gamă de tonuri, de genuri şi de subiecte atât de largă; nimeni n-a ştiut să îmbine într-un mod atât de fericit poezia cea mai fantastică şi construcția cea mai solidă; nimeni n-a

exprimat asupra naturii şi pasiunii oamenilor gânduri atât de profunde într-o limbă atât de viguroasă. Superioritatea lui i-a fost recunoscută de contemporani? Nu atât de unanim cum i-o recunoaştem noi astăzi. Când acest autor-actor a început, prin 1590, să ofere manuscrise companiilor de comedianți, în concurență cu eruditii poeți ai universităților, a stârnit gelozia acestora. Dar publicului îi plăceau piesele lui. Într-un mic manual de literatură publicat în 1598, *Palladis Tamia*{192}, autorul, când ajunge la tragedie şi comedie, vorbeşte de Shakespeare ca „de cel mai minunat în ambele genuri" şi „unul din cei mai pasionați dintre noi în a zugrăvi tristețea pricinuită de încurcăturile dragostei". „Dacă muzele ar putea vorbi englezeşte - spune autorul -, ar vorbi în frumoasa limbă a lui Shakespeare". Prieten cu oamenii de la curte, participând la viața lor în timpul ultimei perioade de domnie a Elisabetei, Shakespeare ştia să descrie, tot atât de bine ca pasiunile dragostei, şi acelea ale ambiției, precum şi zbuciumul celor aflați la putere. Înțelepciunea unui popor e alcătuită din adevăruri comune cărora marii scriitori au ştiut să le dea o formă deosebită. Înțelepciunea poporului englez, instinctivă, poetică şi uneori inconstantă, îi datorează lui Shakespeare ceea ce poporul francez le datorează moraliştilor săi.

VI. Anglia lui Shakespeare îți apare toată fremătând de poeme şi de cântece, şi-ți imaginezi cu plăcere pe cel mai neînsemnat ucenic sau pe cel mai simplu sătean din vremea aceea cântând la violă sau compunând madrigale. Fără îndoială că nu trebuie să exagerăm poezia şi veselia Angliei elisabetane. Viața era aspră pentru mase, la fel şi chiar mai mult decât astăzi. Se văd în piesele lui Shakespeare țărance active, cu nasul roşu, care în toiul iernii cară găleți cu lapte înghețat şi au mâinile crăpate de la spălatul rufăriei grosolane{193}. Cu toate că prețul

grâului crescuse în urma scăderii valorii aurului, satele sufereau din cauza şomajului, fiind nevoie să se edicteze spre sfârşitul domniei, în 1597 şi 1601, două importante legi cu privire la săraci. *Squirii,* a căror putere creştea, se arătau adesea duri, şi prigoana religioasă era de temut pentru cine voia să gândească în mod liber. Dar existau şi proprietari creştini care se dovedeau ospitalieri şi binevoitori. Domeniile, ca şi satele, îşi satisfăceau încă necesităţile prin propriile lor mijloace. O bună gospodină, *lady* sau arendaşă, îşi făcea totul singură, de la dulceaţă până la lumânări. Serbările câmpeneşti erau pline de farmec; supravieţuiau vechi tradiţii păgâne, ca de pildă dansul de arminden *(Maypole),* în jurul unui stâlp împodobit cu flori şi ramuri verzi, care evocau sosirea primăverii şi a paştelui primitiv. Sătenii montau comedii cu multă iscusinţă, cum ne-a arătat atât de bine Shakespeare în *Visul unei nopţi de vară,* şi străinii remarcau că englezii erau pe atunci poporul cel mai muzical din lume. Nu numai că poporul acesta a dat compozitori ca admirabilul Byrd, dar aproape în toate casele se vedeau lăute, viole, clavecine şi cărţi de muzică. Toţi vizitatorii şi mulţi servitori erau în stare să descifreze un cântec şi să-şi ocupe locul într-un cor de trei sau patru voci.

VII. Acest gust pentru poezie şi muzică presupune o educaţie destul de avansată. Ea nu lipsea elisabetanilor. După Winchester şi Eton, filantropi bogaţi fondară noi *Public Schools:* Rugby în 1567, Harrow în 1590. În principiu şcolile erau gratuite şi destinate copiilor din vecinătate, fondatorul plătind salariul învăţătorilor şi hrana copiilor. Singurii care îşi plăteau întreţinerea erau cei străini de ţinut, aproape întotdeauna fii de mari seniori sau de orăşeni bogaţi. Puţin câte puţin străinii deveniră mai numeroşi, şi şcoala funcţiona numai pentru ei, Harrow, de pildă, rămânând numai cu patruzeci de

elevi gratuiți *(free scholars).* Educația elementară se făcea în şcoli mici *(petty schools),* mai ales de femei, care învățau pe copii alfabetul şi noțiuni elementare de scriere, ele înşile neştiind mai mult. Dună aceea copilul se ducea la *Grammar School,* şcoli conduse, uneori chiar şi la țară, de adevărați eruditi. Existau pe atunci până şi în cele mai mici oraşe din provincie oameni de înaltă cultură. Dintre prietenii familiei Shakespeare, la Stratford-on-Avon, unul era licențiat în litere *(Master of Arts)* al Universității din Oxford; un altul citea latineşte de plăcere. Istoricii literari se mirau odinioară de cunoştințele lui Shakespeare, actor de condiție modestă. Dar erau cunoştințe pe care le poseda pe vremea aceea marele public, în special cel din Londra. Dacă se răsfoiesc cărțile care au aparținut unor bărbați sau femei de pe acele timpuri, se văd marginile acoperite de note scrise în limba latină, tot atât de remarcabile prin seriozitatea formei cât şi prin vigoarea gândirii, şi trebuie să recunoşti că, dacă metodele ştiințifice sunt astăzi mai eficace decât pe timpul elisabetanilor, inteligența şi gustul lor erau superioare inteligenței şi gustului pe care le posedă, în timpul de față, persoanele din aceeaşi clasă.

XII
CONCLUZII

I. Aşadar, Anglia produce, în secolul al XVI-lea, o artă şi o literatură care îi sunt specifice. Ea a preluat din Renaşterea europeană ceea ce se potrivea geniului său, apoi s-a despărțit de continent. Totul a contribuit, pe vremea dinastiei Tudor, s-o facă mai insulară: progresul limbii naționale, construcția unei flote puternice, ruptura cu biserica romană. Dacă citim în *Memoriile* lui Sully{194} relatarea unei ambasade franceze la Londra de la începutul secolului următor, ne putem da seama de

violența xenofobiei engleze de atunci: „E sigur că englezii ne urăsc - scrie Sully -, şi cu o ură atât de puternică şi atât de generală, că ai fi tentat s-o treci în numărul aptitudinilor fireşti ale acestui popor. E mai sigur că-i efectul orgoliului şi înfumurării sale; pentru că nu există în Europa un popor mai trufaş, mai disprețuitor, mai exaltat de ideea perfecțiunii sale. Dacă ar fi să li se dea crezare, spiritul şi rațiunea nu se găsesc decât la ei; ei îşi adoră toate părerile şi disprețuiesc opiniile tuturor celorlalte națiuni; şi nu le vine niciodată în gând să-i asculte pe alții sau să se îndoiască de ei înşişi. De altfel, prin felul lor de a fi, îşi strică mai mult lor decât nouă. Ei sunt, din pricina asta, la discreția tuturor capriciilor lor. Înconjurați de mare, s-ar zice că s-au molipsit de întreaga ei nestatornicie". Unul din secretele popularității dinastiei Tudorilor este arta cu care au flatat prejudecățile insulare şi orgoliul supuşilor lor.

II. Guvernarea regilor Tudor a fost o guvernare de mână forte, dar forța ei nu i-o dădea nici armata, nici poliția. Sprijinindu-se pe opinia publică, pe *yeomen*-i, pe arendaşi, pe negustori, ei au acaparat puterea spirituală. Regii Franței şi ai Spaniei s-au aliat cu biserica romană pentru a crea monarhii absolute; regii Angliei s-au aliat cu parlamentul pentru a alunga biserica Romei şi a deveni ei înşişi şefi ai unei biserici naționale. Adeziunea lor la Reformă ar fi adus ruina Angliei dacă cele două mari puteri catolice s-ar fi înțeles să zdrobească acest mic regat. Rivalitatea dintre dinastiile Habsburg şi Valois a salvat dinastia Tudorilor. Mulțumită discordiilor din Europa, Anglia a putut practica politica „balanței puterii", care-i este impusă de situația sa şi care constă în a ațâța împotriva statului cel mai puternic de pe continent coalițiile, cărora ea le aduce sprijinul bogăției şi al flotelor sale. Ea nu duce încă, pe vremea Elisabetei, o politică imperială, şi nimeni nu-şi imaginează în secolul al XVI-lea

că teritoriile de peste ocean, râvnite atunci numai pentru bogățiile lor, ar putea deveni într-o zi colonii de populat.

III. Visul roman şi creştin al unui imperiu european nu mai obsedează la începutul secolului al XVII-lea mințile suveranilor. Forța statului național a devenit singurul scop al eforturilor lor. Această forță ia forme diverse. În Franța şi în Spania, puterea centrală se exercită de funcționari, ei înşişi susținuți de soldați; în Anglia, instituțiile locale din evul mediu şi-au păstrat întregul prestigiu. Parlamentul, agent de legătură între rege şi opinia publică a comitatelor, oraşelor şi satelor, a fost respectat de dinastia Tudorilor. Henric al VIII-lea s-a folosit de parlament pentru a impune acceptarea reformei sale religioase. Elisabeta a linguşit parlamentul său cu o stăruință care îngăduie să-ți imaginezi puterea lui. În 1583, adică atunci când regina era în culmea puterii sale, sir Thomas Smith{195} scrie: „Puterea cea mai înaltă şi cea mai absolută a regatului Angliei o constituie parlamentul, căci orice englez e presupus a fi prezent acolo în persoană sau prin mandat, de la prinț şi până la cel mai umil ins din Anglia, astfel încât consimțământul parlamentului este considerat a fi consimțământul tuturor". Pe la sfârşitul domniei Elisabetei, parlamentul devenise conştient de forța sa şi critica adusă actelor coroanei, deşi rămânea respectuoasă, dovedea limpede independența şi autoritatea Camerei Comunelor.

IV. Întocmai precum feudalitatea s-a stins în urma triumfului său, monarhia engleză va slăbi curând datorită tocmai serviciilor pe care le-a adus. Respectul enorm care înconjurase dinastia Tudorilor era datorat în aceeaşi măsură meritelor proprii ale acestei familii, cât şi amintirii nenorocirilor care precedaseră urcarea lor pe tron. Dar după ce-a trecut pericolul, îi afuriseşti pe toți

sfinții. Curând, încurajați de ordinea interioară restaurată de monarhie şi de siguranța externă pe care o garantează în acelaşi timp noua putere maritimă a Angliei şi învrăjbirile din Europa, *squir*ii şi orăşenii vor încerca să-i impună regelui voința lor exprimată prin parlament. Coroana şi Camera Comunelor vor juca în Anglia o mare partidă, a cărei miză va fi puterea supremă; imprudența unei dinastii noi va deschide cale liberă pentru victoria parlamentului.

{1} Henry St. John, viconte Bolingbroke, scriitor, autor de eseuri filozofice şi om politic englez, membru al partidului tory (1678-1751).
{2} Nume cu care geografii antichității desemnau cele mai nordice pământuri cunoscute, în apele Oceanului Atlantic. Se pare că a fost atribuit un timp chiar insulelor britanice, iar după dobândirea de cunoştințe mai precise asupra acestora a servit pentru a denumi un arhipelag şi mai nordic, probabil insulele Shetland.
{3} E posibil ca autorul să se inspire aci din tezele cunoscutului istoric belgian Henri Pirenne, după care cucerirea arabă a fost elementul decisiv în zdruncinarea echilibrului economic şi politic al lumii antice, cu centrul de greutate pe Mediterana.
{4} Puritanii - adepți ai calvinismului, cu unele note originale; au fost persecutați în Anglia în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Emigrând, ei au întemeiat mai multe colonii pe țărmul răsăritean al Americii de Nord.
{5} *Clan* - clan, trib; *plaid* - pătură; *kilt* - stofă cadrilată din care este croită cunoscuta fustă a costumului național scoțian; *shamrock* - trifoi; *log* - butuc, buştean; *gag* - căluş, ulterior, în sens figurat, glumă, calambur.
{6} Sau Posidonius - filozof stoic, astronom şi geograf grec, originar din Siria (135-51 î.e.n.).
{7} Tatăl lui Alexandru cel Mare, rege al Macedoniei între 359-336 î.e.n.
{8} Afirmație cu care nu putem fi de acord. Statul nu îşi datorează apariția unui „simț al statului", pe care unele popoare l-ar fi avut, iar altele nu. Statul e o formă de organizare a societății care apare cu necesitate pe o anumită treaptă a dezvoltării economico-sociale. Problema este deci că unele popoare au avut condiții pentru a atinge mai timpuriu stadiul respectiv de dezvoltare, pe când altele nu. Iar aceste condiții sunt de natură obiectivă, nu subiectivă.
{9} Clan ai cărui membri se considerau descendenți ai unui

animal, ai unei plante sau altui obiect din natură (totem), considerat sacru şi supus unor severe interdicții. Legătura de solidaritate (rudenie) în interiorul unui asemenea clan se întemeia tocmai pe convingerea în această descendență comună.

{10} Aluzie posibilă la premierul David Lloyd George (1863-1947), care era galez, la feldmareşalul Douglas Haig (1861-1928), scoțian, comandantul suprem al armatei engleze pe frontul de vest în primul război mondial etc.

{11} Perioadă de timp în care, prin diverse manifestări de cult, se aduceau mulțumiri zeilor pentru un eveniment favorabil.

{12} Despre ecoul poeziilor sale în Britania, Martial vorbeşte în Epigrame, cartea XI. 3; frumoasa britani este Claudia Rufina, despre care spune că, deşi născută din britanii tatuați, sufletul ei este latin, iar grația şi frumusețea sa o fac asemeni femeilor romane sau celor din Attica.

{13} Termenul „burghez", precum şi alții de aceeaşi factură sunt întrebuințați de autor într-o accepțiune modernizantă. Maurois nu e de altfel singurul tentat să vadă „capitalism" în relațiile de marfă-bani din societatea antică. Prin „burghez" trebuie să înțelegem pe cetățeanul roman îmbogățit din speculații diverse: comerț, camătă, chirii, arenzi etc, fără a fi însă nici „burghez", nici „capitalist" în sensul modern al cuvântului.

{14} Zeu oriental, al cărui cult s-a răspândit în Imperiul roman mai ales în primele secole ale erei noastre. Cultul său e semnalat şi în Dacia romană.

{15} Oraş din sudul Franței (în limba latină - Arelatum) unde s-au ținut mai multe concilii ale bisericii occidentale. Primul, în anul 314, a fost convocat de împăratul Constantin cel Mare.

{16} Un nou exemplu de modernizare nepotrivită. Exploatarea provinciilor romane s-a bazat pe sistemul sclavagist. Chiar rolul şi metodele de exploatare a provinciilor care revin elementelor sociale menționate în

nota 13 servesc consolidării acestui mod de producție.
{17} E vorba de Cohors I Aelia Dacorum, înființată de împăratul Hadrian (117-138 e.n.) şi atestată de pe la anul 146 e.n. fără întrerupere cu garnizoana în Britania.
{18} Autorul foloseşte aci termenul în mod ambiguu. El se gândeşte în primul rând la rolul de *colonist* pe care-l au soldații eliberați (veteranii), rămaşi definitiv în provinciile unde făcuseră serviciul militar. Prin *colon,* în sens restrâns, se înțelege un producător agricol, posesor de pământ şi legat de pământ (din secolul al IV-lea e.n.), obligat față de marele proprietar la o redevență în produse. Un precursor, deci, al şerbului medieval, ceea ce, în genere, nu e cazul pentru ostaşul roman eliberat din serviciu, care era om liber şi mic proprietar.
{19} Acest împărat proclamat de legiunile din Britania este acelaşi Magnus Maximus de care autorul vorbeşte ceva mai departe, în paragraful IV
{20} Latifundie sclavagistă romană.
{21} *Vino, cel aşteptat!*
{22} Călugăr şi învățat cronicar anglo-saxon (672 sau 673-735).
{23} Erezie religioasă răspândită cu începere de prin secolul al V-lea al cărui nume provine de la inițiatorul ei, Pelagius (circa 370-440), personaj a cărui biografie este destul de puțin cunoscută; s-a afirmat, printre altele, că a fost originar din Islanda, însă nu avem certitudinea acestui fapt.
{24} Remarcăm argumentarea de bun-simț a autorului, ajungând la aceeaşi concluzie la care a ajuns şi istoriografia noastră în problema similară a pretinsei „exterminări totale" a dacilor.

{25} Pagină de rară finețe, în care, folosind cu măiestrie textele cronicăreşti privitoare la anglo-saxoni, autorul stabileşte o paralelă subtilă între caracterul acestora şi al englezilor de azi, voind să sugereze unele elemente de moştenire ancestrală în caracterele naționale ale

ultimilor.

* Fireşte că această schiță este schematică. Invadatorii erau foarte deosebiți unii de alții. În mai multe regiuni nici nu au existat câmpuri colective, dar cele ce urmează dau o oarecare idee de modul cel mai simplu în care se desfăşurau lucrurile - n.a

{26} Ina sau Ini - rege în Wessex (688-726). Legile sale, alcătuite între 690 şi 693, sunt printre cele mai vechi monumente juridice anglo-saxone.

{27} Sau, mai exact, Völund, personaj din legendele mitologice germane, consemnate în „Edda". Există chiar două personaje cu acest nume, unul - arcaş neîntrecut - parc a fi contribuit la formarea legendei despre Wilhelm Tell, pe când al doilea este echivalent cu zeul greco-roman Hephaistos, sau Vulcan.

{28} Grad în ierarhia monahală, un fel de vicar al abatelui (starețului).

{29} Joc de cuvinte provenit din limba latină, între numele Petrus şi cuvântul petra - piatră, stâncă. În limba franceză jocul de cuvinte e şi mai reuşit, numele de persoană şi cel comun având o formă identică (Pierre, pierre).

{30} Partea occidentală a teritoriului locuit de franci (în nordul Franței de astăzi).

{31} Prezentare idealizată, unilaterală, a acestui proces. "Războinicul" îl apără pe cultivatorul liber, dar în acelaşi timp şi-l subordonează, nu arareori prin forță.

{32} Descendență mai mult simbolică. Actuala dinastie engleză a ocupat tronul în 1714

{33} Denumire sub care erau cunoscute în evul mediu următoarele discipline: gramatica, retorica, dialectica (logica formală), aritmetica, geometria, astronomia şi teoria muzicii.

{34} Teritoriul "legii daneze", cedat de regii anglo-saxoni danezilor.

{35} Referire la celebra „Baladă a doamnelor de odinioară" a poetului francez François Villon (sec. XV), având refrenul:

„Mais ou sont les neiges d'antan?" („Dar unde sunt zăpezile de-odinioară?")
{36} Estanglia - unul din cele şapte regate anglo-saxone.
{37} Wilhelm Cuceritorul, ducele Normandiei - rege al Angliei între 1066 şi 1087.
{38} Sau mai corect Herluin - călugăr, fondator al mănăstirii Bec-Hellouin pe la anul 1034.
{39} Şef al personalului casei regale şi administrator al bunurilor acestuia, pe timpul dinastiei merovingiene din regatul franc. Majordomii au ajuns la un rol politic foarte însemnat, aşa încât în anul 751 unul din ei, Pipin cel Scurt, a detronat dinastia merovingiană şi a ocupat el însuşi tronul regal, întemeind dinastia carolingiană. Exemplul cu care autorul continuă nu e bun, deoarece capețienii, urcați pe tronul Franței în anul 987, n-au fost majordomi ai regilor precedenți, din dinastia carolingiană.
{40} Partea cea mai veche a Londrei, numită până astăzi City
{41} Robert I, supranumit Magnificul - duce al Normandiei între 1027 (sau 1028) şi 1035.
{42} Balduin V - comite de Flandra între 1036 şi 1067.
{43} Eduard Confesorul a murit la începutul lui ianuarie 1066. Mobilizarea forțelor lui Wilhelm şi construirea considerabilei sale flote au durat deci opt luni, ceea ce, în condițiile epocii, nu este un ritm prea lent, mai curând o performanță de rapiditate.
{44} Cronicar însemnat (1096-1150). A scris în limba latină o mare cronică a Angliei, în două părți, de la invazia anglo-saxonă (449) până la 1143.
{45} Conducător al unei răscoale antinormande în comitatul Lincoln prin anii 1070-1071. Numele „The Wake", care ar putea însemna „Neadormitul", i s-a atribuit ulterior, când persoana sa a intrat în legendele populare saxone.
{46} Afirmație ce nu se poate susține în mod absolut. Dacă e adevărat că limba consemnată în scris - apanaj, în evul mediu, al claselor conducătoare - are tendința de a-şi fixa

(relativ) formele, e tot atât de adevărat că nu o dată tocmai masele populare s-au dovedit mai „conservatoare", în sensul bun, al păstrării tenace a tradițiilor limbii autentice, pe când clasele conducătoare s-au supus unor influențe alogene, uneori până la înstrăinare.

{47} *Prieur* - prior (vezi nota 28); *chapelle* - capelă: *messe* - liturghie; *charité* - milostenie; *grâces* - iertare; *tour* - turn; *prison* - închisoare; *justice* - justiție.

{48} Şi această afirmație a autorului e relativă. Există şi numeroase acțiuni umane ale căror consecințe sunt previzibile, chiar dacă nu cu rigoare matematică. E adevărat însă că cel ce săvârşeşte o acțiune nu poate el însuşi prevedea *toate* consecințele acesteia.

{49} După cum reiese întrucâtva şi din text, expresia desemnează un fel de adunări generale ale marilor nobili (având şi rosturi judiciare), prezidate în persoană de rege, purtând însemnele demnității sale.

{50} Persoane care, conform dreptului feudal, au misiunea de a judeca pe supuşi.

{51} Manor - denumirea domeniului feudal în Anglia.

{52} Distincție pe care dreptul feudal o face între „justiția majoră" (Haute justice) - cauzele criminale, şi „justiția minoră" (Basse justice) - delicte şi contravenții.

{53} Prin baroni se înțelegeau în Anglia marii feudali. Pe continent termenul desemna un grad inferior în ierarhia nobiliară.

{54} Unitate aparentă, care n-a putut niciodată estompa contradicțiile de clasă dintre nobilime şi masele populare, țărăneşti şi orăşeneşti.

* Alți autori spun şaptesprezece mii. - *n.a*

{55} Drept al suzeranului de a beneficia de bunurile unui vasal minor, cu condiția de a-l întreține până la majorat.

{56} Exemplele autorului nu sunt corecte. Ele nu se referă la amenzi băneşti, percepute ca penalizare pentru un delict, ci reprezintă sume plătite spre a beneficia de o excepție de la lege.

{57} În original figurează „serment de feodalité" - jurământ

de feudalitate [în loc de fidelité - fidelitate], ceea ce ne pare a fi o eroare de tipar, scăpată, inexplicabil, în toate ediţiile originale.

{58} Prin „fermă" autorul înţelege *rezerva seniorială,* sau *pământul alodial,* pe care nobilul îl lucra în regie proprie, folosind munca obligatorie şi gratuită a şerbilor şi păstrând în întregime produsele realizate.

{59} *Cottarii, bordarii* - denumiri ale unor categorii de ţărani aflate deja pe anumite trepte de aservire feudală.

{60} *Hundred* - în vechea engleză însemna district, unitate teritorială cuprinzând, în principiu, o sută de familii.

{61} „Cartea judecăţii din urmă" - denumire dată acestui cadastru parcial, după mai bine de o sută de ani de la efectuarea lui. Traducerea termenului *Domesday* nu e absolut sigură, deşi este admisă în general. S-ar putea ca numele să provină de la un vechi cuvânt anglo-saxon, *domes,* care însemna legi.

{62} *Seneşal, bailiv* (sau bail) - termeni cu mai multe sensuri, unul din ele fiind acela de administrator al unui domeniu nobiliar pe care titularul nu locuia permanent. În sudul Franţei aceştia se chemau seneşali, iar în nord bailivi.

{63} Termenul exact este *droit de main morte* - drept de mână moartă. Taxă succesorală pe care trebuia s-o plătească şerbul. Numele ei ciudat pare a proveni din faptul că urmaşii trebuiau să prezinte seniorului mâna decedatului, pentru a-i dovedi moartea şi a putea reclama succesiunea bunurilor, achitând taxa respectivă.

{64} Autorul comite o eroare. Preotul parohiei nu avea acest drept, ci numai nobilul. Dacă printre veniturile unei abaţii sunt consemnate animale, luate ca „drept de mână moartă", acestea se luau nu în calitatea de clerici ai membrilor abaţiei, ci datorită faptului că o abaţie avea ea însăşi proprietăţi funciare, pe care locuiau şi lucrau şerbi, supuşi faţă de proprietarul lor - mănăstirea - la toate obligaţiile prevăzute de dreptul feudal.

{65} Proprietatea *freeholderilor* nu era deplină şi fără

rezerve, ci supusă şi ea unor obligații, dar mult mai reduse decât ale *copyholderilor.*

{66} Enormele suprafețe de păduri intrate în posesia regilor normanzi n-au rezultat însă din plantații, ci din trecerea forțată în proprietatea lor a pădurilor existente.

{67} Facem însă observația că întinsele păduri pe care şi le-a atribuit Wilhelm Cuceritorul reprezentau şi o resursă economică, încât nu se poate considera că pasiunea pentru vânătoare ar fi fost unicul mobil al acestor confiscări masive de păduri.

{68} William - episcop de Londra între 1051 şi 1075.

{69} Argumentarea autorului nu e convingătoare, iar parțial e inexactă. Neconcordanța dintre sabat şi odihna duminicală n-a putut constitui un motiv serios pentru împiedicarea evreilor de a se ocupa cu munca câmpului. Motivele mai plauzibile sunt: normele rigide ale comunităților săteşti, care admiteau cu mare greutate stabilirea în sat a unui nou venit, deprinderea (forțată de circumstanțe) a evreilor emigrați la nord de Mediterana cu ocupații urbane şi, într-o bună măsură, intoleranța religioasă creştină. Cât despre afirmația că evreii nu puteau ține prăvălie, ea este inexactă, chiar dacă restricții au existat.

{70} Filozof scolastic (circa 1120-1180). O revenire asupra lui în cap. IX, 2, paragraful I şi III.

{71} Unul din cei mai celebri reprezentanți ai filozofiei scolastice (1033-1109).

{72} Tablă de şah. Denumirea Vistieriei şi, ulterior, a Ministerului de Finanțe.

{73} *Pipe Roll* înseamnă, probabil, „Registrul Fluierului", nume care i s-ar fi dat din cauza asemănării rulourilor de pergament răsucite cu un soi de fluier din acel timp, numit *Pipe.*

Documente inestimabile pentru istoria economico-socială engleză, aceste *Pipe Rolls* s-au păstrat, sporadic, începând cu anul 1130-1131, iar de la 1055-1056 s-au păstrat continuu până la 1834 (!), când o reformă în organizarea

eşichierului le-a înlocuit cu alte mijloace de evidență financiară.

{74} Menționăm că şi Henric I a avut un supranume: Beauclerc - cărturarul.

{75} "Comună" - oraş care obținuse autonomie administrativă

{76} Ale ordinului călugăresc numit astfel după mănăstirea de la Cîteaux din Franța (pe atunci în Burgundia), unde acesta a luat ființă la începutul secolului al XII-lea.

{77} Theobald - arhiepiscop între 1139 şi 1161.

{78} Aflate sub controlul direct al suveranului.

{79} Ținut din Normandia, pe valea Senei, între Rouen şi Paris

{80} În limba franceză *clerc de notaire* şi *clerc*

{81} În ierarhia bisericii catolice există tagma majoră *(ordines majores),* cuprinzând gradele de subdiacon, diacon şi preot, şi tagma minoră *(ordines minores),* cuprinzând grade inferioare celui de subdiacon, mai puțin cunoscute (ostiarius, exorcista, lector acolythus).

{82} Ordin militar-călugăresc întemeiat la Ierusalim în 1119.

{83} Riehard Fitz Neal e considerat ca un expert financiar al vremii, iar lucrarea sa e un tratat despre organizarea vistieriei

{84} E probabil că autorul numeşte astfel pe cronicarul Gerald de Cambria sau Gerald Englezul (circa 1147-1203)

{85} *Aici zace în mormânt roza lumii, nu Rosamunda.*

{86} Celebru trubadur, originar din provincia franceză Périgord (1140-1215).

{87} Posibil Geoffrey Plantagenetul, arhiepiscop de York intre 1191 şi 1212. Un arhiepiscop cu numele Gifford Walter nu se întâlneşte decât între 1266 şi 1279, tot la York.

{88} Formă latinizată a numelui Salah ed-Din, celebru sultan al Egiptului şi Siriei (1171-1193).

{89} Ordin militar-călugăresc înființat, după tradițiile sale pe la 1070; constituit în mod sigur în regatul cruciat al Ierusalimului, pe la 1113-1118.

{90} Este vorba de Ferrand, fiul regelui Portugaliei - devenit comite de Flandra prin căsătoria cu Jeanne, moştenitoarea comitatului - şi de

Otto al IV-lea de Brunswick, împărat romano-german (1198-1215).

{91} 91*Habeas Corpus Act* - lege pentru garantarea inviolabilității persoanei, votată de parlamentul britanic la 1679.

{92} Explicație incompletă şi inexactă. E adevărat că nu avem o teorie asupra valorii mărfurilor, a prețului lor şi a forței de muncă în feudalism la fel de riguroasă şi de exhaustivă ca aceea dezvoltată de Marx pentru capitalism. Dar e cert că nu numărul redus sau absența intermediarilor determina fenomenul semnalat de autor, ci în primul rând valoarea scăzută a forței de muncă, efect al condițiilor economico-sociale din feudalism; aceasta determina, la rândul ei, o valoare redusă a multor mărfuri, de pildă a articolelor de consum, ceea ce se reflecta asupra nivelului salariilor, şi el foarte scăzut în raport cu noțiunile noastre actuale.

{93} *Curtea de oțel;* se pare că numele provine din faptul că pânzeturile importate din Germania erau marcate cu o pecete de oțel.

{94} *Etapă* (în limba franceză).

{95} Argumentul nu e viabil. Chiar în „lipsa unei biserici organizate", marile centre politice şi culturale ale lumii antice au dispus de fonduri şi de alte posibilități care le-ar fi permis organizarea unor comunități universitare cu mult mai multă larghețe decât era capabilă biserica medievală în epoca fondării universităților. Forma de *comunitate* universitară a decurs din condițiile social-politice ale societății feudale, în cadrul căreia *asocierea* indivizilor, în scopuri economice (bresle, ghilde, hanse), politice (comuna orăşenească) sau de altă natură, era o modalitate de obținere a unui privilegiu sau drept colectiv, îngăduind desfăşurarea unei activități sau exercitarea unei prerogative.

{96} *Decan* - funcție ecleziastică, mai-marele peste colegiul canonicilor (capitlul) de pe lângă o biserică episcopală (catedrală).

{97} Edmund Rich (1190-1240) - arhiepiscop de Canterbury (din 1233), adversar al regelui Henric III; canonizat în 1249.

{98} Aici, în sensul de venituri ale unei funcții ecleziastice.

{99} Sectă religioasă foarte răspândită în evul mediu, îmbrăcând diverse nuanțe, din Imperiul bizantin până în sudul Franței, unde i s-a dat acest nume după unul din centrele ei, oraşul Albi. E cunoscută sub numele mai general de secta *catharilor* (cei puri). Susținea principiul dualității ontologice a binelui şi răului, iar în ordinea socială combătea feudalizarea bisericii şi manifesta anumite tendințe egalitare.

{100} Sectă religioasă al cărei întemeietor pare să fi fost *Pierre Valdo,* sau *Valdès* (1140-1217), răspândită pe ambele versante ale Alpilor de apus. Persecutată ca eretică, atât pentru ideile sale egalitare, cât mai

ales pentru că susținea dreptul fiecărui om de a cunoaşte şi interpreta evanghelia, contestând astfel necesitatea existenței unei tagme a clerului

{101} Mai-marele peste mănăstirile unui ordin călugăresc dintr-o provincie ecleziastică. Provincialul se alegea pe o durată de 3-6 ani.

{102} Clerul obişnuit, care nu făcea parte din ordine monahale.

{103} Zugrăviți cu multă ironie de scriitorul François Rabelais (circa 1495-1553).

{104} La 21 iulie 1242.

{105} Tatăl lui Simon de Montfort, purtând acelaşi nume, fusese conducătorul unei brutale „cruciade" împotriva albigenzilor (vezi nota 99) şi şi-a pierdut viața în 1218, în timpul asedierii unui oraş din sudul Franței.

{106} Aluzie la constituția anului VIII, prin care s-a instituit în Franța regimul consular al lui Napoleon Bonaparte (la 25 decembrie 1799). Autorul ei a fost abatele Sieyès (1748-1836), cunoscut om politic din vremea revoluției franceze şi a imperiului napoleonean.

{107} Eduard I a plecat în cruciadă în 1268, când era prinț moştenitor. A ajuns în 1271 în Palestina şi, după unele succese, a încheiat în 1272 un armistițiu pe „zece ani, zece luni, zece săptămâni, zece zile şi zece ore" (!) cu sultanul Egiptului, Baibars (1260-1277).

{108} Cuvântul vilan (în limba latină *villanus)* însemna în Franța țăran liber, iar în Anglia - şerb.

{109} Numele complet şi corect este Jean Trevisa de Cornwall (1326-1412), cleric şi învățat din anturajul influentei familii nobiliare Berkeley.

{110} Este vorba de Masa Rotundă *(La Table Ronde)* - un fel de confrerie a cavalerilor care țineau tovărăşie semilegendarului rege Arthur (secolul al VI-lea).

{111} La începutul secolului al XIV-lea, papalitatea a căzut sub influența monarhiei franceze, fapt care s-a evidențiat prin alegerea repetată de cardinali francezi în scaunul pontifical şi prin strămutarea acestuia la Avignon, în sudul Franței. Precizăm că primul papă francez al perioadei. Clement V, ales în 1305, şi-a stabilit reşedința la Avignon în martie 1309, iar ultimul papă de la Avignon, Grigore XI, a părăsit oraşul în septembrie 1376, reluându-şi reşedința la Roma în ianuarie 1377.

{112} Expresia s-ar traduce, literal, prin "ceea ce este la mijloc", adică „ceea ce reprezintă diferența..."

***** Afirmația autorului trebuie amendată, în sensul că în Anglia nu s-au format „stări" sociale vrăjmaşe, aşa cum au fost în Franța clerul, nobilimea şi starea a treia, în ajunul revoluției din 1789. Dar „clase"

sociale vrăjmaşe - antagoniste - au existat şi în Anglia.

{113} Şi totuşi adevărul este că nobilimea franceză a fost o clasă mult mai „închisă" decât cea engleză. Sistemul înnobilării prin cumpărare de moşii sau de funcţii s-a dezvoltat în Franţa numai cam de prin secolele XVI-XVII. Dar şi atunci bariera înnobilării nu era „uşor de trecut" decât pentru persoanele foarte avute, iar din partea nobilimii de sânge a persistat un resentiment şi chiar o anume discriminare împotriva acestor nobili de origine recentă.

** Prima baronie conferind un asemenea drept a fost creată în 1387 (Powicke). - *n.a.*

{114} *Pale* - hotare, limite.

{115} Aluzie la un episod din Vechiul testament - visul lui Iacob - în Cartea genezei. 28.

{116} Jean Froissart (n. pe la 1333-1337, m. după 1400) - celebru cronicar francez care a descris lumea feudală occidentală din secolul al XIV-lea. A făcut mai multe călătorii de durată în Anglia.

{117} *Aici zace Eduard întâiul, sfărâmătorul scoţienilor. Păstrează-ţi legământul.*

{118} Scrisoarea patentă se trimitea destinatarului în formă deschisă, deoarece cuprindea o comunicare de interes public, sau, în orice caz, fără caracter confidenţial. Comunicările cu caracter personal şi secret se trimiteau, dimpotrivă, sub formă de scrisori închise *(litterae clausae).*

{119} Omagiu direct, sau principal (în limba franceză *hommage lige)* - actul de omagiu care comporta totalitatea obligaţiilor vasalice şi, pe deasupra, prioritare faţă de alte obligaţii similare, către un eventual alt suzeran.

{120} Însuşi autorul, punând termenul „imperialist" între ghilimele, previne asupra sensului foarte general şi nu tocmai propriu în care îl întrebuinţează. De „imperialism" în sensul riguros - social-istoric - al cuvântului se poate vorbi numai de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

{121} Eduard al III-lea a somat oraşul Calais să-i trimită cheile prin câţiva cetăţeni, îmbrăcaţi în haină de penitent şi cu ştreangul la gât, spre a fi spânzuraţi, ca pedeapsă pentru rezistenţa opusă. În caz contrar, ameninţa să radă oraşul de pe faţa pământului. Spre uimirea regelui, cinci orăşeni i s-au înfăţişat, gata să-şi sacrifice viaţa pentru salvarea cetăţenilor. Mişcat, Eduard al III-lea a cruţat atât oraşul cât şi pe cei cinci.

{122} *Unchieşul (cumătrul) Iacob* - poreclă generică a ţăranului francez

în evul mediu.

{123} John Gower (circa 1330-1408) - poet englez

{124} E mai corect să considerăm că flagelul ciumei a avut o pondere în accelerarea procesului de disoluție a vechilor forme ale relațiilor dintre nobili şi țărani, proces care în Anglia s-ar fi produs oricum şi în orice caz mai repede decât pe continent, datorită mai multor factori specifici - economico-sociali şi geografici. Aceştia au fost determinanți, pe când ciuma a fost un factor secundar şi incidental. Dovadă faptul că ciuma a făcut ravagii şi în alte părți ale Europei, dar relațiile feudale bazate pe renta în muncă sau produse au persistat acolo mai mult decât în Anglia.

{125} Mică nobilime rurală.

{126} Compania Etapei era o companie privilegiată de negustori, având monopolul negoțului prin portul dotat cu dreptul de depozit al mărfurilor care intrau în Anglia.

{127} E discutabil dacă o afirmație aşa de categorică se poate raporta la politica externă engleză de la sfârşitul secolului al XIV-lea. Faptul e admis, de obicei, cam din epoca dinastiei Tudor (secolul al XVI-lea).

{128} Episcop care nu-şi avea reşedința acolo unde era numit. Purta numai titlul, avea drept la venituri episcopale, dar se întâmpla să nu meargă niciodată să-şi vadă enoriaşii.

{129} De fapt, marea răscoală țărănească n-a izbucnit în primul an al domniei lui Richard al II-lea, ci numai în al patrulea.

{130} Sciziune în sânul bisericii catolice între 1378 şi 1415, în care timp s-au ales simultan doi papi, unul la Roma, altul la Avignon, fiecare recunoscut de câte o parte din țările catolice.

{131} Nici în Franța, nici în Anglia sentimentul național nu s-a născut exclusiv „în contact cu un popor străin" şi nu numai în timpul războiului de o sută de ani, chiar dacă evenimentele acestuia au avut un rol în dezvoltarea sa. Sentimentul național s-a născut şi dezvoltat treptat, în procesul formării pieței interne unitare şi a statului central.

{132} De la expresia engleză *god damn* (la naiba!), des folosită de soldații englezi.

{133} Autorul pune într-o lumină nejustă această puternică răscoală a țăranilor, la care s-au alăturat şi elemente din mica nobilime.

{134} Nici politica lui Eduard al IV-lea de York nu este exact apreciată. În realitate, cochetăriile acestuia cu familiile negustorilor din Londra semnifică încurajarea de către acest suveran a intereselor burgheziei comerciale şi a manufacturilor, politică pe care o vor dezvolta consecvent regii din dinastia Tudor.

{135} E vorba de cursul lirei sterline din anul 1937.

{136} Paston a fost o familie de țărani îmbogățiți, din comitatul Norfolk, deveniți cu timpul jurişti şi mici moşieri. De pe urma lor a rămas o corespondență privată extrem de bogată şi interesantă cuprinzând perioada 1422-1509. John Paston a fost a treia generație a familiei. Soția sa a fost Margareta Paston (Cf. cap. XI, § IV).

{137} *Franklin* - de la cuvântul *francus* (liber) din latina medievală.

{138} *Guildhall* (Palatul guildelor) - clădirea primăriei Londrei. Se numeşte astfel deoarece de pe timpul lui Eduard al III-lea reprezentanții celor 79 de corporații meşteşugăreşti şi negustoreşti din Londra făceau parte din consiliul municipal şi aveau dreptul de a alege pe primar (lord-mayor).

{139} Celebru om politic şi scriitor (1394-1476), cunoscut mai ales prin lucrările *De laudibus legum Angliae* şi *De dominio regali et politico,* ambele compuse în jurul anului 1470, în care pledează pentru superioritatea legilor engleze, decurgând din rolul parlamentului, față de cele franceze.

{140} Corp de miliție, care în evul mediu asigura ordinea şi urmărea pe răufăcători. Membrii săi beneficiau de scutiri de impozite şi, de aceea, erau numiți „liberi".

{141} Mic nobil rural

{142} Rege al Franței între 1830 şi 1848.

145 În acest caz contextul sugerează inferioritatea poziției sociale a "arendaşilor" față de *copy holders,* ceea ce arată că autorul a avut în vedere nu pe țăranii relativ înstăriți care arendau pământ în plus față de nevoile lor stricte, ci pe aşa-numiții *lease holders,* țărani săraci care-şi pierduseră lotul ereditar, primind în schimb un altul, de obicei mai mic şi de mai slabă calitate, cu obligații mai grele şi pe termen scurt.

146

147 William Blackstone (1723-1780) - unul dintre cei mai celebri jurişti englezi din toate timpurile, primul titular al unei catedre de drept englez la Universitatea din Oxford.

148 De la tonneau - butoi (în limba franceză).

149 Un *attorney* al regelui era, în Anglia, un funcționar superior însărcinat să intenteze şi să pledeze procese în numele şi în interesul coroanei.

150 *Pungaş* (în limba engleză).

151 Aproximativ 1,8 ha.

152 Regiune (nu comitat) în nord-estul Angliei.

153 *Girolamo Savonarola* (1452-1498) - călugăr dominican care a avut un important rol politic la Florența între 1494 şi 1498, inițiind o

brutală reacție împotriva spiritului laic şi liber al artei Renaşterii; *Marsilio Ficino* (1433-1499) - celebru umanist, admirator al filozofiei lui Platon, conducător al aşa-numitei „Academii platonice" de la Florența.

154 *John Duns Scot* (circa 1266-1308) - filozof englez scolastic, reprezentant de seamă al *nominalismului,* curent care, în cadrul scolasticii, s-a remarcat prin unele elemente de gândire materialistă.

155 *Vulgata* - numele sub care e cunoscută o traducere latină a Bibliei, efectuată, se pare, în jurul anului 400 e.n. Ea a devenit textul oficial al Bibliei pentru biserica romană.

156 Catedrala londoneză, a cărei clădire, nimicită de marele incendiu din 1666, a fost reconstruită la începutul secolului al XVIII-lea de arhitectul Christopher Wren, la dimensiunile grandioase care au făcut-o celebră.

157 Charles-Bernard Renouvier (1815-1903) - filozof idealist francez.

158 Herbert George Wells (1866-1946) - scriitor englez, cunoscut mai ales ca autor de romane de anticipație cu accente de critică socială.

159 William Stubbs (1825-1901) - episcop de Oxford şi erudit istoric

160 Albert Frederick Pollard (1869-1948) - istoric englez

161 Una din cărțile Vechiului testament

162 Aşa a fost supranumit locul întâlnirii celor doi regi (7-15 iunie 1520), situat în nordul Franței, la sud-est de portul Calais.

163 *Master of the Rolls* - şeful arhivei oficiale de stat, iar *Lord Privy Seal* - lordul păstrător al sigiliului privat al regelui

164 Poem alegoric în două părți, una dintre cele mai răspândite şi mai gustate opere literare în evul mediu. Prima parte a fost scrisă de Guillaume de Lorris, pe la 1230, iar a doua de Jean de Meung (circa 1250-1296), cam cincizeci de ani mai târziu.

165 Hugh Latimer (1485-1555) - episcop promotor al reformei anglicane

166 William Tyndale (circa 1477-1536) - unul din primii reformatori englezi; în 1526 a tipărit Noul testament în traducere engleză

167 În original *landes communales,* prin care autorul pare a fi tradus literal termenul englez *common lands.* Numite şi *waste lands* (pământuri sterpe), acestea însemnau părțile necultivate din hotarul satului: tufărişuri, crânguri, lunci, mlaştini (cu vegetația de pe lângă ele - păpurişuri etc.) şi turbării

168 Cuvinte pe care le-a rostit regele Franței Henric al IV-lea, protestant, căruia Parisul, pentru a-i deschide porțile, i-a pus condiția să treacă la catolicism (în 1594).

169 Simon Renard - originar din Țările de Jos, era de fapt ambasador

al Imperiului romano-german, care, sub Carol Quintul (1519-1556), a fost într-o uniune personală cu Spania.

170 În original *lettres de cachet* - act prin care, în Franța absolutistă, o persoană putea fi întemnițată fără judecată, pe baza unei simple dispoziții semnate de rege.

171 Probabil greşeală în original, în loc de Henric al VII-lea. Cf. cărții a IV-a, cap. I, § I, Henric al VIII-lea nu s-a prea remarcat prin spirit de economie

172 Thomas Babington Macaulay (1800-1859) - istoric englez liberal

173 *Să fie de ruşine cel ce se gândeşte la rele* - deviză a Ordinului jaretierei, cea mai înaltă decorație britanică, instituită de regele Eduard al III-lea în 1350.

174 Tradițiile, nu tocmai sigure, despre viața lui Shakespeare pretind că acesta ar fi braconat, în tinerețe, pe terenurile de vânătoare ale lui Sir Thomas Lucy şi că, persecutat de acesta, ar fi fost obligat să fugă din oraşul natal, Stratford-on-Avon, îmbrățişând cariera de actor ambulant. Un maliții os joc de cuvinte în actul I, scena I, din „Nevestele vesele din Windsor", brodat pe confuzia interlocutorilor între *luce* (ştiucă) şi *louse* (păduche), pare să indice că într-adevăr, dintr-un motiv sau altul, Shakespeare a fost în conflict cu acest nobil.

175 Masacrarea hughenoților (calviniştilor) francezi la Paris, la 24 august 1572 (Sf. Bartolomeu, în calendarul catolic).

176 Lucrul nu e sigur şi nici argumentul invocat nu e peremptoriu, fiindcă asemenea formulare de testament puteau fi folosite de oricine. Sigur este că în 1592 John Shakespeare figurează pe o listă de persoane „care nu merg lunar la biserică, potrivit legilor maiestății sale", şi că de la acest amănunt a plecat supoziția că ar fi fost catolic sau puritan. Dar trebuie avut în vedere şi faptul că în aceeaşi listă e indicat şi motivul "de teamă să nu fie arestat pentru datorii". S-a obiectat însă că acest motiv ar fi fost trecut din bunăvoința cuiva, pentru a nu-l expune pe bătrânul John consecințelor mult mai grave pe care le-ar fi avut constatarea lipsei sale nemotivate de la slujba religioasă.

177 Nave mari, înguste şi înalte, utilizate până pe la sfârşitul secolului al XVI-lea (în limba arabă *Karrîka).*

178 Navă mare, înarmată, adaptată special pentru transportul de încărcături prețioase din America în Spania

* Unii autori dau o cifră diferită, dar pe noi ne interesează numai de ce ordin e suma respectivă. - *n.a*

180 Faptul s-a petrecut în 1586, în fața portului Cartagena din America de Sud (azi în Columbia). Sfântul Gheorghe este patronul Angliei.

[181] Figură biblică, regină idolatră şi tirană (Cartea regilor, I, 16, 18-19, 21 şi II, 9).

[182] David Beaton (sau Beatoun, sau Bethune) - cardinal şi arhiepiscop primat de Saint-Andrews, a fost ucis în 1546

[183] Moşieri (în Scoția).

[184] *Întâiul sunet de trâmbiță împotriva monstruoasei guvernări a femeilor.*

[185] Debora, profetă biblică, datorită inspirației căreia evreii ar fi repurtat o victorie asupra canaaniților (Cartea judecătorilor. 4-5).

[186] *Şarpele adăpostit la sân*

[187] Altă grafie a numelui Burghley

[188] Dans vechi, destul de viu, la modă în secolele XVI- XVII

[189] John Lyly (1554-1606) - poet şi scriitor de factură aristocratică

[190] Philip Sydney (1554-1586), Thomas Wyatt (1503-1542), Edmund Spenser (1552-1599) şi Christopher Marlowe (1564- 1593) - poeți renascentişti englezi. Ultimul l-a inspirat pe Shakespeare în unele lucrări („Negutătorul din Veneția"), făcându-se chiar speculații asupra unei posibile identități între el şi Shakespeare. Fiul lui Thomas Wyatt pe care-l chema la fel, a condus în 1554 răscoala eşuată împotriva căsătoriei Mariei Tudor cu Filip, viitorul rege al Spaniei. Cf. cartea a IV-a, cap. VII, § III.

[191] Henry Smith, supranumit „Silver-tongued" („Limbă de argint") - autor şi predicator puritan (1550-1591).

[192] *Tezaurul zeiței Pallas* (adică al înțelepciunii), de Francis Meres

[193] Aluzie, probabil, la cupletul „Iarna", de la sfârşitul comediei *Love's Labour's Lost (Chinurile zadarnice ale dragostei)* în care se vorbeşte de „laptele care îngheață în găleată" şi de „nasul roşu şi jupuit al Marianei". Dacă la acest pasaj din piesele lui Shakespeare s-a gândit autorul, el nu e dintre cele mai semnificative pentru „viața aspră a maselor".

[194] Maximilien de Béthune, duce de Sully (1560-1641) - remarcabil om de stat francez, ministru al regelui Henric al IV-lea, după moartea căruia (1610) s-a retras din viața politică

[195] Sir Thomas Smith (1514-1577) - învățat şi om politic englez. Opera din care se citează, *De republica Anglorum,* a apărut postum, în 1583-1584.